

А. ЧЕХОВ

10 ✓

# МУЖИКИ

РУХ



АНТІН ЧЕХОВ

# МУЖИКИ

ПЕРЕКЛАВ  
ГРИГОРІЙ ПІДДУБНИЙ

РУХ

Бібліографічний опис цього видання  
вміщено в „Штопису Українського Дру-  
ку“, „Картковому репертуарі“ та інших  
показниках Української Книжкової Пла-  
тати.

*Обгортка роботи студ. Художнього Інституту Р. Борсюк*

ДЕРЖТРЕСТ „ХАРПОЛІГРАФ“  
ШКОЛА ФЗУ  
ім. А. В. БАГИНСЬКОГО

---

Укрголовліт № 4815 к. Зам. № 490.

Тираж 5.000

Харків, 1930

Січень



## СТЕП

(Історія одної подорожі)

### I

Із N., повітового міста Z-ської губернії, одної червневої днини рано вранці виїхала пошарпана та безресорна бричка й гримотливо покотила поштовим шляхом. Це була одна з тих допотопних бричок, що тепер ними на Русі їздять тільки купецькі крамарчуки, гуртоправи та незаможні священики. Вона торохтіла та вищала від найменшого руху; їй понуро окселентувало прив'язане позаду відро. І вже по оцих самих звуках та по злиденних шкіряних ганчірках, що теліпалися на її облзлomu васагу, можна було домислятися за її ветхість та готовість піти на злом.

У бричці сіділо двоє N-ських обивателів: N-ський купець Іван Іванич Кузьмічов, — голений, в окулярах і в солом'яному брилі, він більш скидався на урядовця, як на купця; другий — панотець Христофор Сирійський, настоятель N-ської Миколаївської церкви, маленький, довговолосий дідок, у сірому парусовому каптані, в циліндрі з широкими крисами й підперезаний кольоровим, шитим поясом. Перший про щось зосереджено думав і, щоб розвіяти дрімоту, струшував головою; на його виді ділова сухість змагалася з добродушністю людини, яка щойно попрощалася з ріднею та добре випила; щождо другого, то цей здивовано поглядав собі вогкими очима на світ божий і посміхався так широко, що усміх, здава-

лося, захоплював навіть криси циліндра; обличчя його було червоне і мало змерзлий вигляд. Обидва вони, Кузьмічов і пан-отець Христофор, їхали оце продавати вовну. Прощаючись із челяддю, вони допіру ситенько закусили пампушками із сметаною і, не зважаючи на ранню годину, випили... Обое були в пречудовому гуморі.

Крім оцих двох осіб та кучера Дениски, що неугавно стьобав пару жвавих гнідих коней, у бричці знаходився ще один пасажир, — хлопчик років із дев'ять, з засмаглим від загари й мокрим від сліз обличчям. Це був Єгорушка, Кузьмічова небіж. З дозволу дядька та з благословення пан-отця Христофора він їхав кудись уступати в гімназію. Його мамуня, Ольга Івановна, удова колезького секретаря й рідна сестра Кузьмічова, любила освічених людей і шляхетне товариство, і вона ублагала свого брата, що їхав продавати вовну, взяти з собою Єгорушку й віддати його в гімназію; і ось тепер, не розуміючи куди й пощо він їде, хлопчик сидів на передку обіч Дениски, тримався за його лікоть, щоб не впасти, і підскакував, мов чайник на канфорці. Від швидкої їзди його червона сорочка пухирем надималася йому на спині, а новий кучерський капелюшок раз-по-раз злазив йому на потилицю. Він почував себе, як найнещасливіша людина, і хотів плакати.

Коли бричка проїжджала повз тюрму, Єгорушка позирнув на чатових, що тихо ходили біля високого, білого муру, на маленькі ґратовані вікна, на хрест, що блискотів над дахом, і згадав, як два тижні тому, на свято казанської божої матері, він ходив з мамунею до в'язничої церкви на храм, а ще раніш, на великдень, він приходив до тюрми з куховаркою Людмилою та з Денисом і приносили сюди паски, крашанки, пироги та печену воло-

вину; в'язні дякували й христилися, а один із них подарував Єгорушці циновані шпінки власного виробу.

Хлопчик придивлявся до знайомих місць, а ненавидна бричка бігла мимо і все залишала позаду. Після тюрми промайнули чорні, задимлені кузні, а по них — затишний зелений цвинтар, оточений муром з дикаря; із-за муру весело виглядали білі хрести та надгробки, що, ховаючись у зелених вишневих деревах, оддалеки видавалися за білі плями. Єгорушка пригадав, що, коли цвіте вишня, ці білі плями зливаються білим морем із вишневим квітом; а коли вона вистигне, тоді білі надгробки та хрести бувають усипані багровими, мов кров, точками. Під вишнями за муром спали один день і ніч Єгорушчин батько та бабуня Зінаїда Даниловна. Коли бабуня вмерла, її поклали в довгу та вузьку труну і двома п'ятаками притиснули її очі, що не хотіли закриватися. Перед своєю смертю вона була жива й носила з базару маленькі бублики, посипані маком, а тепер вона спить та й спить...

За цвинтарем диміли цегельні. Густих чорний дим великими пасмами дмухав з-під довгих комишевих дахів, приплюснених до землі, і ліниво підносився вгору. Небо над цегельнями та цвинтарем було засмагле, і великі тіні від пасом диму повзли по землі через дорогу. В димі коло дахів рухалися люди й коні, заповні червоним пилом.

Поза цегельнями кінчалось місто й починалось поле. Єгорушка останній раз подивився на місто, притулився обличчям до ліктя Дениски й гірко заплакав...

— Ну, не наревівся ще, рево! — сказав Кузьмичов. — Ну й рюмса; знову слину розпустив! Не хочеш їхати, так залишайся. Ніхто силою не тягне!

— Не турбуйся, брате Єгоре, все минеться...— белькотів швидко отець Христофор. — Все гаразд буде... Взивай бога... Не на погане їдеш, а на добре. Наука, мовляв, світло, а неуцтво п'ятьма... Справді так.

— Хочеш повернути? — спитав Кузьмічов.

— Хо... хочу...— відповів Єгорушка, схлипуючи.

— Ну й вертав би. Все одно дурно їдеш сім верстов кисіль їсти.

— Все буде гаразд, брате...—тягнув отець Христофор. — Бога взивай... Ломоносов так само ото колись з рибалками їхав, однак із нього вийшла людина на Європу. Розумність, сприйнятая з вірою, дає плоди, богу приемніі. Як сказано в молитві? Творцеві на славу, а батькам нашим на втіху, церкві й отечеству на користь... Ось так воно.

— Користь розмаїта буває... — промовив Кузьмічов, запалюючи дешеvu сигару. — Котрий двадцять років навчається, і ніякого толку.

— І таке буває.

— Котрому наука на користь, а в котрого тільки розум плутається. Сестра — жінка нетямуща, все намагається, щоб усе було по-шляхетному, і хоче, щоб із Єгорки вийшов учений, а того не розуміє, що я при своєму фаху міг би Єгорку навик ущасливити. Це я до того вам пояснюю, що коли б ми всі пішли вчитися та у шляхетні, тоді нікому буде сіяти хліб та торгувати. Всі з голоду помираємо.

— А коли всі сіятимуть та торгуватимуть, нікому буде науки доходити.

І отак гадаючи, що вони обидва сказали щось переконливе та важне, Кузьмічов та отець Христофор поробили поважні вирази на видах і одночасно кахикнули. Дениска, що ввесь час прислу-

хався до їхньої розмови, нічого не розуміючи, мотнув головою і, підвівшись, хвосьнув по обох гнідих. Запанувала мовчанка.

Тимчасом перед очима подорожніх розстелялася вже широка безкрайня рівнина, перетята пасмом пагорків. Тиснучи та позираючи один на одного, ці пагорки зливаються в височину, що тягнеться праворуч дороги до самого небосхилу і зникає в фялковій даліні... Ідеш-їдеш і ніяк не розбереш, де вона починається, а де кінчається... Сонце вже виглянуло з-поза міста й тихцем, без метушні взялося до своєї роботи. Спочатку далеко попереду, де небо зливається з землею, коло маленьких курганів та вітряка, що віддалеки вимахував руками й скидався на маленьку людину, поповзла землею широка жовтогаряча смуга; через хвилинку така сама смуга засвітилася ближче, поповзла праворуч і поняла пагорки; щось тепле торкнулося до спини Єгорушчиної, світлова смуга, підкравшись позаду, шмигнула через бричку та коней, та й понеслася назустріч іншим смугам, і раптом увесь широкий степ скинув із себе ранішні півтіні, посміхнувся й заблищав росою.

Скошене жито, бур'яни, глекопар, плакун — усе, що поруділо від спеки, буре й напівмертве, тепер вимите росою, приголюблене від сонця, опоживало, щоб знову завітнути. З веселими криками понад дорогою снували старички, в траві перегукувалися ховрахи, десь подалеку ліворуч плакали чайки. Зграя куріпок, перелякана бричкою, пурхнула й зо своїм м'яким „тррр“ полетіла до пагорків. Коники, цвіркуни, деревачі, земледухи затягли в траві свою скрипливу, одноманітну музику.

Але минуло небагато часу, роса випарилась, повітря застигло, і ошуканий степ знову прибрав

свій понурий червневий вигляд. Трава уклала, життя завмерло. Загорілі пагорки, — рудо-зелені, оддалеки фіялкові, із своїми спокійними, мов тінь, тонами, — рівнина з затуманеною далекістю, а над ними перекинута небо, що в степу, де нема ні лісів, ні високих гір, видається страшенно глибоке та прозоре, — все здавалося тепер безконечне, зціпініле від жури...

Як задушно й сумовито! Бричка біжить, а Єгорушка бачить все те саме — небо, рівнину, пагорки... Музика в траві ущухла. Старички відлетіли, куріпок невидно. Над побляклою травною знічев'я шугає гайвороння; всі вони схожі один на одного й від цього степ стає ще одноманітніший.

Летить шуліка понад самою землею, плавно махаючи крилами, і раптом спиняється в повітрі, наче замислившись про нудьгу життєву, а потому, стріпонувши крилами, стрілою летить над степом, і незрозуміло, чому він літає й чого йому треба. А віддалік вітряк вимахує крилами...

Для різноманітності майне в бур'яні білий череп або дикар; виростає на хвилинку сіра кам'яна баба або верболіз висохлий з синьою ракшею на верхній гілці; перебіжить дорогу ховрах і знову біжать мимо очей лабуззя, пагорки, гайвороння...

Але ось, дяка богові, назустріч їде віз із снопами. На самому верху лежить дівчина. Сонлива, вимучена спекою, підводить вона голову й дивиться на зустрічних. Дениска загавився на неї, гніді простягають морди до снопів, бричка завищала й зачепилася за воза й остякувате колосся, мов віником, проїжджає по циліндру отця Христофора.

— На людей їдеш, пухната! — кричить Дениска. — Бач, писок розперло, мов джміль укусив!

Дівчина сонливе посміхається і, повернувши устами, знову залягає... Аж ось на горбі з'явля-



ється самотня тополя; хто її посадив тут і чому вона тут, бог її знає. Від її стрункої постаті й зеленого одягу важко відірвати зір. Чи щаслива ця красуня? Влітку спека, зимою холод і завірюха, восени страшні ночі; коли бачиш тільки темряву й нічого не чуєш, крім сердитого зловісного виття вітру, а найважніш — все життя сама й сама... За тополею, від шпиля горба аж до дороги, смугами тягнуться яскраво-жовті килими пшениці. На пагорку хліб скошений і складений в копиці, а внизу ще тільки косять... Шестеро косарів стоять поряд і вимахують косами, а коси весело виблискують і в такт усі разом видають звук: „вжжі, вжжі!“ По рухах бабів, що в'язали снопи, по обличчях косарів, по блищанню кіс, видно, що спека пече й душить. Чорний собака, висолопивши язика, біжить від косарів назустріч бричці, певно замірючись загавкати, та спиняється напівдорозі й байдужно дивиться на Дениску, що погрожує йому батогом: за такої спеки шкода брехати! Одна жінка підводиться і, вхопившись обома руками за змучену спину, стежить очима за китайковою сорочкою Єгорушки. Чи сподобався їй червоний колір, чи пригадала вона про своїх дітей, — та вона довго отак стоїть, не ворухнувшись, і дивиться вслід...

Аж ось проминули й пшеницю. Знову тягнеться випалена рівнина, обгорілі горби, розпалене небо, знову понад землею шугає шуліка. Оддалеки подавньому махає крилами вітряк, і він усе так само схожий на маленького чоловічка, що вимахує руками. Набридло дивитися на нього, і здається, що до нього ніколи не доїдеш і що він втікає від брички.

Пан-отець Христофор і Кузьмічов мовчали. Дениска стьобав по конях і погукував, а Єгорушка

вже не плакав, а байдужно поглядав по боках. Спека та степова нудьга втомлювали його. Йому здавалося, що він уже дуже давно їде й підскакує, що сонце вже давно пече йому в спину. Не проїхали ще десять верстов, а він уже думав: „Час би й відпочити!“. З дядькового обличчя поволі зникла благодушність і тільки сама ділова сухість зісталася, а виголеному худому обличчю, надто коли на очах окуляри, коли ніс і скроні припали пилом, ця сухість надає нещадного інквізиторського виразу. Щождо отця Христофора, то цей не переставав здивовано поглядати на світ божий і посм'хатися. Він мовчки думав про щось гарне та веселе, і добра та благодушна усмішка застигла на його обличчі. Здавалося, що гарна й весела думка застигла в його мозку від спеки...

— А що, Дениско, наздоженемо сьогодні валки?— спитав Кузьмічов.

Дениска подивився на небо, підвівся, стьобнув по конях, а потім уже відповів:

— Надвечір, біг дасть, наздоженемо..

Почули сабаче гавкання. З півтузіння велетенських степових вівчарок зненацька, наче вискочивши з засідки, з запеклим виттям та гавканням кинулися назустріч бричці. Всі вони, надзвичайно люті, з волохатими павучими мордами і з червоними від злости очима, оточили бричку і, завзято штовхаючи один одного, зняли хрипке ревище. Вони пристрасно ненавидили і здається готові були розшматувати на клоччя і коней, і бричку, і людей... Дениска, що кохався в тому, щоб дратувати й стьобати, зрадів випадкові і, надавши своєму обличчю злорадого вигляду, перехилився й почав хвоськати вівчарку батогом. Пси ще дужче захрипіли, коні рвонули, і Єгорушка, що, ледве тримаючись на передку, дивився в очі й у зуби псів, розумів,

що, коли б він звалився, пси миттю розшматували б його на клапті, але страху не почував, а дивився так само злорадісно, як і Дениска, і шкодував, що в його руках не було батога.

Бричка під'їхала до отари овець.

— Стій, --- загукав Кузьмічов. — Держи, трр...

Дениска подався всім тулубом назад і стримав коней. Бричка спинилася.

— Іди сюди! — гукнув Кузьмічов чабанові. ---  
Спини псів, бодай вони пропали!

Дід-чабан, обідраний і босоніж, у теплій шапці, з брудною торбиною збоку і з гаком на кінці довгої палиці—зовсім старозавітна постать — втихомирив собак і, знявши шапку, підійшов до брички. Така сама старозавітна постать, непорушно стояла по другім боці отари й байдужно роздивлялася на подорожніх.

— Чия це отара? — спитав Кузьмічов.

— Варламівська! — голосно відповів дід.

— Варламівська! — повторив чабан, що стояв з другого краю отари.

— А що тут учора Варламов проїжджав, чи ні?

— Аж ніяк... Пригінчий їхній проїжджав, це так...

— Рушай!

Бричка покотилася далі, а чабани з своїми злими сабаками зісталися позаду. Єгорушка неохоче дивився наперед на фіялкову далиню, і йому вже стало здаватися, що вітряк, який махав крилами, починає наближатися. Він ставав дедалі більший, зовсім виріс і вже можна було чітко роздивитися його два крила. Одне крило було старе, залатане, друге недавно зроблене з нового дерева й вилискувало на сонці.

Бричка їхала просто, а вітряк почав відходити ліворуч. Їхали-їхали, а він усе ще відходив ліворуч і не зникав з очей.

— Гарний вітряк поставив синові Болтва! — зауважив Дениска.

— А хутора його щось невидно.

— А ось там за балочкою.

Скоро показався й хутір Болтви, а вітряк усе ще не зникав позаду, не відставав, дивився на Єгорушку своїм блискучим крилом і махав. Що за чарівник!

## II

Надполудень бричка звернула з дороги праворуч, проїхала трохи наперед і спинилася. Єгорушка почув тихесенький, дуже ласкавий дзюркіт і відчув, як до його обличчя доторкнулося прохолодним оксамитом якесь інше повітря.

З горба, що його природа зліпила з якогось виродливого величезного каміння, крізь маленьку рурку з болиголову, що її застромив якийсь невідомий благодій, дзюрчала тоненькою цівкою прозора вода. Вона спадала на землю і, весело виблискуючи на сонці, тихо булькочучи, бистренько спливала кудись уліво, наче б він був справді потужний і бурхливий потік.

Неподалеку від горба річечка розповзалась у калабурку; пекуче проміння й розпалений ґрунт спрагло її випивали й відбирали від неї силу; але трохи далі, кроків за сто, вона певно зливалася з другою такою самою річечкою, бо від горба в напрямку її течії зеленіла густа й пишна осока, з якої, коли проїжджала бричка, випурхнули з криком три полежані.

Подорожні розташувалися біля струмочка відпочити та погодувати коні. Кузьмічов, отець Христофор та Єгорушка сіли в ріденькій тіні від брички й випряжених коней і стали закусувати на постеленій повстині. Гарна та весела думка,

що застигла від спеки в мозку отця Христофора, одразу попросилася наверх, після того, як він напився води та з'їв одне печене яйце. Він ласкаво глянув на Єгорушку, пожував і почав:

— Я сам, брате, вчився. Від самого початку раннього віку бог дав мені змисел і розуміння; таким чином, я, відмінно від інших, бувши ще такий, як ти, потішав батьків і вчителів своєю тямучістю. Мені ще й п'ятнадцяти років не було, а я вже розмовляв і вірші писав латинською мовою так, як і російською. Пригадую, був я за носія жезла у преосвященного Христофора. Одного разу після обідні, як зараз пригадую, на день іменин найблагочестивішого государя Олександра Павловича благословенного, він роздягався в віттарі, подивився на мене ласкаво, та й питає: „Puer bone, quam appellaris?“ А я відповідаю: „Christophorus sum“. А він: „Ergo conpominati sumus“, тобто ми, значить, тезки<sup>1</sup>... Потім того питає латинською мовою: „Чий ти?“ Я й відповідаю також латинською мовою, що я син диякона Сирійського з села Лебединського. Побачивши таку спритність і ясність відповіді, преосвященний поблагословив мене і сказав: „Напиши своєму батькові, що я не залишу його, а тебе матиму на увазі“. Протоєреї та священники, що були у віттарі, слухаючи диспут латинський, також чимало дивувалися, і кожний, похваляючи, виказував мені своє задоволення.

Ще коли в мене й вусів не було, а я вже читав, брате мій, по-латинському і по-грецькому й по-французькому, знав філософію, математику, „гражданську“ історію і всі науки. Пам'ять мені біг

<sup>1</sup> Латинською мовою; то значить: Добрий хлопчику! як твоє ім'я? — Христофор. — Значить ми тезки.

дав навдивовижу. Бувало, коли що прочитаю разів зо два, то й пам'ятаю. Вихователі та благодії мої дивувалися мені й таки гадали, що з мене вийде дуже вчена людина й світильник церкви. Я сам гадав поїхати до Києва, продовжувати науку, та батьки не благословили. „Ти, — каже батько, — цілий свій вік учитимешся, а коли ж ми тебе діждемося?“ Чуючи такі слова, я кинув учитися і поступив на посаду. Воно звичайно з мене не вийшов учений, та зате я волі батьків не переступив, старий вік їхній заспокоїв і поховав із честю. Слухняність паче поста й молитви.

— Либонь, тепер ви всі науки забули! — завважив Кузьмічов.

— Та й як не забути? Слава богові, ось уже восьмий десяток пішов! З філософії та риторики дещо пам'ятаю, а мови та математику зовсім позабував.

Пан-отець Христофор прижмурих очі, замислився й сказав півголосом:

— Що таке істота? Істота це річ самотутня, що не потребує нічого до свого сповнення.

Він покрутив головою й засміявся від замишування.

— Духова їжа! — каже він. — Істинно, матерія годує плоть, а духовна їжа душу!

— Наука наукою, та ось як не доженемо Варламова, то буде наука.

— Людина не голка, знайдемо. Він тепер по цих місцях обертається.

Понад осокою пролетіли три знайомих полежані, а в їхньому писку чутно тривогу й досаду, що їх сполохнули з потічка. Коні повагом жували та чмихали. Дениска ходив навколо них і, стараючись показати, що він цілком байдужний до огірків,



пирогів та крашанок, що їх уминали хазяї, цілковито завзявся винищувати мухи та бомки, що чіплялися до кінських животів та спин. Зовсім апатично, видаючи горлянкою якийсь особливий ехидно-переможний звук, він хляпав по своїх жертвах, а в випадках невдачі досадливо крехкав і стежив очима за кожним бомком, що йому пощастило обминути смерть.

— Дениско, де ти там! Іди сюди їсти! — сказав Кузьмічов, важко зідхнувши й тим подаючи до відома, що він уже наївся.

Дениска несміливо підійшов до повстини, вибрав собі п'ять великих жовтих огірків, так званих „жовтяків“ (вибрати дрібніших та свіжіших він посоромився), взяв дві печені крашанки — чорні і з шпаринками, — потому нерішучо, наче боячись, щоб його не вдарили по простягненій руці, торкнувся пиріжка пучкою.

— Бери, бери! — приспішував його Кузьмічов.

Дениско рішучо взяв пиріг і, відійшовши осторонь, сів на землю, спиною до брички. Тої ж хвилини стало чутно таке голосне жвакання, що навіть коні повернули голови і підозріло подивилися на Дениску.

Закусивши, Кузьмічов витяг із брички мішок із чимсь і сказав Єгорушці:

— Я спатиму, а ти поглядай, щоб у мене цього мішка з під голови не витягли.

Пан-отець Христофор зняв рясу, пояс та каптан, і Єгорушка, поглянувши на нього, завмер від здивування. Він ніколи не припускав, щоб попи носили штани, а на Христофорі таки були справжні парусові штани, запущені у висок. чоботи, та підчикрижена тяжинова куцина. Дивлячись на нього, Єгорушка прийшов до висновку, що в цьому костюмі, що так не пасував його вельмо-

женству з довгими волоссям та бородою, він був дуже схожий на Робінсона Круза. Постягнувши одіж, отець Христофор і Кузьмічов полягали в тіні під бричкою, видом один до одного, й заплющили очі. Дениска скінчив жувати, розтягнувся на осонні животом догори й теж замружив очі.

— Поглядай, щоб хто не зайняв коней,—сказав він Єгорушці й одразу таки заснув.

Настала тиша. Чутно було тільки, як форкали й жували коні та хропли заснули подорожні, десь подалеки плакала самітна чайка, та коли-не-коли розлягався писк трьох полежанів, що прилетіли подивитися, чи не забралися геть непрохані гості; лагідно гаркавлячи, роптав потічок, але всі оці звуки аж ніяк не порушували тиші, не будили застиглого повітря, а навпаки, наганяли на природу дрімоту.

Задихаючись від спеки, що особливо відчувалася тепер після їжі, Єгорушка побіг до осоки і звідси оглянув місцевість. Він побачив те саме, що бачив і перед полуднем: рівнину, горби, небо, фіялкову далечінь; тільки горби стояли ближче, та не було вітряка, що залишився далеко позаду. З-поза скелястого горба, де пробігав потічок, підносився другий горб—рівніший і ширший; на ньому тулився невеликий виселок із п'яти або шести господарств. Біля хат не видно ні людей, ні дерев, ні тіней, немов виселок задихнувся в гарячому повітрі й пересох. Від нічого робити Єгорушка впіймав у траві деревача, підніс його у жмені до вуха і довго слухав, поки той грав на своїй скрипці. Коли йому обридла музика, він погнався за зграєю жовтих метеликів, що прилетіли до осоки пити воду, і сам не помітив, як опинився знову біля брички. Дядько та отець Христофор міцно спали; сон їхній мав тривати годин дві або

три, доки не відпочинуть коні. Як же цей довгий час прогаїти і куди подітися від спеки? Завдання складне... Машинально Єгорушка підставив рота до води, що була цівкою з рурки; в роті стало холодно й запахло болиголовом; він спочатку пив охоче, потому над силу, поки гострий холод із рота не розлився по всьому тілу й доки вода не полилася за сорочку. Потому він підійшов до брички й став дивитися на заснулих. Обличчя дядькове знову мало на собі вираз ділової сухости. Фанатик своєї справи, Кузьмічов завжди, навіть уві сні і коли молився в церкві, як співають „Іже херувіми“, думав про свої справи й ніколи не міг за них забути, і тепер певно він снів про багули з вовною, підводи, ціни, про Варламова... Пан-отець Христофор, знов людина лагідна й легковажна та пустотлива, за ціле життя своє не знав ні одної такої справи, що могла б, мов полоз, охопити його душу. У всіх своїх численних справах, що за них він брався за свого життя, його приваблювала не так справа сама, як суєта та контактування з людьми, що властиві всякому підприємству. Отак і в цій подорожі його не так цікавили вовна, ціни, Варламов, як довга путь, подорожні розмови, спання під бричкою, несвоечасна їжа... І тепер, як видно по його обличчю, йому снівся мабуть преосвященний Христофор, латинський диспут, його попадя, пампушки із сметаною і все таке, що не могло снитися Кузьмічову.

Тимчасом коли Єгорушка роздивлявся сонні обличчя, раптом дався чути тихий спів. Десь не близько співала жінка, а де саме, в якому напрямку — важко було зрозуміти. Тихесенька жалібна та тягуча пісня, подібна до плачу, ледве чутна, надходила то справа, то зліва, то зверху, то знизу, наче над степом шугав незримий дух і спі-

вав. Єгорушка озирався й не розумів, звідки ця дивна пісня; аж потому, коли він прислухався, йому видалося, що це співала трава; у своїй пісні вона, напівмертва, вже згубила, без слів, але широко й жалісно переконувала когось, що вона нічим не завинила, що сонце подаремно її випалило; вона запевняла, що їй жагуче хочеться жити, що вона молода й була б гарна, коли б не спека та посуха; провини не було, проте вона прохала в когось вибачення й заприсягалася, що їй нестерпуче боляче шкода себе й сумно...

Єгорушка послушав трохи, і йому стало видаватися, що й повітря стало задушливіше, гарячіше й не рухливіше від журливої неугавної пісні... Щоб приглушити пісню, він побіг до осоки, наспівуючи та стараючись тупати ногами. Звідци він подивився на всі боки й знайшов того, хто співав. Біля скрайньої хати виселку стояла жінка в короткій спідниці, довгонога, цибата, мов чапля, й щось пересіювала: з-під її решета згори вниз ліниво тягнувся білий порошок. Тепер було очевидно, що це співала вона. На сажень від неї непорушно стояв маленький хлопчисько в самій сорочці без шапки. Мов зачарований піснею, не рухаючись, дивився він кудись униз, либонь, на китайкову сорочку Єгорушчину.

Пісня вщухла. Єгорушка знову пошкандибав до брички і знову знічев'я заходився біля цівки води.

Знову почулася тягуча пісня. Співала та сама голіната жінка за горбом у виселку. Єгорушку раптом знову охопила його нудьга. Він залишив рурочку й підвів очі вгору. Те, що він побачив, було таке несподіване, що він трохи не перелякався. Понад його головою, на одному з кострубатих незграбних великих каменів стояв маленький хлопчик у самій сорочці, пухкий, з великим

випнутим животом і на тонісіньких ніжках, той самий, що за хвилину перед тим стояв біля жінки. З тупим здивованням і навіть перелякано, наче побачивши перед собою приходьків з того світу, він оглядав китайкову сорочку Єгорушчину та бричку, не моргнувши оком і роззявивши рота. Червоний колір сорочки надив та пестив його, а бричка та заснулі під нею люди збуджували його любознавство; може він і сам не помітив, як приємний червоний колір та любознавство притягнули його з виселку вниз і мабуть тепер дивувався своїй сміливості. Єгорушка довго його оглядав, а він Єгорушку. Обидва мовчали і почували деяку ніяковість. Після довгої мовчанки, Єгорушка запитав:

— Як тебе звати?

Щоки незнайомця ще дужче розпухли; він притулювався спиною до каменя, вирячив очі, повернувши устами й відповів хрипким басом:

— Титко.

Більше хлопчики не сказали один одному ані слова. Помовчавши ще трохи і не відводячи очей від Єгорушки, таємничий Титко підняв ногу вгору, намацав п'ятою точку опертя і стеревкався на камінь; звідси він, задкуючи й дивлячись на Єгорушку впрост, наче боячись, щоб той не вдарив його ззаду, підвівся на другий камінь і так теревкався доти, аж поки зовсім зник за вершком пагорка.

Провівши його очима, Єгорушка обняв коліна руками й схилив голову... Гаряче проміння пекло йому потилицю, шию та спину. Журлива пісня то завмирала, то знозу пролітала в стоячому задушному повітрі; струмочок одноманітно дзюрчав, коні жвакали, а час тягнувся безконечно, наче він застиг і спинився. Здавалося, що зранку проминуло

вже сто років... Чи не хотів бог, щоб Єгорушка, бричка й коні завмерли в цьому повітрі і, як горби, закам'яніли й залишились би довіку на одному місці?

Єгорушка підвів голову й очманілими очима подивився перед собою; фіялкова далечінь, що була до цього часу непорушна, заколивалася й разом із небом понеслася кудись іще далі. Вона потягла за собою руду траву, осоку, і Єгорушка понісся з неймовірною швидкістю за далеччю, що втікала. Якась сила безшумно вабила його кудись, а за ним навздогін неслася спека і млосна пісня. Єгорушка схилив голову й заплющив очі...

Перший прокинувся Дениска. Його вкусило щось; тому він схопився, завзято почухав плече й промовив:

— Анатема бісова, нема на тебе погібелі.

Потім він підійшов до струмочка, напився й довго вмивався; його хуркання й хлюпання води збудили Єгорушку з забуття. Хлопець подивився на його вогке обличчя, вкрите краплями води й широким ластовинням, через що воно стало схоже на мармур, і спитав:

— Скоро поїдемо?

Дениска подивився, як високо стоїть сонце, і відповів:

— Мабуть скоро.

Він витерся пеленою сорочки і, зробивши поважне обличчя, заскакав на одній нозі.

— Ану, хто скоріш доскаче до осоки! — сказав він.

Єгорушка був знесилений спекою й півсном, а проте поскакав за ним. Дениска мав уже близько 20 літ, він служив за кучера і збирався одружитися, але не переставав ще поводитися, як малий. Він любив пускати змія, ганяти голубів, грати



в паці, бігати наперегони і завжди втручався в дитячі гри та чвари. Скоро тільки господарі пішли або позасинали, він уже брався за щось таке, скакати на одній нозі або шпурляти камінці. Кожний дорослий, що побачив щире захоплення, з яким він грався в товаристві підлітків, ледве втримувався, щоб не вимовити: „оце так дубина!“ Але діти нічого не бачили дивного, що кучер втручався в їхні забавки: „Хай грає, аби не бився!“ Так само й маленькі собачки не бачать нічого дивного, коли до їх товариства встряває якийсь великий щирй пес і починає з ними бавитися.

Дениска перегнав Єгорушку й очевидно залишився цим дуже задоволений. Він підморгнув оком і, щоб довести, що він може пробігти яку завгодно відстань, запропонував Єгорушці, чи не хотів би той проскакати з ним, не відпочиваючи, по дорозі та назад до брички? Єгорушка відхилив цю пропозицію, бо захекався і знесилився.

Зненацька Дениска зробив дуже поважне обличчя, якого він не робив навіть тоді, коли Кузьмічов лаяв його або намірявся на нього ціпком; прислухаючись, він тихесенько клякнув на одне коліно, а на його виді з'явився вираз суворости й жаху, що буває в людей, коли вони чують якесь блюзнірство. Він націлився на одну точку очима, спроквола підніс догори п'ясть руки, складену човником, і раптом упав животом на землю й лягнув човником об землю.

— Є!—прохрипів він урочисто і, підвівшись, підніс до очей Єгорушчиних великого цвіркуна.

Гадаючи, що цвіркунові це приємно, Єгорушка та Дениска погладили його пальцями по широкій, зеленій спині й поторкали його вусики. Потім Дениска піймав гладку муху, що насмокталася

крови, і дав її цвіркунові. Той цілком байдужно наче з Денискою вже давно знайомий, заворушив своїми великими, схожими на заборолу щелепами, і від'їв мусі живота. Його випустили, він блиснув рожевим підшивом своїх крилець і, спустившись у траву, одразу зацвірчав свою пісню. Випустили муху. Вона випростала крильця й без черева полетіла до коней.

Із-під брички дався почути глибокий віддих. Це прокинувся Кузьмічов. Він похапцем підвів голову, затурбовано подивився в далечінь, і по цьому погляду, що байдужно сковзнув повз Єгорушку й Дениску, видно було, що, прокинувшись, він думав про вовну та Варламова.

— Отець Христофоре, вставайте, вже час,—забалакав він стурбовано.—Годі спати, і так уже справу проспали! Дениско, запрягай!

Отець Христофор прокинувся з такою самою посмішкою, з якою заснув. Його обличчя було пожмакане від снання, зморщилося і здавалося вдвоє менше стало. Вмившись та одягнувшись, він, не хапаючись, витягнув із кишені маленький заяложений псалтир і, ставши лицем до сходу, почав пошепки читати та христитися.

— Отче Христофоре!—сказав докірливо Кузьмічов.—Пора вже їхати, коні готові, а ви їй-богу...

— Зараз, зараз...—забуркотів отець Христофор.—Кафізми треба почитати. Ще не читав сьогодні.

— Та з кафізмами можна й потому.

— Іван Іваничу, на кожний день у мене положення.. Не можна.

— Та бог не покарав би.

Цілу чверть години отець Христофор стояв непорушно обличчям на схід, ворушив губами, а Кузьмічов майже з ненавистю дивився на нього й нетерпляче здвигав плечима. А надто його дра-

тувало, коли отець Христофор після кожного „слава“ втягував у себе повітря, швидко христівся і навмисно голосно, щоб також інші христілися, промовляв тричі:

— Алилуя, алилуя, слава тобі боже!

Нарешті він посміхнувся, подивився вгору на небо і, поклавши псалтир до кишені, промовив:

— Fini!

Через хвилинку бричка рушила в дорогу. Наче вона не наперед їхала, а назад. Подорожні бачили те саме, що й перед полуднем. Горби все ще зникали в фіялковій даліні; і не було видно їм краю; майне бур'ян та дик р, проминають зжаті лани, і все ті самі гайворони та шуліка, що поважно вимахував крилами, літали понад степом. Повітря дедалі дужче застигало від спеки та тиші; покірنا природа зціпіла в мовчанні. Ні вітру, ні бадьорого свіжого звуку, ні хмаринки.

Аж ось, нарешті, коли сонце стало сідати на захід, степ, горби й повітря не витримали гніту і, виснаживши терпіння, вимучившись, поважилися скинути з себе його ярмо. З-поза горбів несподівано з'явилася попелясто-сива кудрява хмара. Вона зирнулася із степом і насумрилася; мовляв, я готова. Зненацька в стоячому повітрі щось зірвалося, потужно рвонув вітер і з шумом і свистінням закружляв по степу. Тої самої хвилини трава та тогорічний бур'ян зняли ремство, на шляху спірально закрутилася, закуріла порохнява, помчала по степу, закрутивши за собою солому, бабок і пір'я, піднеслася до неба чорним стовпом-виром і заслонила сонце. По степу вздовж і впоперек, спотикаючись і підскакуючи, побігли перекоти-поля, а одне з них втрапило у вихор, закрутилося, мов птах, полетіло до неба і, обернувшись там у чорну точку, зникло з очей. По ньому

понеслося друге, потім третє, і Єгорушка бачив, як два перекоти-поля зіткнулися в блакитній височині й учепилися одно в одного, мов на герці.

Біля самої дороги пурхнула хохітва. Майнувши крилами та хвостом, вона, залита сонцем, скидалася на рибальську блешню або на ставкового метелика, у якого, коли він миготить понад водою, крильця зливаються з вусиками і здається, що вусики ростуть у нього спереду, ззаду і з боків... Тремтячи в повітрі, як комаха, граючи своєю рябизною, хохітва піднеслася високо вгору просто навсторч, а потім, мабуть перелякавшись хмари і куряви, понеслася набік і довго ще видко її мигтіння.

Аж ось стурбований вихрем і не розчовпавши в чому справа, з трави вилетів деркач. Він летів за вітром, а не проти, як усі птахи; від цього його пір'я настобурчилося і увесь він роздувся до розмірів курки і мав дуже імпозантний сердитий вигляд. Тільки саме гайвороння, що зостарілося в степу і звикло до степових розрухів, спокійно шугало над травною аборж байдужно, ні на що не звертаючи уваги, дзюбало своїми товстими дзьобами черству землю.

За горбами глухо прогуркотів грім; повіяло прохолодою. Дениска весело свиснув і врепіжив коней; отець Христофор та Кузьмічов, притримуючи свої капелюхи, втопили свої очі в горбах... Добре, коли б бризнув дощик.

Ще одне, здається, невелике зусилля, одна напруга, і степ був би перемиг. Проте незрима гнітюча сила поволі скувала вітер і повітря, приглушила порох, і знову—наче нічого не було і настала тиша. Хмара сховалася. Загорілі горби насумрилися, повітря покірно застигло, і тільки самі стурбовані чайки десь плакали та жалілися на долю.

Потім скоро настав вечір.

У вечірніх сутінках з'явився великий одноповерховий дім з поіржавілим залізним дахом і з темними вікнами. Цей дім зветься заїзний двір, хоча біля нього не було ніякого двору, і стояв він посеред степу, нічим не огорожений. Дещо осторонь від нього темнів злидений вишневий садок із тином та під вікнами, схиливши свої голови, стояли заснулі сояшники. В садку тріскотів маленький млинок, зриштований для того, щоб лякати зайців. Більше нічого навколо дому не було видно, ані чути, крім степу.

Ледве бричка спинилася біля ганку з піддашком, як у домі розляглися радісні голоси,—один чоловічий, другий жіночий,—двері завищали на бльоку, і біля брички миттю виросла висока худорлява постать, що махала руками, полами. Це був господар заїзного двору, Мойсей Мойсеїч, немолода людина з дуже блідим обличчям і чорною, мов туш, огрядною бородою. Він був одягнений у виходжений чорний сурдут, що теліпався на його вузьких плечах, мов на вішалці, і махав полами, мов крилами, кожного разу, коли Мойсей Мойсеїч від радості або від жаху сплескував руками. Крім сурдута на господарі були ще широкі білі панталони поверх чобіт, оксамитова камізелька з рудими квітками, схожими на велетенських блощиць.

Мойсей Мойсеїч, впізнавши прибулих, спочатку завмер від напливу почувань, а потім, сплеснувши руками, простогнав. Сурдут його махав полами, спина зігнулася, мов дуга, бліде обличчя вкрилося такою посмішкою, наче бачити йому бричку було не тільки приємно, але болісно солодко.

— Ай, боже мій, боже мій! — забалакав він тонким співучим голосом, задихаючись, метушливо,

заважаючи своїми рухами пасажирам висісти з брички. — І такий же це день сьогодні для мене щасливий! Ой, та що ж теперки я маю робити — Іван Іваничу, отець Христофоре! Який же гарненький паничок сидить на передку, покарай мене бог. Ой боже мій, та що ж це я стою на одному місці і не кличу гостей до світлиці. Прошу ласкаво, прошу... зробіть ласку! Дайте мені ваші речі. Ой, боже мій!

Мойсей Мойсеїч, нишпорячи в бричці та допомагаючи подорожнім висідати, раптом обернувся назад і загукав таким диким приглушеним голосом, наче він тонує і кликає рятувати:

— Соломоне, Соломоне!

— Соломоне, Соломоне! — проказував у домі жіночий голос.

Двері на ганку завищали, на порозі з'явився молодий єврей, худий, з великим пташиним носом і з пліщиною серед кучерявого, твердого волосся; він був одягнений в коротку дуже заяложену жакетку, з заокругленими лапами і з короткими рукавами та в короткі трикові штани, через що він сам здавався короткий, обчикрижений, мов обскублений птах. Це був Соломон, брат Мойсея Мойсеїча. Він мовчав, не здоровкаючись, а тільки дивно якимось посміхаючись, підійшов до брички.

— Іван Іванич і отець Христофор приїхали! — сказав йому Мойсей Мойсеїч таким тоном, наче боявся, що йому не повірять. — Ай, вай, дивовижна справа, такі гарні, взяли та й приїхали! Ну прибирай речі, Соломоне! Будьте ласкаві, дорогі гості!

Трохи згодом Кузьмічов, отець Христофор і Єгорушка сиділи вже у великій похмурій і порожній кімнаті за старим дубовим столом. Цей стіл був майже єдиний, бо у великій кімнаті, крім нього, широкого дивану з дірватою цератою та трьох



крісел, майже не було ніяких інших меблів. Та й ці крісла не кожний зважився б назвати кріслами. Це була якась злиденна схожість меблів із цератою, що віджила свій вік; крісла мали надмірно загнуті назад спинки, а це надавало їм велику подібність до дитячих ґринджолят. Важко зрозуміти, яку вигідність мав на увазі невідомий столяр, так немилосердно загинаючи спинки крісел; і хочеться думати, що тут винен не столяр, а якийсь мандрівний моцар, що, бажаючи похвастатися своєю силою, зігнув тим кріслам спинки, а потому, взявшись виправляти, ще дужче позгинав їх. Кімната видавалася морочна. Стіни були сірі, стеля й карнізи задимлені, на підлозі тягнулися щілини і зяяли діри невідомого походження (спадало на думку, що їх той самий моцар пробив закаблуками), і здавалося, що коли б у кімнаті повісити десяток ламп, то вона від цього не перестала б бути темна. Ні на стінах, ані на вікнах не було нічого схожого на оздобу. Проте на одній стіні в сірій дерев'яній рямці висіли якісь приписи з двоглавим орлом, а на другій у такій самій рямці якась офорта з написом: „Байдужність людей“. До чого люди були байдужні — зрозуміти неможливо ніяк, бо офорта вельми потемнішала від часу і була рясно засиджена мухами. В кімнаті пахло щось притхле і квасне.

Увівши гостей до кімнати, Мойсей Мойсеїч не переставав вигинатися, сплескувати руками, корчитися й радісно вигукувати — все це він уважав за потрібне проробити, щоб видаватися надзвичайно ґречним і люб'язним.

— Коли проїхали тут наші хури? — спитав Кузьмічов.

— Одна валка проїхала сьогодні ранком, а друга, Іван Іваничу, відпочивала тут перед обідом, а надвечір поїхала.

— А чи проїздив тут Варламов, чи ні?

— Ні, Іван Іваничу! Вчора вранці проїжджав його пригінчий Григорій Єгорич і казав, що він, либонь, теперки має бути на хуторі у молокана.

— Пречудово. Отже ми зараз наздоженемо валки, а потому й до молокана.

— Та бог із вами, Іван Іваничу, — жажнувся Мойсей Мойсеїч, сплеснувши руками. — Куди ж ви проти ночі поїдете. Ви повечеряйте на здоров'ячко і переночуйте, завтра, дасть бог, ранком поїдете і наздоженете кого треба!

— Ніколи, ніколи. Пробачте, Мойсей Мойсеїчу, іншим разом, колись, а тепер не час. Посидимо з чверть години і поїдемо, а переночувати можна й у молокана.

— Чверть годинки, — дзвизнув Мойсей Мойсеїч, — та побійтеся бога ви, Іван Іваничу! Ви мене змушуєте поховати ваші шапки і замкнути двері! Ви хоч закусіть та чаю попитайте!

— Ніколи нам із чаями та з цукрами, — сказав Кузьмічов.

Мойсей Мойсеїч схилив набік голову, зігнув коліна й висунув наперед долоні, наче боронячись від ударів, і з болісно-солодкою посмішкою став благати:

— Іван Іваничу, отець Христофоре! Будьте ж такі ласкаві, випийте у мене чаю! Невже ж я така недобра людина, що в мене не можна навіть чаю напитися? Іван Іваничу!

— Ну та чаю можна попити, — співчутливо зідхнув отець Христофор. — Це не затримає.

— Ну гаразд, — погодився Кузьмічов.

Мойсей Мойсеїч кинувся, радісно йойкнув і корчився так, наче він доперва з холодної води у гарячу скочив, побіг до дверей і загукав диким придушеним голосом, як раніш він кликав Соломона:

— Розо, Розо! Дай-но самоварчика!

Через хвилину відчинилися двері і в кімнату з великою тацею в руках увійшов Соломон. Поставивши тацю на стіл, він насмішкувато подивився кудись убік і знову дивно посміхався. Тепер при світлі лампи можна було роздивитися на його посмішку; вона була дуже складна й висловлювала багато почувань, але переважне в ній було одне — очевидне призи́рство. Він наче б то думав за щось смішне та безглузде, когось не міг терпіти і зневажав, чомусь радів і ждав слушної хвилини, щоб уколоти, уразити поглумкою, розлягтися реготом. Його довгий ніс, товсті губи та хитрі витріщені очі, здавалося, були напружені від бажання зайтися реготом. Подивившись на його вид, Кузьмічов глузливо посміхнувся й запитав:

— Соломоне! чого це ти влітку не приїздив до нас у N. на ярмарок євреїв виставляти?

Рік-два тому,—це добре пам'ятав також і Єгорушка—Соломон на ярмарку в N. розповідав у котрійсь комедіантській буді анекдоту з єврейського побуту й користувався великим успіхом. Нагадування це не зробило ніякого вражіння на Соломона. Нічого не одказавши, він вийшов і за кілька хвилин повернувся з самоваром.

Зробивши біля столу свою справу, він одійшов набік і, схрестивши на грудях руки та виставивши наперед ногу, затопив свої посмішкуваті очі на отця Христофора. В його позі було щось зневажливе й погірдливе, а одночасно й щось комічне і найвищою мірою мізерне, бо що поважніша ставала його поза, то яскравіш випиналися на перший плян його коротенькі штанці, куца жакетка, карикатурний ніс і вся його пташина обскубана постать.

Мойсей Мойсеїч приніс із другої кімнати дзиглика й сів трохи віддалік од столу.

— Приємного апетиту! Чай та цукор! — почав він розважати гостей. — Їжте на здоров'ячко. Такі незвичайні гості, а пан-отця Христофора я вже п'ять років не бачив. І ніхто мені не хоче сказати, чий це такий гарний паничок? — спитав він, ласкаво поглядаючи на Єгорушку.

— Це син сестри Ольги Івановни, — відповів Кузьмічов.

— А куди ж він їде?

— Вчиться. До гімназії його веземо.

Мойсей Мойсеїч із гречності зробив на своєму виді здивовання і покрутив головою поважно.

— О, це добре! — сказав він, погрожуючи пучкою самоварові. — Це добре! З гімназії вийдеш такий пан, що ми всі будемо шапки знімати. Ти будеш розумний, багатий, амбітний, а матінка радітиме. О, це добре!

Він замовчав на деякий час, погладив собі коліна і забалакав жартовливо поштивим тоном:

— Вже ви мені вибачте, отець Христофоре, а я збираюся написати архієреєві листа, що ви в купців хліб одбиваєте. Ото візьму гербовий папір і напишу, що в отця Христофора, значить, своїх грошей мало, що він взявся до комерції і став продавати вовну.

— Еге ж, ото надумався проти старого віку... — сказав отець Христофор і засміявся. — Записався, брате, з попів до купців. Оце тепер би сидів дома та молився богу, а я тут скачу, аки фараон на колісниці... Суєта!

— Зате грошей матимете багато!

— Атож! Дулю мені під ніс, а не гроші. Товар бо ж не мій, а зятів Михайлів!

— А чого ж він сам не поїхав?

— А тому, що... Матерне молоко на губах не обсохло ще. Купити вовну купив, а щоб продати — розуму немає, молодий ще. Всі гроші свої витратив, хотів гроші нажити і пил пустити, а сунувся туди-сюди, а йому й своєї ціни ніхто не дає. Отак покрутився хлопець із рік, а потому приходиться до мене і: „Тату продайте вовну, зробіть ласку! Нічого я в цих справах не розуміюся.“ Ото ж то воно й є. Коли що, одразу й до тата, а раніш і без тата можна було. Коли купував, то не питався, а тепер, як приспичило, так і тато. А що ж тут тато? Коли б не Іван Іванич, так і тато нічого б не вдіяв. Морока з ним!

— Еге ж, клопіт із дітьми, скажу я вам! — зідхнув Мойсей Мойсеїч! — У мене самого шестеро дітей. Одного вчи, другого лікуй, третього на руках носи, а як повиростають, так іще більше клопоту. Не тільки теперки, а навіть у святому письмі так було. Коли в Іакова були малі діти, він плакав, а коли повиростали, то став іще гірше плакати!

— Н-да... — погодився отець Христофор, замислено дивлячись на склянку. — Мені власне немає чого бога гнівати, я досяг вершка свого життя, дай боже кожному таке... Дочок за гарних людей повіддавав, у люди вивів і тепер вільний; своє діло зробив, хоч на всі чотири сторони іди. Живу із своєю пападею потихеньку, їм, п'ю та сплю, з унуків радію та богу молюся, а більш мені нічого не треба. Як сир у маслі катаюся і знати нікого не хочу. Зроду в мене ніякого горя не було, і коли б тепер хто, скажім цар, спитав: „Чого тобі треба, чого хочеш?“ Та нічого мені непотрібно, все в мене є, і все слава богу; щасливішої за мене у всьому городі нема людини. Тільки ось гріхів багато, але й те треба сказати, що тільки бог один без гріхів. Адажеж правда?

— А таки правда.

— Ну звичайно, зубів немає, спину від старости ломить, те та се... задуха і таке інше... Хворію, плоть немічна; ну та сами судіть, пожив! Восьмий десяток! Не вік же вікувати, треба й честь знати.

Отець Христофор раптом щось ізгадав, пирснув у склянку і закахикався від сміху. Мойсей Мойсеїч закахикався теж з почитивости і засміявся.

— Сміха, — сказав отець Христофор і махнув рукою. — Приїздить до мене в гості старший син мій Гаврилко. Він учився медицини й служить у Чернігівській губернії на посаді земського лікаря. Добре... Я йому й кажу: „Ось, кажу, задуха, те та се... Ти лікар, лікуй батька“. Він зараз же роздяг мене, постукав, послухав, різні там кунштюки... пом'яв живіт, а потім і кіже: „Вам татусю, треба лікуватися нагніченим повітрям“.

Отець Христофор несамовито зареготався до сліз і підвівся.

— А я йому й кажу: „Бог із ним, із тим нагніченим повітрям!“ — промовив він крізь сміх і махнув обома руками.

Мойсей Мойсеїч також підвівся і, взявшись за живіт, зайшовся таким завзятим сміхом, що ледве тримався на ногах.

— Ой, боже мій! — стогнав він серед сміху. — Дайте хоч зідхнути... Так розсмішили, що ой! смерте моя!

Він сміявся й балакав, а сам тимчасом лякливо і підозріло поглядав на Соломона. Той стояв у попередній позі і посміхався. По очах та з посмішки видко було, що він щось серйозно нехтував і ненавидів, але це так не пасувало його обскубаній постаті, що Єгорушці видавалося, ніби оцю задерикувату позу та їдкий призириливий

вираз він напускав на себе навмисне, щоб удати з себе блазня і розсмішити дорогих гостей.

Випивши мовчки склянок із шість, Кузьмічов прочистив перед собою на столі місце, взяв мішок, той самий, що лежав у нього під головою, коли він спав під бричкою, розв'язав на ньому мотузок, і струхнув його. З мішка посипалися на стіл пачки кредитових грошей.

— Поки є час, берімося, отець Христофоре, і порахуємо, — сказав Кузьмічов.

Побачивши гроші, Мойсей Мойсеїч зніяковів, підвівся і, як щиро делікатна людина, що не бажає знати чужих секретів, вийшов навшпинячках із кімнати, баянсуючи руками. Соломон залишився на своєму місці.

— В карбованцевих пачках по скільки? — почав отець Христофор.

— По п'ятдесят... В пачках із папірцями по три карбованці—дев'яносто... Чвертні білети та сотенні — по тисячі складені. Ви відрахуйте сім тисяч вісімсот для Варламова, а я буду рахувати для Гусевича. Та дивіться не помиліться...

Єгорушка зроду не бачив такої купи грошей, що лежала тепер у нього на столі. Грошей певно було багато, бо пачка сім тисяч вісімсот карбованців, що її відклав отець Христофор для Варламова, супроти усієї купи видавалася дуже маленька. Іншим разом ця купа грошей може б і вразила Єгорушку і викликала б у нього міркування про те, скільки на цю купу можна закупити бубликів, пасок, маківників, а тепер він дивився на неї байдужно і відчував тільки прикрий запах гнилих яблук та гасу, що йшов від кучі. Він був вимучений від труської їзди бричкою, втомився і хотів спати. Його голову хилило вниз, очі сплющувалися, думки плуталися, мов нитки. Коли б

було можна, він з насолодою був би схилив голову на стіл і замружив би очі, щоб не бачити лямпи і пучок, що сновигали над кучею, і дозволив би своїм млявим сонливим думкам іще дужче заплутатися. Коли він силкувався не дрімати, лямповий вогонь, чашки і пучки двоїлися, самовар гойдався, а запах гнилих яблук видавався ще гостріший та прікріший.

— Ох гроші, гроші!—зідхнув отець Христофор, посміхуючись.—Лихо мені з вами! Тепер мій Михайло мабуть спить і бачить, що я йому ось таку купу привезу.

— Ваш Михайло Тимофеїч людина нетямуща,— каже півголосом Кузьмічов,—не за своє діло береться, а ви розумієтесь і можете обміркувати. Віддали б ви мені вашу вовну, як я казав вам, та й їхали б назад собі, а я б вам, куди не йшло, дав би по п'ятдесят копійок над свою ціну, та то лише з пошани до вас...

— Ні, Іван Іваничу, зідхнув отець Христофор.—Дякуємо вам за вашу увагу... Звичайно, коли б моя воля, я б і балакати не став, а то ж ви сами знаєте, товар не мій...

Увійшов навшпиньках Мойсей Мойсеїч. Силкуючись із делікатности не дивитися на купу грошей, він підкрався до Єгорушки і смикнув його за сорочку.

— А ходім но, паничок! — сказав він півголосом,—якого я тобі ведмедика покажу! Такий страшний, сердитий, гу!

Сонливий Єгорушка встав і ліниво поплентався за Мойсеєм Мойсеїчем дивитися на ведмедя. Він увійшов до малої кімнатки, де в нього, раніш, як він що побачив, захопило дихання від запаху чогось квасного, задхлого; цей запах був тут куди густіший, ніж у великій кімнаті, і певно звідци



поширювався по всьому дому. Одна половина кімнати була зайнята великою постіллю, що була вкрита засмальцьованою стьобаною ковдрою, а друга половина — комодою й горами всілякого ганчір'я, почавши від жорстко накрохмалених спідниць і кінчивши дитячими штанцями та шлейками. На шафі блимала лойова свічка.

Замість обцяного ведмедика. Єгорушка побачив велику, дуже товсту єврейку, з розхристаним волоссям і в чорвоній фанельовій спідниці з чорними цяточками; вона важко поверталася в вузькому проході між ліжницею та комодою і подавала протяглі, скімливі зідхання, наче в неї боліли зуби. Побачивши Єгорушку, вона зробила нюняве обличчя, тягучо зідхнула і раніш, як він устиг роздивитися, піднесла до його рота скибку хліба, вимазаного медом.

— Їж, дитя, їж! — сказала вона. — Ти без мамусі тут і тебе нікому погодувати. Їж!

Єгорушка почав їсти, хоч після маківників та цукровиків, що їх він у себе вдома щодня їв, нічого гарного не знаходив у меді, що був наполовину змішаний з воском та бджолиними крильцями. Він їв, а Мойсей Мойсеїч і єврейка дивилися та зідхали.

— Куди ж ти їдеш, дитинко? — спитала єврейка.

— Учитися, — відповів Єгорушка.

— А скільки вас у мамусі?

— Я сам. Більш нікого немає.

— Йо ох! — зідхнула єврейка і піднесла очі догори. — Бідна мамуня, бідна мамуня. Як вона нудьгуватиме та плакатиме! Через рік ми теж повеземо свого Наума в науку. Ох!

— Ох, Науме, Науме! — зідхнув Мойсей Мойсеїч, і на його блідому обличчі нервово затремтіла шкіра. — А він такий хворий.

Засмальцьована ковдра заворушилася, і з-під неї вистромилася дитяча кудрява голова на дуже тонкій шиї; два чорних ока блиснули і з любознавством устромилися на Єгорушку. Мойсей Мойсеїч та єврейка не переставали зідхати, підійшли до комоди і стали про щось розмовляти єврейською мовою. Мойсей Мойсеїч балакав півголосом, низьким баском, і назагал його єврейська мова скидалася на невгавне „гал-гал-гал...“ а жінка відповідала йому тонісіньким гиндичим голоском, і в неї виходило щось подібне до „ту-ту-ту...“ Поки вони нараджувалися, з-під засмальцьованої ковдри виглянула друга кудрява головка на тонкій шиї, а потому й третя, а далі й четверта... Коли б Єгорушка мав велику фантазію, то міг би подумати, що під ковдрою лежала стоголова гідра.

— Гал-гал-гал-гал...—герготав Мойсей Мойсеїч.

— Ту-ту-ту-ту...—відповідала йому єврейка.

Нарада скінчилася тим, що єврейка з глибоким зідханням полізла до комоди, розгорнула там якусь зелену ганчірку і дістала великого житника на зразок серця.

— Візьми, дитинко,—сказала вона, подаючи Єгорушці житника. — У тебе тепер немає матінки, нікому тобі дати гостинця.

Єгорушка запхав пряника до кишені і позадкував до дверей, бо вже не мав снаги дихати задхлим та кислим повітрям, в якому жили господарі. Повернувшись до великої кімнати, він вигідно примостився на дивані і вже не заважав собі міркувати.

Кузьмічов доперво скінчив рахувати гроші й поклав їх назад до торбини. Поводився він із ними не дуже шанобливо, і шпурляв їх до брудної торбини без усякої церемонії і з такою байдужністю, наче б це були не гроші, а паперовий мотлох.

Отець Христофор розмовляв із Соломоном.

— Ну, що? як, Соломоне премудрий? — питав він його, позіхаючи та перехрестивши рота. — Як справи?

— Це ви за які справи говорите? — спитав Соломон і подивився так ехидно, наче б йому натякали на якийсь злочин.

— А взагалі, що поробляєш?

— Що я поробляю? — перепитав Соломон і здвигнув плечима. — Те саме, що й усі... Ви бачите, я льокай. Я льокай у брата, брат льокай у подорожніх, подорожні льокаї у Варламова, а коли б я мав грошей десять мільйонів, то Варламов був би в мене за льокаю.

— Тобто чому ж це він був би в тебе за льокаю?

— А тому що нема такого пана чи мільйонера, що за зайву копійку не став би лизати рук у пархатого єврея. Я тепер єврей пархатий і жебрак, всі на мене дивляться як ні собаку, а коли б у мене були гроші, то Варламов перед мене удавав би такого самого дурня, як Мойсей перед вами.

Отець Христофор і Кузьмічов зглянулися. Ні один із них не зрозумів Соломона. Кузьмічов суворо й сухо подивився на нього й спитав:

— Як же це ти, дурню такий, рівняєш себе з Варламовим?

— Я ще не такий дурень, щоб рівняти себе з Варламовим, — відповів Соломон, глузливо оглядаючи своїх розмовників. — Варламов хоч і руський, але в душі він єврей пархатий; все його життя в грошах і в наживі; а я свої гроші спалив у пічці. Мені непотрібні ні гроші, ні земля, ні вівці, і не треба, щоб мене боялися і знімали шапку, коли я їду. Значить я розумніший за вашого Варламова і подібніший до людини!

Трохи згодом Єгорушка скрізь сон чув, як Соломон глухим та хрипким голосом від ненависти, що його душила, похапливо та гаркатливо забалакав про євреїв; спочатку він балакав поправною російською мовою, потому вже впав у тон оповідача з єврейського побуту і почав говорити так само, як колись у комедіантській буді, з надмірним єврейським наголосом.

— Подожди.—перепинив його отець Христофор.—Коли тобі твоя віра не подобається, так ти зміни її на іншу, а сміятися гріх; той остання людина, що над своєю вірою глузує.

— Ви нічого не розумієте, — грубо обірвав його Соломон... — Я вам кажу за одне, а ви за друге...

— От і одразу видко, що ти дурна людина, — зідхнув отець Христофор... — Я тебе напучую, як умію, а ти сердишся. Я тобі по-старечому, дідівському, потихеньку, а ти мов гиндик: бла-бла-бла! Дивак, та й годі...

Увійшов Мойсей Мойсеїч. Він стурбовано подивився на Соломона і на своїх гостей, і знову на його обличчі нервово затремтіла шкіра. Єгорушка струснув головою й подивився наъколо себе; мигцем він побачив вид Соломонів і саме тої хвилини, коли він був обернений до нього на три чверті і коли тінь від його довгого носу перетинала всю лву щю; погірдлива посмішка змішана з цією тінню, блискучі насмішкуваті очі, чванькуватий вираз і вся його обскубана постать, подвоюючись і мигкаючи в очах Єгорушчиних, робили його тепер подібним не до блазня, а до чогось такого, що часом приверзеться уві сні, — либонь, до нечистої сили.

— Якийсь він у вас біснுவатий, Мойсей Мойсеїчу, бог із ним! -- сказав з посмішкою отець

Христофор. — Ви б його кудись притулили або оженили чи що. На людину непохожий...

Кузьмічов сердито насумрився. Мойсей Мойсеїч знову затурбовано і спитливо подивився на брата і на гостей.

— Соломоне, вийди звідци! — суворо наказав він. — Вийди!

І він щось додав єврейською мовою. Соломон уривчасто засміявся й вийшов.

— А що таке? — перелякано спитав Мойсей Мойсеїч отця Христофора.

— Забувається, — відповів Кузьмічов... — Грубіян і багато про себе розуміє.

— Я так і знав! — жахнувся Мойсей Мойсеїч, сплеснувши руками. — Ой, боже мій! боже мій! — забелькотів він півголосом. — Вже ви будьте ласкаві, вибачте його і не сердьтєся. Це вже така людина, така людина! Ой, боже мій, боже мій! Він мені рідний брат, але, крім горя, я від нього нічого не бачив. Аджеж він знає...

Мойсей Мойсеїч покрутив навколо чола пучкою і тягнув далі:

— Не в своєму розумі, пропаща людина. І що мені з ним робити — не знаю! Нікого він не любить, нікого не поважає, нікого не боїться. Знаєте, над усіма кепкує, кожному ввічі дурниці соває. Ви не можете повірити, приїздить раз Варламов сюди, а Соломон таке йому сказав, що той оперезав батогом його й мене... А мене за що? Хіба я винний? Бог відібрав йому глузд, значить на те була божа воля, а я тут хіба винний?

Минуло хвилин із десять, а Мойсей Мойсеїч все ще белькотів напівголосом і зідхав:

— Вночі він не спить, а все думає, думає і думає, а про що він думає, бог його знає. Піді-

йдеш до нього вночі, а він сердиться й сміється. Він і мене не любить... І нічого не хоче! Коли наш татуньо вмирав, то залишив йому й мені по шість тисяч карбованців. Я купив собі заїзний двір і оженився, а теперки діток маю, а він спалив свої гроші в печі. Так шкода, так шкода. Нащо палити? Тобі непотрібні,—так віддай мені, а то нащо палити.

Раптом завищали двері на бльоці і підлога затремтіла від чийсь кроків. На Єгорушку ввійшло легким вітерцем, і йому вдалося, що якийсь великий чорний птах пролетів повз нього і попід самим його обличчям махнув крилами. Він розплющив очі... Дядько з мішком у руках стояв біля дивану, готовий у дорогу. Отець Христофор комусь уклонявся, тримаючи ширококрисий циліндер у руках, комусь кланявся і посміхався, не розчулено, як завжди, але почтливо і напружено, що не дуже пасувало до його обличчя. Мойсей Мойсеїч балянсував, наче його тіло розламалося на три частини, і намагався всіляко не розсіпатися. Тільки один Соломон, наче нічого не трапилося, стояв у кутку, поклавши на грудях руки, і по-давньому погірдливо посміхався.

— Ваша світлосте, вибачте, що в нас нечисто!— стогнав Мойсей Мойсеїч з болісно солодкою посмішкою, вже не помічаючи ні Кузьмічова, ні отця Христофора, а тільки балянсуючи всім тілом, щоб не розвалитися.— Ми люди прості, ваша світлосте!

Єгорушка протер очі. Посеред кімнати стояла дійсно світлість в особі молоді гарної повної жінки в чорній сукні і в солом'яному капелюсі. Раніш як Єгорушка встиг роздивитися на її риси, йому спала на думку та самотня струнка тополя, що її вони бачили вдень на горбі.

— Чи не переїздив тут сьогодні Варламов?—спитав жіночий голос.

— Ні, ваша світлосте!—відповів Мойсей Мойсеїч.

— Коли завтра побачите його, то попрохайте, щоб він заїхав до мене на хвилинку.

Раптом, зовсім несподівано, напіввершка від своїх очей Єгорушка побачив чорні оксамитові брови, великі карі очі, виплекані жіночі щоки з ямочками, від яких, мов проміння від сонця, розливалася по всьому обличчю посмішка. Щось прегарне пахнуло.

— Який гарненький хлопчик! — сказала дама.— Чий це? Казимір Михайловичу, подивіться, яка краса! Боже мій, — він спить! Бузько ти мій миленький!..

І дама міцно поцілувала Єгорушку в обидві щоки, він посміхнувся, думаючи, що спить, і заплющив очі. Двірний бльок завищав, далися почувти поквапливі кроки: хтось уходив та виходив.

— Єгорушко, Єгорушко! — розлігся густий шепіт двох голосів. — Вставай, час їхати!

Хтось, здається Дениска, поставив його, Єгорушку, на ноги і повів за руку; ідучи, він напіводкрив очі і ще раз побачив красиву жінку в чорній сукні, що його цілувала. Вона стояла посеред кімнати і, дивлячись, як він відходив, дружньо посміхалася і кивала йому головою. Підходячи до дверей, він побачив якогось вродливого дебелистого брונета в капелюсі казанком і в гетрах. Це був мабуть провідник дами.

— Тррр! — діалося почувти знадвору.

Біля порога дому Єгорушка побачив нову розкішну колясу і пару чорних коней. На передку сидів льокай у барві з довгою лозиною в руках. Проводжати гостей вийшов тільки сам Соломон. Обличчя його було напружене від бажання заре-

п'ятатися; він дивився так, наче з великим нетергонням чекав на від'їзд гостей, щоб доскочу над ними потім посміятися.

— Графиня Дранницька,—прошепотів отець Христофор, залазячи в бричку.

— Еге ж, графиня Дранницька,—повторив Кузьмічов також шепотом.

Вражіння від приїзду графині було левно дуже велике, бо навіть Дениска розмовляв пошепки і тільки тоді зважився уперезати гнідих і гукнути, коли бричка проїхала із чверть версти і коли далеко позаду, замість заїзного двору, миготів тільки один уже мерхлий огник.

#### IV

Хто ж це, нарешті, отой таємничий невпійманий Варламов, що за нього так багато говорять і якого зневажає Соломон та який потрібний навіть такий вродливій графині? Сівши на передок поруч Дениски, півзаснулий Єгорушка саме про цього чоловіка й думав. Він ніколи його не бачив, але дуже часто за нього чув і деколи малював його в своїй уяві. Йому відомо було, навіть, що Варламов має кілька десятків тисяч десятин землі, близько сотні тисяч овець і дуже багато грошей. Про його спосіб життя і заняття Єгорушка знав тільки те, що він завжди „кружляв“ у цих місцевостях і що його завжди шукають.

Багато чув у себе вдома Єгорушка ще й про графиню Дранницьку. Вона теж мала кілька десятків тисяч десятин, багато овець, кінський розплідник і багато грошей, але не „кружляла“, а жила собі в багатому хуторі, про який Іван Іванич та знайомі, що не раз бували у графині за ділами, розповідали багато чудового; приміром говорили, що



в графині у вітальні, де висять портрети всіх польських королів, були великі дзигарі, що мали форму щовба, а на щовбі стояв диба золотий кінь з діамантовими очима, а на коні сидів золотий вершник, що кожного разу, як дзигарі дзвонили, вимахував шаблюкою вправо і вліво. Розповідали також, що два рази річно графиня уряджувала баль, куди запрошувалося дворян і урядовців цілої губернії і приїздив навіть Варламов; всі гості пили чай із срібляних самоварів, їли все незвичайне (наприклад зимою, на різдво, подавали малину й полуницю) і танцювали під музику, що грала день і ніч...

„Ох, яка ж вона гарна!“ думав Єгорушка, пригадуючи її посмішку та обличчя.

Кузьмічов певно так само думав про графиню, бо коли бричка від'їхала верстов зо дві, він сказав:

— Еге, здорово ж обдирає її оцей Казімір Михайлович! Три роки тому, коли я в неї, пам'ятаєте, купував вовну, він на моїй одній купівлі нажив тисяч зо три.

— Від ляха іншого й ждати не можна, — сказав отець Христофор.

— Та їй про це й байдуже. Правдиво сказано: молода та дурна. В голові вітер так і ходить!

Єгорушка чомусь хотів думати тільки за Варламова і про графиню, а надто про графиню. Його сонний мозок зовсім відмовився від звичайних думок, туманився і втримував тільки самі казкові фантастичні образи, які мають таку перевагу, що якось сами собою без ніяких турбот самого господаря зароджуються в мозку і досить тільки гарненько тріпнути головою, сами зникають без сліду; та й усе, що було навкруги, не сприяло звичайним думкам. Праворуч чорніли горби, що,

здавалося, затуляли собою щось незнане й страшне, лізоруч усе небо понад обрієм було залите від багряної заграви, і важко було збагнути, чи то була пожежа, чи це може місяць надумується сходити. Далиня була видна, мов удень, але вже її тендітна фіялкова барва, затушкована вечірньою млою, зникла, і весь степ ховався в мряці, мов діти Мойсея 'Мойсеїча під ковдрою.

Червневими вечорами та ночами перепели та деркачі вже не кричать, а по балочках лісових соловейки не співають, не пахтять квітами, але степ усе ще прегарний і повний життя. Легче знайде сонце і землю оповіє мла, і денну нудьгу забуто, все прощено і степ легко зідхає широкими грудьми.

Ніби тому, що трава не бачить поночі своєї старости, вона сповнюється веселої і молодой тріскотняви, якої не буває і вдень, — лускіт, свистання, шкрябання, степові басы, тенори і дисканти — все змішувалося в безнастанне монотонне гудіння, при якому гарно згадувати й сумувати. Одноманітна тріскотнява заколисує, мов колискова пісня; їдеш і відчуваєш, що засинаєш, аж ось звідкілясь несеться поривчастий, тривожний крик ще незаснулого птаха або розлягається невиразний згук, схожий на чийсь голос, на зразок здивованого „а - а“, і дрімота заплющує вії. А то буває й так, що їдеш повз балочку, де є кущі, і чуєш, як птах, що його степовики звуть сонюга, комусь вигукує: „Сплю, сплю, сплю!“, а другий регоче й заливається гістеричним плачем. Це пугач! Для кого вони кричать, і хто їх слухає в цій рівнині, бог його знає, але в цьому крику їхньому багато туги, скарги. Пахне сіном, висхлою травою і запізнілими квітами, але пахощі густі, солодко-нудні і ніжні.

Крізь імлу видко все, але важко розібрати колір і обрис речей. Все видається не те, що воно насправді є. Їдеш і раптом бачиш попереду, край самої дороги, стоїть постать, схожа на ченця; вона не рухається і жде, щось тримаючи в руках... Чи не розбишака це? Постать наближається, росте, ось вона вирівнялася з бричкою, і ви бачите, що це не людина, а самотній кущ або великий камінь. Отакі нерухливі постаті стоять, наче на когось чигаючи, по горбах, ховаються за могилами, виглядають з-за бур'янів, і всі вони схожі на людей і навівають підозріння.

А коли сходить місяць, ніч стає бліда і темна. Імли наче й не бувало. Повітря прозоре, свіже й тепле, всюди видно добре і навіть можна відрізнити при дорозі окремі стеблини бур'яну. На далеку просторінь видко черепи й каміння. Підозрілі постаті, подібні до ченців, на світлому тлі ночі видаються чорніші і дивляться понуріш. Серед монотонної тріскотняви дедалі частіш розлягається чиєсь дивовижне „а-а“, тривожачи непорушне повітря, і чути крик незаснулого або маячного птаха. Широкі тіні ходять по рівнині, мов хмара по небу, а в незбагненій далині, коли довго вдивлятися в неї, височіють і нагромаджуються один на один химерні туманні образи... Трохи лячно. А поглянеш на блідо-зелене, усипане зорями небо, на якому ні хмаринки, ні плямочки, то зрозумієш, чому тепле повітря непорушне, чому природа чатує й боїться поворухнутися: їй лячно, їй шкода втратити хоч одну мить життя. Про неосяжну глибочінь і безмежність неба можна скласти уявлення тільки на морі або в степу вночі, коли світить місяць. Воно страшне, гарне, ласкаве, дивиться сумовито і вабить до себе, а від пестоштів його голова туманіє.

Ідеш годину й дві... На дорозі здибуються мовчазні діди-кургани або кам'яні баби, бозна коли і від кого поставлені, безшумно пролітає понад землею нічний птах, і потрохи в пам'яті спливають степові легенди, оповідання мандрівників, казки нені-степовички і все те, що сам зумів побачити та збагнути душею. І тоді в тріскотняві комах і в підозрілих постатях, і в курганах, і у блакитному небозводі, і в місячному сяйві та в льоті нічного птаха, — у всьому, що бачиш і чуєш, — починає ввижатися торжество краси, молодість, розквіт сил і палка спрага життя; душа відгукується на поклик прегарної й суворої багьківщини, і хочеться летіти понад степом разом із нічним птахом. І в торжестві краси, в надмірному щасті відчуваєш напругу і тугу, — наче степ свідомий того, що він самотній, що багатство його надхнення гине марно для світу, ні від кого не оспіване, нікому непотрібне, — а крізь радісний гомін чуєш його тужливий безнадійний поклик: співця! співця!

— Тррр! Здорові були, Пантелею! Все гаразд?

— Слава богу, Іван Іваничу!

— Чи не бачили, хлопці, Варламова?

— Ні, не бачили.

Єгорушка прокинувся і розплющив очі. Бричка стояла. Вправо далеко наперед дорогою повзла валка, а біля неї сновигали якісь люди. На хурах лежали великі багули з вовною, а через те хури видавалися дуже високі, пухнаті, а коні маленькі та коротконогі.

— Так ми, значить, тепер поїдемо до молокана! — голосно забалакав Кузьмічов. — Єврей сказав, що Варламов у молокана ночує. Ну, а тепер — прощайте, хлопці! З богом!

— Прощавайте, Іван Іваничу! — відповіло кілька голосів.

— От що, хлопці,—жваво сказав Кузьмічов, — чи не взяли б ви з собою мого хлопчика! Чого йому з нами дарма мотатися. Посади його, Пантелею, до себе на багул і нехай собі поволеньки їде, а ми наздоженемо. Іди, Єгоре! Іди, не бійся...

Єгорушка зліз із передка. Кілька рук підхопили його, піднесли високо вгору, і він опинився на чомусь великому, м'якому і трохи вогкому від роси. Тепер йому видавалося, що небо було від нього близько, а земля далеко.

— Гей, візьми своє пальтечко! — гукнув десь далеко знизу Дениска.

Пальто та пакуночок, підкинуті знизу, впали біля Єгорушки. Він швидко, не бажаючи ні про що думати, поклав під голову пакунок, накрився пальтом і, простягаючи ноги на всю довжину, зщулювався від роси, засміявся від задоволення.

„Спати, спати, спати...“ думав він.

— Ви ж, чорти, не скривдіть його, — почувся голос Дениски знизу.

— Прощавайте, хлопці! З богом! — гукнув Кузьмічов. — Я на вас покладаюся!

— Будьте спокійні, Іван Іваничу!

Дениска гійкнув на коней, бричка завискотіла і покотила, але вже не дорогою, а кудись збочивши. Хвилин зо дві все було тихо, наче валка заснула, і тільки чутно було, як оддалеки спроквола завмирало деренчання відра, прив'язаного позаду брички. Та ось хтось спереду гукнув: „Кирко, рушай!“

Заскрипів передній віз, а по ньому другий, третій... Єгорушка відчув, як хура, на якій він лежав, похитнулася і теж заскрипіла. Валка рушила. Єгорушка міцніш ухопився за вірвовку.

що нею був прив'язаний багул, ще раз засміявся від задоволення, поправив у кишені житника і став засинати, — так, як він звичайно засинав у себе вдома в ліжку.

Коли він прокинувся, вже сонце сходило. Могила його собою заслоняла, а воно, стараючись бризнути саявом на світ, напружено випинало своє проміння у всі сторони і заливало обрїй золотом. Єгорушці видавалося, що воно було не на своєму місці, бо вчора воно сходило позаду, за його спиною, а сьогодні куди лівіш. Та й уся місцевість не була схожа на вчорашню. Горбів уже не було, а всюди, куди не поглянеш, тягнулася без краю бура й невесела рівнина; де-не-де на ній височіли невеликі кургани і літало вчорашнє гайвороння. Далеко попереду біліла дзвіниця та хати якогось села; з нагоди недільного свята українці сиділи дома, пекли, варили — це було видно по диму, що путрив з усіх димарів і сивим прозорим завоем висів понад селом. У суточках між хат і за церквою синіла річка, а за нею туманилася далиня. Та ніщо не було так мало схоже на вчорашнє, як шлях. Щось неймовірно широке, просторе, розгонисте й велетенське тягнулося через степ замість дороги; то була сіра смуга, добре вбита і вкрита пилом, як і всі дороги, але широчезна, на кілька десятків сажнів. Своїм простором вона збуджувала в Єгорушки нетям і навівала на нього казкові думки. Хто їздить нею? Кому потрібний такий простір? Незрозуміло і дивно. Можна справді подумати, що на Русі ще не перевелися велетенські люди, що ступають широко-широчезно, ось як Ілля Муромець і Соловей-Розбійник, і ще не повигибали велетні-коні. Єгорушка подивився на шлях і уявив собі шість високих, що скачуть одна поруч одної, коляс, по-

дібно до отих, що їх він бачив на малюнках „священної“ історії: запряжені ці коляси шестериками диких скажених коней, і своїми високими колесами здіймають вони пасма зуряви аж до самого неба, а кіньми керують люди, що можуть ввижатися у снах або виростати в казкових думках. А як ці постаті були б до ладу в степу і в дорозі, коли б вони тільки були існували!

З правого боку вподовж усієї дороги стояли телеграфні стовпи з двома дротами. Стаючи дедалі менші, вони зовсім зникали коло села поза хатами і бростю дерев, а потому знову з'являлися в фіялковій далині маленькими тоненькими ломачками, наче олівці, встромлені в землю. На дротах сиділи яструби, кібчики і гави, що байдужно дивилися на лівину валку.

Єгорушка лежав на останньому возі й міг через те бачити всю валку. Всіх підвід у валці було з двадцять і на кожні три підводи припадало по одному хурману. Коло заднього возу, де сидів Єгорушка, йшов дід із сивою бородою, такий самий сухорлявий і малий на зріст, як піп Христофор, але з бурим обличчям від загари, суворий і замислений. Дуже можливо, що цей дід не був ні суворий, ні замислений, але його червоні повіки і довгий гострий ніс надавали його обличчю суворого і сухого виразу, який буває в людей, що звикли завжди думати і серйозно і на самоті. Як і піп Христофор, він носив капелюх із широкими крисами, але не панський, а вовняний і бурий, схожий скорше на стятий конус, ніж на циліндер. Ноги його були босі. Він находу поплескував себе по стегнах і притупував ногами, мабуть за звичкою, набутою за холодні зимові ночі, коли йому, либонь, не раз доводилося мерзнути коло валки. Завваживши, що Єгорушка прокинувся, він

подивився на нього й сказав, зщулившись, наче від морозу:

— Еге, прокинувся, молодик! Синком Івану Іваничу доводишся?

— Ні, небожем...

— Івану Іваничу! А я ось чобітки зняв і босоніж стрибаю. Ноженята мої простуджені, хворі, і без чобіт воно виходить просторіш... Просторіш, молодик... Тобто без чобіт ось... Так, значить, небіж? А він — гарна людина, нічогенький. Дай йому боже здоров'я. Нічогенький... Я про Івана Іванича. До молокана поїхав... Ой, господи помилуй!

Дід говорив так, наче йому було холодно, з зупинками, і не роззявляючи як слід рота; губні шелестівки вимовляв погано, заникуючись на них, немов би в нього позамерзли губи. Звертаючись до Єгорушки, він ні разу не посміхнувся і видавався суворий.

Далі через дві хури йшов із батогом у руці дядько в довгому рудому пальті, в кашкеті і чоботях і з заковченими халявами. Цей не був старий, років близько сорока. Коли він оглянувся, Єгорушка побачив довге червоне обличчя з рідкою цапиною борідкою, з вамбукуватою шишкою під правим оком. Крім цієї дуже негарної шишки в нього була ще одна особлива прикмета, що гостро впадала в око: лівою рукою він тримав батіг, а правою він вимахував так, наче б він диригував незримим хором; деколи він брав батіг під пахви, і тоді він уже диригував обома руками і щось гудів собі під ніс.

Дальший по ньому хурман являв собою високу пряму постать із дуже похилими плечима і пласкою, мов дошка, спиною. Він тримався просто, наче маршував або проглинув аршина, руки в нього



не теліпалися, а висіли, мов прямі палиці, і ступав він якось дубувато, мов лялькові салдатики, майже не згинаючи колін і намагаючись робити якнайширші кроки; коли дід або власник вамбукуватої шишки ступали по два кроки, він устигав зробити тільки один крок, а тому здавалося, що він іде повільніш за всіх і відстає. Обличчя його було пов'язане ганчіркою, а на голові стирчало щось, наче чернечий підкапок; одягнений він був у куцу українську чумарку, що була вся в латках, та в сині шаравари навипуст і взутий у постолі.

Єгорушка не роздивився на тих, що були далі. Він ліг обличчям до вовни, продовбав у багулі дірочку і знічев'я почав крутити з вовни ниточки. Дід, що йшов унизу, як виявилось, не був такий суворий і серйозний, як здавалося, судячи по його виду. Раз почавши розмову, він уже не припиняв її.

— Куди ж ти оце їдеш? — спитав він, притупуючи ногами.

— Учитися, — відповів Єгорушка.

— Учитися? Еге. Ну помагай цариця небесна. Так. Один ум добре, а два — ще краще. Котрій людині бог один розум дає, котрій два, а котрому й три. Котрому і три... це правда. Один розум це той, що з ним мати породила, другий від науки, а третій від доброго життя. Так ось, братіку, добре, коли хто має три розуми. Тому не тільки жити, а й умирати легше. Отож умирати, і вмирати всі будемо.

Дід пошкрябав собі лоба, подививсь червоними очима вгору на Єгорушку і тягнув далі:

— Максим Ніколаїч, пан із-під Слав'яносербського минулого року теж возив свого сина учитися. Не знаю, як він там із науками, а хлопець

нічого собі, гарний. Дай боже здоров'я, пани гарні, добрі пани. Так отож він повіз у науку... В Слав'яносербському немає такого заведення, щоб до науки доводити. Нема... А місто нічого собі, гарне... Школа звичайна, для простого звання, а щоб для великої науки, такої немає. Нема, це правда. Так як тебе звати?

— Єгорушка.

— Тобто Єгорій, святого великомученика Єгорія-Побідоносця числа двадцять третього априля. А моє святе ім'я Пантелей... Пантелей Захаров Холодов... Ми Холодови будемо... Сам я уроджений, може чули, із Тіма, Курської губерні. Брати мої в міщани переписалися і в городі, як майстри, працюють, а я мужик... Мужик zostався. Років сім тому їздив я туди... тобто додому. І в селі був, і в городі... В Тімі, кажу, був. Тоді, дякувати богові. всі здорові були, а тепер не знаю... Може хто й помер... А помирати вже час, тому що всі старі, є которі й старіше за мене. Смерть,— воно нічого, воно добре, аби не померти без покаяння. Нема гіршого лиха, як нагла смерть. Нагла смерть бісові на радість. А коли хто хоче з покаянням померти, щоб отож у чертоги божі заборони тобі не було, то Варварі-великомучениці молитися треба. Вона заступниця. Вона — це правда. Тим що їй бог у небесах таке положення опреділив, щоб значить, кожний мав повне право її покаяння бла-гати.

Пантелей белькотав і, як видко, зовсім не дбав за те, чи Єгорушка його чує, чи ні. Балакав він мляво, собі під ніс, не підвищуючи і не понижуючи голоса, але за короткий час успів багацько розповісти. Все, що він оповідав, складалося з уривків, що мали дуже мало між собою зв'язку, та зовсім були нецікаві для Єгорушки. Можливо,

він казав це тільки для того, щоб оце тепер, після ночі, проведеної в довгому мовчанні, проробити голосно перевірку своїх думок: чи всі вони вдома? Скінчивши про каяття, він знову забалакав про якогось Максима Ніколаїча з-під Слав'яносербського:

— Еге ж, повіз хлопчика... Повіз, це правда...

Один із хурманів, що йшов далеко попереду, сіпнувся з місця, побіг осторонь і почав ляскати батогом по землі. Це був здоровенний чолов'яга років під тридцять, русявий, кучерявий і, очевидно, вельми міцний та здоровий. Судячи по рухах його пліч і батога, по завзяттю, що було видке в його позі, він бив щось живе. До нього підбіг другий хурман, низенький і присадкуватий, з чорною широкою бородою, одягнений в камізельку та в сорочку поверх штанів. Цей зайшовся басистим сміхом і загукав кахикаючи:

— Хлопці, Димов гадюку убив! Йй-богу.

Є люди, про розум яких можна певно судити по їхньому голосу та сміху. До таких щасливців належав саме оцей із чорною бородою: в його голосі й сміхові відчувалася непрохідна дурість. Скінчивши ляскати, русий Димов підняв батогом із землі і кинув до возів щось схоже на линву.

— Це не гадюка, а ужак, — гукнув хтось.

Хурман із підв'язаною щокою і з дерев'яною ходою швидко наблизився до вбитої гадюки, глянув на неї і сплеснув своїми ціпкуватими руками.

— Звірюко! — закричав він приглушеним, плачливим голосом. — Защо ж ти вбив ужака? Що він тобі зробив, проклятий ти! Ач, убив, ужака вбив. А коли б тебе самого отак?

— Ужака не можна вбивати — це правда... — спокійно забелькотав Пантелей... — Не можна... Це не гадюка. Він хоч на вигляд і гадюка, але тиха безневинна тварина... Людину любить... Ужак це...

Димову й другому, з чорною бородою, либонь, стало соромно. бо вони обоє голосно зареготалися і, не відповідаючи на докори, ліниво попленталися до своїх возів. Коли остання хура вирівнялася з тим місцем, де лежав убитий ужак, людина з підв'язаною щокою, що стояла над ужаком, обернулася до Пантелея і спитала плачливим голосом:

— Діду, пощо він убив ужака?

Очі його, як тепер роздивився Єгорушка, були маленькі, тьмяні, вид сірий, хворий і теж наче тьмянний, а підборіддя було червоне і видавалося дуже запухле.

— Діду, завіщо вони ужака вбили?—повторив він, ступаючи поруч з Пантелеєм.

— Дурна людина, рукам кортить, того і вбив... — відповів дід. — А ужака не можна було бити... Це правда... Димов, вістима річ, паливода, все вб'є, що трапить під руку, та й Кирюха не заступився. Треба було б заступитися, а він ха-ха-ха та хо-хо-хо... А ти, Василю, не сердься. Чого сердитися? Убили, ну й бог з ними... Димов—паливода, а Кирюха від дурного розуму. Нехай... Люди дурні, нетямущі, ну й бог із ними. Ось Ємельянов нічого не зачепить, чого не треба. Ніколи! Це вірно. Бо освічена людина, а вони дурні... Ємельянов, той не зачепить.

Хурман у рудому пальті і вамбукуватою шишкою, що все диригував незримим хором, почувши своє ім'я, спинився і, почекавши, коли Пантелей та Василь зрівнялися з ним, пішов поруч.

— Про що розмова?—спитав він хрипким придушеним голосом.

— Та ось Василь сердиться!—сказав Пантелей.— Я йому різні слова, щоб він не сердився, значить... Ой, ніженьки мої хворі, простуджені! Ох розсвербілися вони проти неділі—празничка господня!

— Це від ходи, — завважив Василь.

— Ні, хлопче, ні, не від ходи. Коли ходжу, ніби легше, коли залягаю та зогріюся, тоді смерть мені. Ходити мені вільніш.

Ємельянов у рудому пальті став між Пантелеєм та Василем і замахав рукою, наче ті збиралися співати. Замахавши трохи, він спустив руку й безнадійно кркнув:

— Нема в мене голосу! — сказав він. — Чиста напасть! Усю ніч і вранці ввижається мені потрійне „господи, помилуй“, що ми на вінчанні в Малиновського співали; сидить воно в голові і горлі, так би й заспівав, а не можу! Нема голосу!

Він помовчав трохи, про щось думаючи, а потім тягнув далі:

— П'ятнадцять років був у співаках, у всьому Луганському заводі може ні в кого такого голосу не було, а як скупався три роки тому в Дінці, так від того часу ні одної ноти не можу взяти чисто. Горло простудив. А мені без голосу все одне, як робітникові без руки.

— Це правда, — погодився Пантелей.

— Про себе я так розумію, що пропаща людина і більш нічого.

В цю хвилину Василь побачив ненароком Єгорушку. Очі його стали масні і зробилися ще менші.

— І паничок з нами їде! — сказав він і затулив носа рукавом, наче засоромившись. — Який поважний хурман! Залишайся з нами, будеш їздити з валкою та возити вовну.

Думка про сумісність в одній особі панича і хурмана видалася йому мабуть за дуже кумедну і дотепну тому що він голосно зареготався і продовжував розвивати цю думку. Ємельянов також позирнув угору на Єгорушку, але мигцем і холодно. Він був заглиблений у свої думки і коли

б не Василь, то був би й не прикмітив присутності Єгорушки. Не проминуло і п'яти хвилин, як він знову замахав рукою; потому, малюючи своїм супутникам красу вінчального „господи помилуй“, що вночі йому сплило в пам'яті, взяв батога під пахви й замахав обома руками.

За верству від села валка спинилася біля колодязя з журавлем. Спускаючи в колодязь своє відро, Кирюха з чорною бородою ліг животом на цямру, встромив у темну дірку свою волохату голову, плечі і частину грудей, таким чином Єгорушка міг бачити самі тільки його коротенькі ноги, що ледве торкалися землі; побачивши далеко на дні колодязя відображення своєї голови, він зрадив і залився придуркуватим басовим сміхом; колодязна луна відказала йому так само; коли він підвівся, його обличчя та шия були червоні, як китайка. Перший підбіг пити Димов. Він пив зо сміхом, часто відриваючись від відра і оповідаючи Кирюсі про щось смішне, потім повернувся і голосно на увесь степ вимовив кілька поганих слів. Єгорушка не розумів значіння подібних слів, але що вони були погані, це він знав добре. Він знав ту огиду, що її мовчазно виявляли до них його родичі та знайомі, і, сам не знаючи чому, поділяв це почуття і звук думати, що тільки п'яні та божевільні користаються з привілею голосно вимовляти ці слова. Він пригадав убивство ужака, прислухався до слів Димова і відчув до цієї людини щось, наче огиду. І наче навмисне, Димов цієї хвилини, побачивши Єгорушку, що зліз із возу і йшов до колодязя, голосне засміявся й гукнув:

— Хлопці, дід уночі хлопчика породив!

Кирюха закахикався від басового сміху. Засміявся ще хтось, а Єгорушка зашарівся і вирішив, що Димов дуже зла людина.

Русий, з кудрявою головою, без шапки, з розхристаною на грудях сорочкою, Димов видавався гарний і надзвичайно дужий; в кожному його русі видко було шибеника і моцара, що знає собі силу. Він водив плечима, брався під боки, розмовляв і сміявся голосніш за всіх і мав такий вигляд, ніби збирався піднести однією рукою щось дуже важке і здивувати тим увесь світ. Його навіжений насмішкуватий погляд нишпорив по дорозі, по небу, по валці, ні на чому не спиняючись, і здавалося шукав, кого б убити знічев'я і над чим би посміятися. Очевидячки, він нікого не боявся, нічим не турбувався і певно зовсім не цікавився думкою Єгорушки... А Єгорушка вже всією душею ненавидів його русу голову, чисте обличчя й силу і з огидою та пострахом слухав його сміх і думав, яке б лайливе слово сказати йому, щоб віддячитися.

Пантелей також підійшов до відра. Він вийняв із кишені зелену лямпадну склянку, витер її ганчіркою, зачерпнув нею з відра і випив, потім іще раз зачерпнув, загорнув склянку в ганчірку і поклав її назад до кишені.

— Діду, чому ти п'єш із лямпадки?— здивувався Єгорушка

— Хто п'є з відра, а хто з лямпадки,— відповів ухильно дід.— Кожний на свій зразок. Ти з відра п'єш, ну й пий на здоров'я...

— Голубко моя, матінко, красуне!— забалакав раптом Василь ласкавим, плачливим голосом.— Голубко моя!

Його очі поглядали в далечінь, вони замислилися, посміхалися й обличчя набрало такого виразу, який у нього був тоді, коли він дивився на Єгорушку.

— До кого це ти?— спитав Кирюха.

— Лисичка, матінко... лягла на спину і грається, мов песик...

Всі подивилися в далиню і стали шукати очима лисицю, але нічого не знайшли. Тільки сам Вася щось бачив своїми каламутними очима й захоплювався. Зір у нього, як потім перекопався Єгорушка, був неймовірно гострий. Він бачив так добре, що бурий пустельний степ був для нього завжди повний життя і змісту. Досить тільки йому подивитися в далечінь, як він уже бачив лисицю, дрохву або якусь іншу тварину, що тримається далеко від людей. Недивно побачити зайця, що тікає, або дрохву в льоті; це бачив кожний, хто проїздив степом, та не кожному приступно бачити диких тварин у їхньому хатньому житті, коли вони не втікають, не ховаються і стурбовано не дивляться навкруги. А Василь бачив лисиць, що бавляться, зайців, що вмиваються лапками, дрохов, що випростують свої крила, хохітву, що вибиває свої точки.

Завдяки такому гострому зорові, Вася мав іще свій осібний світ, окремий від світу, що його бачать усі, — свій власний, нікому неприступний і, мабуть, дуже гарний, бо коли він дивився і захоплювався, важко було йому не позаздрити.

Коли валка рушила далі, в церкві задзвонили до служби.

## V

Валка розташувалася осторонь від села на березі річки. Сонце пекло по-вчорашньому, повітря було непорушне, застигле і понуре. На березі річки стояло кілька верб, але тінь від них падала не на землю, а на воду, і там пропадала дурно, а під возами було задушно і нудно. Вода була



блакитна, бо в ній віддзеркалювалося небо, і вона пристрасно вабила до себе.

Хурман Степан, що на нього аж тепер звернув увагу Єгорушка, хлопець - українець років з вісімнадцять, у довгій сорочці, без пояса, в широких шараварах навипуст, що мов поли теліпалися від ходи, швидко роздягся, збіг з гори по стрімкому берегу і шубовснувся в воду. Він пірнув разів зо три, потому поплив на спині і заплющив очі від задоволення. Обличчя його посміхалося й морщилося, ніби йому було лоскітно, болісно і смішно.

В гарячий день, коли нема куди ховатися від спеки й духоти, хлюпання води, бурхливе дихання людини, що купається, впливає на чуття, мов гарна музика. Димов та Кирюха, глядячи на Степана, швидко роздяглися і один по одному, із сміхом, наперед смакуючи насолоду, гепнулися в воду. І тихенька скромненька річечка сповнилася форканням, плюсканням і криками. Кирюха хикав, сміявся і кричав так, наче його хотіли втопити, а Димов ганявся за ним і старався схопити його за ногу.

— Ге-ге-ге, — кричав він. — Лови, держи його!

Кирюха реготався, тішився, але вираз на його обличчі був такий самий, як коли він був на землі; дурнуватий, ошелешений, ніби хтось непомітно підкрався до нього ззаду і вгрів його обухом у голову. Єгорушка теж роздягся, але не спускався з гори вниз берегом, а розбігся і полетів з півтора-сажневої висоти. Зробивши в повітрі дугу, він упав у воду, глибоко поринув, але дна не дістав: якась сила, холодна і приємна, напوماцки його підхопила і погнала його наверх, назад. Він виринув, форкаючи, пускаючи бульки, розплющив очі; але на річці саме біля його обличчя відсвічувалося сонце. Спочатку сліпучі скалки, потім веселки та темні

плями заграли йому в очах; він похапцем знову впірнув, розплющив очі і побачив щось каламутно-зелене, схоже на небо і місячну ніч. Знову та сама сила, не даючи йому торкнутися дна та побувати в прохолоді, поперла його нагору, він виринув і зідхнув так глибоко, що стало просторо і свіжо не тільки в грудях, а навіть і в животі. Потому, щоб взяти від води все, що можна тільки взяти, він дозволяв собі усяку розкіш: лежав горілиць, ніжився, бризкався, перекидався, плавав і на животі, і боком, і на спині, і сторчма, як тільки хотілося, доки не втомився. Другий берег густо заріс очеретом, що золотився на сонці, а очеретяні квіти красивими китицями похилилися до води. В одному місці очерет здригував, уклонявся своїми квітами і тріщав — то Степан та Кирюха лапали раків.

— Рак! Дивись, хлопці: рак!—загукав урочисто Кирюха і справді показав рака.

Єгорушка поплив до очерету, заринув і став нишпорити біля очеретяного коріння. Риючись у рідкій сковзькій твані, він намацав щось гостре та бридке, може й справді рака, але саме цієї хвилини його хтось ухопив за ногу і потягнув угору. Захлинаючись і кахикаючи, Єгорушка розплющив очі і побачив перед собою насмішкувате обличчя шибеника Димова. Шибеник важко дихав і, судячи по його очах, хотів жартувати далі. Він міцно тримав Єгорушку за ногу і вже підніс другу руку, щоб схопити його за шию, але Єгорушка з огидою і ляком, наче гидуючи й боячись, щоб силань не втопив його, кинувся від нього й промовив:

— Дурак, я тобі дам у морду!

Відчуваючи, що цього не вистачає щоб виявити ненависть, він подумав, а потому додав:

— Мерзотнику, сучий сину!

А Димов, наче нічого й не сталося, вже не помічав Єгорушки і плив до Кирюхи й гукав:

— Ге-ге-гей! Анумо рибу ловити! Хлопці, рибу ловити!

— Ну й що ж, — згодився Кирюха, — мабуть тут багато риби...

— Степане, піди на село й попрохай у дядьків тягуні!

— Не дадуть!

— Дадуть! Попрохай! Скажи, щоб замість христа ради, бо ми ніби як прочани.

— Це правда!

Степан виліз із води, нашвидку одягся і без шапки, теліпаючи своїми широкими шараварами, бігцем подався на село. Після сутички з Димовим вода вже втратила для Єгорушки всяку принаду. Він виліз і став одягатися. Пантелей і Вася сиділи на стрімкому березі, спустивши вниз ноги, і дивилися на купальників. Ємельян стояв голий, по коліна у воді, біля самого берега, тримаючись однією рукою за траву, щоб не впасти, а другою гладив себе по тілу. З окостуватими лопатами, з шишкою під оком, зігнутий і явно лякаючись води, він являв собою смішну постать. Обличчя в нього було поважне, суворе, дививсь на воду він сердито, наче збираючись вилаяти її за те, що через неї він колись простудився в Дінці і втратив голос.

— А ти чого не купаєшся? — спитав Єгорушка у Василя.

— А так, не люблю... — відповів Василь.

— А чого це в тебе підборіддя розпухло?

— Болить. Я, паничок, на сірниковій фабриці працював.. Лікар казав, через це саме у мене й щелепа пухне. Там повітря нездорове. А крім мене

ще в трьох хлопців щелепи роздуло, а в одного так і зовсім згнила.

Степан хутко повернувся з тягуною. Димов та Кирюха від довгого перебування в воді захрипли і стали фіялкові, але рибалчити взялися охоче. Спочатку вони йшли глибокою водою, здовж очерету; тут Димову було по шию, а малорослому Кирюсі понад голову; цей захлинався та пускав бульбахи, а Димов, натикаючись на колючі корчі, падав та плутався в тягуні; обоє борсалися, шуміли, а з їхнього ловлення риби виходило саме пустування.

— Глибоко, — хрипів Кирюха. — Нічого не впіймаєш!

— Не смикай, чортяко, — кричав Димов, силкуючись надати тягуні належне становище. — Тримай руками!

— Тут ви не вловите! — гукав із берега їм Пантелей. — Тільки рибу лякаєте, дурні! Забирайте лівіш! Там мілкіш.

Раз над тягуною блиснула велика рибчинка; всі ойкнули, а Димов ударив кулаком по тому місцю, де вона зникла, а на обличчі його наросла досада.

— Ах! — кркнув Пантелей і притопнув ногами. — Прогавили чекамаза! Утік!

Завертаючи вліво, Димов та Кирюха помаленьку вибралися на мілизну і тут пішло справжнє рибалчення. Вони заблукали від хур кроків на триста; видно було, як вони мовчки, ледве рухаючи ногами, намагаючись звернути якнайближче до очерету, волокли тягуню, як вони, щоб налякати рибу та загнати її до себе, в тягуню, били кулаками по воді і шиширхали в очереті. Від очерету вони йшли до другого берега, тягнули там тягуню, потім з розчарованим виглядом, високо підносячи коліна, йшли назад до очерету. Вони про щось

балакали, але про що саме — не було чути. А сонце пекло їм у спину, кусалися мухи, а тіла їхні з ф'ялкових стали багрові. За ними ходив із відром у руках Степан, засукавши рукава під самі пахви та тримаючи зубами край сорочки. Після кожного вдалого влову він підносив угору якусь рибинку і, поблискуючи нею на сонці, гукав:

Подивіться, який чекамаз! Таких уже штук із п'ять є!

Видко було, як Степан, Димов та Кирюха кожного разу, коли витягали тягуню, довго борсалися в мулі, щось кидали до відра, а щось геть викидали. Деколи щось таке, що трапляло до тягуні, вони брали з рук у руки, роздивлялися з цікавістю, а потому також кидали...

— Що там таке? — гукали їм із берега.

Степан щось відповідав, але важко було розібрати його слова. Ось виліз він із води і, тримаючи відро обома руками, забувши одкотити сорочку, побіг до возів.

— Уже повне, — казав він, важко дихаючи, — дайте друге!

Єгорушка подивився в відро: воно було повне; з води вистромлював свою негарну морду молодий щупак, а біля нього кишіли раки та дрібна рибка. Єгорушка встромив руку до дна і збав воду; щупак ізник під раками, а на його місце сплив наверх окунь та лин. Василь також зазирнув до відра. Його очі стали масні, а обличчя стало приязне, як попереду, коли він бачив лисицю. Він вийняв щось із води, підніс до рота і почав жвакати. Чути хрускання.

— Товариство, — здивувався Степан, — Василь скоблика живцем їсть! Тьху на тебе!

— Це не скоблик, а бобирчик, — спокійно відповів Василь, не перестаючи жувати.

Він вийняв із рота риб'ячий хвостик, ласкаво подивився на нього і знову запхав до рота. Поки він жував та хрущав зубами, Єгорушці видалося, що він бачить перед собою не людину. Набрякле підборіддя Василеве, його тьмяні очі, незвичайно гострий зір, риб'ячий хвостик у роті і ласкавість, із якою він жвакав скоблика, робили його подібним до звіра.

Єгорушці стало біля нього нудно. Та й рибалчення вже скінчилося. Він пройшов уздовж возів, подумав трохи і поплентався на село.

Трохи згодом він уже стояв біля церкви і, поклавши лоба до чиєїсь спини з запахом конопель, слухав, як співали на криласі. Обідня вже наближалася до кінця. Єгорушка нічого не розумів у церковних співах і був цілком до них байдужний. Він послухав трохи, позіхнув і став роздивлятися на потилиці та спини. По одній потилиці, рудій та вогкій від недавнього купання, він упізнав Ємельяна. Його потилиця була обстрижена кружком і вище, як звичайно, а червоні уші Ємельяна стирчали, мов два свинюхи, і почували себе не на своєму місці. Глядячи на потилицю та уші Ємельянові, Єгорушка чомусь подумав, що Ємельян, мабуть, дуже нещасливий. Він пригадав його диригування, хрипливий голос, його унімливий погляд підчас купання і відчув до нього жалощі. Йому захотілося сказати, щось ласкаве.

— А я тут,—сказав він і смикнув його за рукав.

Люди, що співали в хорі тенором і басом, особливо ті, кому хоч раз за життя доводилося диригувати, звикають дивитися на хлопчиків суворо й нелюдяно. Повернувшись до Єгорушки, Ємельян подивився на нього спідлоба й сказав:

— Не пустуй у церкві!

Потім Єгорушка продерся наперед ближче до іконостасу. Тут він побачив цікавих людей. По-

переду всіх праворуч стояли на килимі якийсь пан і пані. Позад них стояло по одному кріслу. Пан був одягнений у свіжо вигладжений чесучевий костюм, стояв непорушно, мов салдат, віддаючи честь, високо тримав своє сине голене підборіддя. В його настобурчених комірцях, в синяві підборіддя, в невеликій лисині і в палиці відчувалося дуже багато гідности. Від надмірної гідности його шия надулася, підборіддя тягнуло вгору з такою силою, що голова, кожної хвилини, що здавалося, готова була одірватися і полетіти вгору. А пані, — повна і літнього віку, в білій шовковій шалі, — схилила голову набік і дивилася так, наче допіру зробила комусь послугу і хотіла сказати: „Ой не турбуйтеся дякувати! Я не люблю цього“... Навколо килиму твердим муром стояли українці.

Єгорушка підійшов до іконостасу і став знаменуватися до місцевих ікон. Перед кожним образом він клав, не хапаючись, доземні поклони; не встаючи з землі, він озирався назад на народ, потім вставав і знаменувався. Доторк лобом до холодного помосту давав йому задоволення. Коли ж із вітваря вийшов сторож із довгими кліщами, щоб гасити свічки, Єгорушка швидко схопився і підбіг до нього.

— Чи роздавали вже проскуру?

— Ні, ні...—похмуро забелькотав сторож,— немає чого тут, іди звідци.

Обідня скінчилася. Єгорушка, не спішачи, вийшов із церкви і пішов блукати по майдану. За свій вік він чимало бачив сел, майданів і селян, і все те, що йому тепер впадало в око, аж ніяк його не цікавило. Від нічого робити, щоб хоч як-небудь прогаїти час, він зайшов до крамниці, над дверима якої висіла широка смуга китайки.

Лавка мала дві просторі, погано освітлені половини: в одній продавали мануфактуру та бакалію, а в другій стояли барила з дьогтем та висіли на стелі хомути. Із тої й другої половини йшов смачний запах шкіри та дьогтю. Підлога в крамниці була полита, а поливав її мабуть великий фантазер та вільнодумець, бо вся вона покрита була везерунками та кабалістичними знаками. За прилавком, обіпершись на конторку животом, стояв відгодований крамар із широкою бородою, як видно росіянин. Він пив чай у прикуску і кожного разу, ковтаючи, випускав із себе глибокий віддих. Його обличчя виказувало цілковиту байдужість, а в кожному віддиху давалося чути: „А вже подожди, я тобі дам!“

— Дай мені на копійку насіння! — звернувся до нього Єгорушка.

Крамар здвигнув бровами, вийшов із-за прилавка і всипав до Єгорушчиної кишені на копійку насіння, при чому за міру правила порожня бляшанка від помади. Єгорушці не хотілося йти геть. Він довго роздивлявся на скрині з пірниками, подумав і спитав, показуючи на дрібні вяземські пряники, що поіржавіли від давнини:

— Почому ці пряники?

— Копійка пара.

Єгорушка дістав із кишені житника, що його подарувала йому вчора єврейка, і спитав:

— А такі пряники в тебе почому?

Крамар узяв пряника до своїх рук, оглянув його з усіх боків і підвів одну брову.

— Такі? — спитав він.

Потім підвів вгору другу брову, подумав і відповів:

— Три копійки пара...

Настало мовчання.



— Ви чий? — спитав крамар, наливаючи собі чаю з червоного мідяного чайника.

— Небіж Івана Іванича.

— Івани Іваничі всякі бувають, — зідхнув крамар; він подивився через Єгорушчину голову на двері і, помовчавши, спитав:

— Чайку не бажаєте?

— Хай і так... — згодився Єгорушка з якоюсь нехиттю, хоч і відчував велику потребу напитися вранці чаю.

Крамар налив йому склянку чаю і подав разом з обгризеною грудочкою цукру. Єгорушка сів на складне крісло і став пити. Він хотів іще спитати, скільки коштує фунт мигдалю в цукрі, і вже був завів про це розмову, коли ввійшов покупокник, і господар, відклавши набік свою склянку, взявся до діла. Він повів покупокника до тої половини, де пахло дьогтем, і довго про щось розмовляв із ним. Покупець, як видно, людина уперта і собі на умі, увесь час на знак незгоди крутив головою і задкував до дверей. Крамар переконав його в чомусь і почав насипати йому овес у великий мішок.

— Хіба це овес?—сказав покупокник.—Це не овес, а полова, курам на сміх... Ні, піду до Бондаренка!

Коли Єгорушка повернувся до річки, на березі куріло багаття. Це хурмани варили собі обід. У диму стояв Степан і великою щербатою ложкою мішавуказані. Трохи осторонь з червоними від диму очима сиділи Кирюха та Василь і чистили рибу. Перед ними лежала вкрита мулом та баговинням тягуня, а на ній блищала риба і повзали раки.

Ємельян недавно повернувся з церкви і сидів поруч Пантелея, вимахуючи рукою та ледве чутно виспівуючи хрипким голосом: „Тебе поєм...“ Димов блукав біля коней.

Скінчивши чистити, Кирюха та Василь зібрали рибу й живих раків у відро; сполоснули і висипали все з відра в окріп.

— Сало класти? — спитав Степан, знімаючи ложку п ну.

— Навіщо? Риба свій сік пустить, — відповів Кирюха.

Перед тим як знімати з вогню казан, Степан висипав у воду три жмені пшона і ложку соли; наприкінці він покуштував, поцмокав губами, обливав ложку і, задоволений собою, крекнув — це значить, що куліш уже готовий.

Усі, крім Пантелея, сіли навколо казана і почали працювати ложками.

— Гей ви, дайте хлопчикові ложку! — суворо зауважив Пантелей. — Надісь і він їсти хоче!

— Наша їжа селянська! — зідхнув Кирюха.

— І селянська піде на здоров'я, аби була охота.

Єгорушці дали ложку. Він став їсти, але не сідаючи, а стоячи біля самого казана і глядячи в нього, мов у яму. Від кулешу йшов запах рибної сирости, серед пшона раз-у-раз траплялася рибна луска, раків не можна було впіймати ложкою, і їдці прямо витягали їх із казана руками; особливо мало соромився цього Василь, що мочив у кулеші не тільки руки, а ще й рукава. Проте куліш все ж таки видався Єгорушці дуже смачний і нагадував йому раковий суп, що його вдома в пісні дні варила його мамуня. Пантелей сидів збоку і жував хліб.

— Діду, а ти чого не їси? — спитав Ємельян.

— Та я не їм раків, ну їх! — сказав старий і гидливо одвернувся.

Поки їли, йшла спільна розмова. Із цієї розмови Єгорушка зрозумів, що у всіх його нових знайомих, не зважаючи на різницю віку і вдачі, було одне,

спільне, через що вони всі були схожі один на одного: всі вони були люди з прегарним минулим і з дуже поганим сучасним; про своє минуле вони всі до одного говорили з захопленням, а до сучасного ставилися майже з призирством. Руська людина любить згадувати, та не любить жити. Єгорушка цього ще не знав, і раніш ніж куліш висьорбали, він уже щиро вірив, що навколо нього сидять ображені та покривджені долею люди. Пантелей оповідав, що за тих часів, коли ще не було залізниць, він ходив із валками в Москву та в Нижній, заробляв так багато, що нікуди було дівати грошей. А що тоді були за купці, що за риба, і яке дешеве було все! Тепер дороги стали коротші, купці скнаріші, народ бідніший, хліб дорожший, усе здрібніло та звузилося до крайности. Ємельян казав, що він попереду служив у Луганському заводі співаком, мав знаменитий голос і пречудово читав ноти, а тепер він обернувся на селянина, годується ласкою брата, що посилає його із своїми кінями і бере за це половину зарібку. Василь колись служив на сірниковій фабриці. Кирюха був за кучера в гарних людей і на всю округу його вважали за одного з найкращих кучерів до трійки. Димов — син заможного селянина, жив собі на втіху, гуляв і не знав горя, але ледве йому стало дванадцять років, як його суворий крутий батько, бажаючи привчити до діла і боячись, щоб він не зледащів, почав посилати його з валкою, мов робітника. Сам Степан мовчав, але й по його безвусому обличчю видно було, що колись і йому жилося куди краще, як тепер.

Пригадавши за батька, Димов перестав їсти і насупився. Він іспідлоба подивився на товарищів і спинив свій погляд на Єгорушці.

— Ти, нехристе, зніми шапку! — сказав він грубо. — Хіба можна їсти в шапці? А ще паничок!

Єгорушка зняв шапку і не сказав ні слова, але вже не розумів смаку в кулеші і не чув, як за нього заступився Пантелей і Василь. В його грудях важко заворушилася злість проти шибеника, і він постановив усякою ціною зробити йому якесь зло...

Після обіду всі попленталися до возів і полягали в тіні.

— Діду, ми скоро вже поїдемо? — спитав Єгорушка в Пантелей.

— А коли бог дасть, тоді й поїдемо... зараз не поїдеш, гаряче... Ой, боже твоя воля, владичице... Лягай, хлопче!

Скоро з-під возів почулося хрпіння. Єгорушка хотів був знову піти на село, але подумав, позіхнув та й ліг поруч із дідом.

Валка цілий день простояла біля річки і вирушила з місця, коли сонце сідало.

Знову Єгорушка лежав на багулі, хура тихо скрипіла й гойдалася, внизу йшов Пантелей, притоптуючи ногами та ляскаючи себе по стегнах, і белькотав; у повітрі по-вчорашньому шкірготала степова музика.

Єгорушка лежав горілиць і, поклавши руки під голову, дивився вгору на небо. Він бачив, як спалахнула вечірня зоря, як потому вона погасла; янголи-хранителі, застилаючи крайнебо своїми крилами, лаштувалися на ночівлю; день минув щасливо, настала тиха ніч, і вони могли спокійно сидіти в себе вдома на небі... Бачив Єгорушка, як спроквола темнішало небо і спускалася на землю мла, як засвітилися одна по одній зірки.

Коли довго і не відриваючи очей дивитися в глибоке небо, то чомусь думка й душа зливаються в свідомості самотності. Починаєш почувати себе

непоправно самотньо, і все те, що вважалося раніш за близьке та рідне, стає безмежно далеке і не має цінності. Зорі, що дивляться з неба вже тисячі років, саме незбагненне небо та мла, байдужна до людського життя, пригнічують душу своїм мовчанням, коли залишаєшся з ними віч на віч і намагаєшся пойняти їх значіння; спадає на думку та самотність, що чекає кожного з нас у могилі, і суть життя малюється як жахлива й розпачлива...

Єгорушка думав про бабуню, що спить тепер на кладовищі під вишневими деревами, він пригадав, як вона лежала в труні з мідяними п'ятаками на очах, як потому її прикрили віком і спустили в могилу, пригадався йому й глухий стук грудок землі об віко... Він малював собі бабуню в тісній і темній труні, всіма покинуту й безпорадну. Його уява малювала, як бабуня раптом прокидається і, не розуміючи, де вона, стукає у віко, кличе на допомогу і нарешті, виснажена від жаху, знову вмирає. Уявив він собі й умерлу маму, отця Христофора, графиню Дранницьку, Соломона. Але, як не старався він уявити себе самого в темній могилі, далекого від дому, безпорадного, залишеного і мертвого, це йому не вдавалося; особисто для себе він не припускав можливості смерті і відчував, що ніколи не вмре...

А Пантелей, якому вже час умирати, ішов униз у і робив переклик своїм думкам.

— Нічого собі, гарні пани...—белькотів він.— Повезли хлопчика вчитися, а як він там, про це не чути... В Слав'яносербському, кажу, нема такого заведення, щоб до великого розуму призводити... Ні, це правда... А хлопчик добрий, нічого... Виросте—батькові помагатиме. Ти, Єгору, тепер маленький, а станеш великий, батька-матір годуватимеш. Так від бога встановлено... Шануй батька

твого і матір твою... У мене самого були діти, та погоріли... І жінка згоріла, і дітки. Це правда, проти хрещення загорілася хата... Мене саме не була вдома, їздив до Орла. До Орла... Марія вискочила на вулицю, та пригадала, що діти сплять у хаті; знову побігла назад, та й згоріла. Еге. Другого дня тільки самі кисточки знайшли.

Біля півночі хурмани та Єгорушка знову сиділи навколо малого багаття. Поки бур'ян розгорявся, Кирюха та Василь кудись ходили в балочку по воду; вони зникли в темряві, але весь час чути було, як вони деренчали відрами і балакали, значить балочка була неподалеку. Світло від багаття лягало на землю великою миготливою плямою; хоча місяць і світив, але за червоною плямою все здавалося непроникливе, чорне. Хурманам світло било в вічі, і вони бачили тільки частину великої дороги; ледве помітно, наче гори невизначеної форми, в темряві вирізнявалися хури з багулами й кіньми. Двадцять кроків від багаття, на межі дороги з полем, стояв дерев'яний надмогильний хрест, похилившись набік. Коли ще не було багаття і можна було бачити далеко, Єгорушка помітив, що такий самий старий хрест стояв, похилившись, по другому боці великої дороги.

Повернувшись із водою, Кирюха й Василь налили повний казанок і пририхтували його над вогнем. Степан із своєю щербатою ложкою став на своє місце в диму біля казана і, задумливо дивлячись на воду, почав дождатися, доки з'явиться піна. Пантелей та Ємельян сиділи поруч, мовчали і про щось думали. Димов лежав долілиць, підперши руками голову, і дивився на вогонь: тінь від Степана скакала по ньому, через що його гарне обличчя то вкривалося темрявою, то раптом спалахувало. Кирюха й Василь блукали оддалеки і

збирали для багаття бур'ян та берест. Заклавши руки в кишені, Єгорушка стояв біля Пантелея і дивився, як вогонь пожирав траву.

Всі відпочивали, про щось думали, мигцем поглядаючи на хрест, по якому танцювали червоні плями. Самотня могила має в собі щось сумовите, мрійне і найвищою мірою поетичне... Чути, як вона мовчить, і в цьому мовчанні відчувається присутність душі невідомої людини, що лежить під хрестом. Чи добре цій душі в степу? Чи вона не нудьгує місячної ночі? А степ біля могили здається понурий, журливий і задумливий, трава сумовитіша, і видається, що коники кричать стриманіш... І нема того мандрівника, що не згадав би самотньої душі і не глядів би на могилу доти, доки вона не зостанеться далеко позаду і не вкриється млою...

— Діду, чому стоїть оцей хрест? — спитав Єгорушка.

Пантелей подивився на хреста, потім на Димова і спитав:

— Миколо, чи це бува не те місце, де косарі купців убили?

Димов з нехиттю підвівся на лікті, подивився на дорогу і відповів:

— Воно саме...

Настала мовчанка. Кирюха затріщав сухою травою, зім'яв її в жмут і встромив під казанок. Вогонь яскраво спалахнув, Степана обкурило чорним димом, а в темряві над дорогою біля возів майнула тінь від хреста.

— Еге, убили... — сказав неохоче Димов. — Купці, батько з сином, їхали образи продавати. Спинились тут неподалеку в заїзному дворі, що тепер його Ігнат Фомін тримає. Старий випив трохи і став вихвалитися, що має багато грошей із собою.

Купці, вістимо, народ хвастовитий, не дай боже. Так і кортить йому показати себе перед нашим братом у найкращому вигляді. А тої самої ночі в заїзному дворі ночували косарі. Так ото почули вони, як купець вихваляється, і взяли собі це на увагу.

— Ой, господи, владичице! — зідхнув Пантелей.

— Другого дня, рано на зорі, — оповідав Димов, — купці збралися в дорогу, а косарі до них устрили: „П'їд-мо, ваше степенство, разом. Веселіш, та й небезпеки менше, бо тут глушина...“ Купці, щоб образів не побити, їхали кроком, а косарям це з руки..

Димов став на коліна і потягнувся.

— Еге ж, — казав він далі, позіхаючи. — Все було гаразд, але скоро купці доїхали ось до цього місця, косарі й почали гатити косами. Син молодець був, вихопив в одного косу та й собі ну їх чистити... Та зичайно ті подолали, бо їх було чоловік із восьми. Купців почимисували так, що не лишилося й живого місця на тілі; кінчили своє діло і постягали з дороги їх обох, батька по один бік, а сина по другий бік. Супроти цього хреста по тім боці є ще другий хрест... Чи цілий він — не знаю... Звідци невидко.

— Цілий, — сказав Кирюха.

— Кажуть, потому грошей мало знайшли.

— Мало, — підтвердив Пантелей, — карбованців із сотню знайшли.

— Еге ж, а три з них потому повмирали, бо купець їх теж дуже косою порізав... Кров'ю зійшли. Одному купець руку відчиржив, і той, кажуть, верстов з чотири без руки біг, і аж під самим Куриковим його знайшли на пагорку. Сидить навпочіпки, голову на коліна схилив, наче замислився, а поглянули, у ньому й духу нема, помер...



— По кривавому сліду знайшли його...— сказав Пантелей.

Всі подивилися на хрест, і знову настала тиша. Звідкілясь, либонь із балочки, долетів тужливий крик птаха: „Сплю, сплю, сплю!..“

— Чимало злих людей на світі,— сказав Ємельян.

— Багато, багато!— підтвердив Пантелей і присунувся ближче до вогню з таким виразом, наче йому рсбилося моторошно.— Багацько,— тягнув він півголосом.— Перебачивя їх за свго віку видимо-невидимо... Це про злих людей. Святих і праведних бачив багато, а грішників і не облічити... Спаси й помилуй, царице небесна... Пам'ятаю одного разу, років із тридцять тому, а може й більш, віз я купця з Моршанська. Купець був огрядний, показний із себе і при грошах... тобто купець... Гарна людина... нічогенький. Отож їхали ми і спинилися ночувати в заїзному дворі. А в Росії в заїзному дворі не те, що в тутешньому краї. Там двори криті на зразок депа або, скажім, як клуня в добрих економіях. Тільки клуня трохи вища буде. Отож спинилися ми, і нічого собі. Купець мій у кімнаті, а я біля коней, і все як слід. Так ось, помолився я богу, щоб отож спати, і пішов по подвір'ю походити. А ніч була така глупа, темно хоч в око стрель, хоч і не дивись. Пройшовся я отак трохи, ось до возів, прикладом, і бачу вогонь блимає. Що за пригода? Здається хазяї давно спати поклалися, а крім мене та купця інших постояльників і не було... Звідкіля ж цей вогонь? Закрався в мене сумнів. Підійшов я ближче... до вогню. Господи, помилуй і спаси, царице небесна! Дивлюсь, а біля самої землі віконце з ґратами,— в домі отож! Ліг я на землю та як поглянув, так у мене по всьому моему тілу мороз пішов...

Кирюха, стараючись не шамотіти, кинув у багаття жмут бур'яну. Діждавшись, коли бур'ян перестав тріщати й шипіти. дід вів далі:

— Подивився я туди, а там льох, великий такий, темний та сумний. На барильці ліхтарик світить. Посеред льоху стоїть чоловік із десять людей в червоних сорочках, засукавши рукава, довгі ножі гострять... Еге! Значить ми до ватаги розбишак потрапили... Що тут робити? Побіг я до купця, збудив його тихесенько та й кажу: „Ти, кажу, купче, не лякайся, але діло наше погане... Ми, кажу, в розбишацьке кубло вскочили“. Він змінився на виді й питає: „Що ж ми тепер, Пантелею, робити станемо? При мені грошей сирітських багато. Над душею моєю, каже, господь бог волен, не боюся вмерти, а ось, каже, жахаюся сирітські гроші згубити“... Що тут будеш робити? Ворота замкнені, нікуди ні виїхати, ані вийти. Коли б була горожа, через горожу перелізти можна, а то двір критий!.. „Ну, кажу, купче, не лякайся, а молися богу. Може господь не захоче сиріт кривдити. Залишайся тут, кажу, і виду не подавай, а я тимчасом може й придумаю що“... Гаразд... Помолився я богу й напутив мене бог на розум... Зліз я на свій повіз і тихісінько, щоб ніхто не почув, почав обдирати солому над стріхою, проробив дірку та й видерся наверх. Отож наверх. Потому скочив я з даху і погнав щосили дорогою. Біг я, біг, змучився до смерти... Може верстов із п'ять пробіг я за одним махом, а то й більш... Благодареніє богові, бачу село стоїть. Підбіг я до хати і почав стукати в віконце. „Православні, кажу, не дайте, мовляв, християнську душу загубити...“ Побудив усіх... Зібралися мужики і пішли зі мною... Хто з вірьовкою, хто з дубиною, хто з вилами... Зламали ми в заїзному

дворі ворота та мерщій у льох. А розбишаки вже й ножі поточили і зібралися купця різати. Забрали мужики їх усіх до одного, позв'язували й повели до начальства. Купець із радости подарував їм триста карбованців, а мені п'ять лобанчиків дав і моє ім'я в поминальник записав. Кажуть потому в льоху кісток людських безліч знайшли. Отож кісток... Отже, вони грабували народ, а потому заривали, щоб не було сліду... Та потому їх у Моршанському від катів стратили.

Пантелей скінчив своє оповідання і оглянув своїх слухачів. Ті мовчали та на нього дивилися. Вода вже кипіла, і Степан знімав піну.

— Сало готове? — спитав його пошепки Кирюха.

— Підожди трохи... Зараз.

Степан побіг до возів, не відриваючи очей від Пантелея і, наче боячись, щоб той не почав без нього оповідати; скоро він повернувся з невеликою мисочкою і почав товкти в ній свиняче сало.

— Їхав я одного разу теж із купцем... — продовжував Пантелей далі, так само півголосом і не моргаючи очима. — Звали його, як тепер пригадую, Петро Григор'їч. Гарна була людина... купець тобто... Зупинилися ми таким самим чином у заїзному дворі. Він у кімнатці, а я біля коней... Господарі — чоловік та жінка — люди наче й гарні, ласкаві; робітники також наче б непогані, а тільки, брате мій, не можу я спати, чує моє серце! Чує та й край! І брама відчинена, і народу навколо багато, а все якось жахно і передчуття якесь. Всі вже давно позасинали, уже глупа ніч, скоро вставати треба, а я тільки один лежу в себе в халабуді і очей не заплющу, наче леліт який. Коли ото, хлопці, чую, а воно щось: туп, туп, туп! Хтось до халабуди прокрадається. Вистромив голову, дивлюсь — стоїть баба в самій сорочці, босоніж... „Чого тобі, кажу,

молодице?" А вона вся ото тіпається, а сама з лиця міниться... „Вставай, каже, добрий чоловіче! Лихо! Хазяї лихе діло надумали... Хочуть твого купця рішити. Сама чула, як хазяїн із хазяйкою шепотілися"... Ну й недурно ж серце боліло! „А ти хто ж сама?..“ „А я, каже, їх куховарка...“ Добре... Виліз ото ж я з халабуди й пішов до купця. Збудив його й кажу: „Отак, кажу, Пьотр Григор'їчу, діло нечисте зовсім... Устигнете, ваше степенство, виспатися, а зараз, поки час є, одягайтеся, кажу, та поки цілий та живий, тікаймо далі від гріха...“ Та ледве почав він одягатися, як двері відчинилися і маєте: дивлюся — мати царице! — входять до нас хазяїн з хазяйкою та три наймити... Значить і наймитів підмовили... Грошей у купця багато, так ось ми й поділимося. У всіх п'ятьох у руках по ножу, отже... Зачинив хазяїн двері на замок, та й каже: „Молітеся, подорожні, богу... А коли, каже, станете кричати, то й помолитися перед смертю не дамо...“ Куди вже тут кричати? У нас із ляку й горло здушило; годі вже тут кричати... Купець заплакав і каже: „Люди православні! ви поклали мене вбити, бо на мої гроші позаздрили. Нехай і так, не я перший, не я останній; багато вже нашого брата, купців, на заїзних дворах порізано. Але завіщо ж, браття православні, каже, вбивати мого візника? Яка ж потреба йому за мої гроші мучення терпіти?“ І так ото жалісно говорить! А хазяїн йому: „Коли, каже, ми його живим залишимо, то він перший на нас виказник. Все одне, каже, чи одного, чи двох убивати. Сім бід — один одвіт. Молітеся богу і годі, а балакати тут нема чого!“ Стали, ото, ми з купцем рядком на коліна, заплакали і ну бога молити. Він дітей своїх згадує, а я тоді ще молодий був і жити хотів... Дивимось ми на образи, молимося, та так жалісно, що й те-

пер сльоза виступає... А хазяйка, баба ота, дивиться на нас, та й каже: „Ви ж, каже, добрі люди, не згадуйте нас лихом на тому світі і не моліть бога на нашу голову, бо ми робимо це через злидні“. Отож ми молилися, та й молилися, плакали, плакали, а бог отже й почув нас. Змиловився, значить... Саме коли хазяїн купця взяв за бороду, щоб його ножем різонуть по шиї, зненацька хтось у вікно з двору як стукне! Усі так і присіли, а в хазяїна так руки й опустилися... Хтось постукав у вікно та як загукає: „Петре Григор'їчу, кричить, ти тут? Збирайся, поїдемо!“ Чують вони, що приїхали по купця, злякалися та й накивали п'ятами... А ми хутчіш надвір, позапрягали коней та тільки нас і бачили...

— Хто ж це стукав у віконце? — спитав Димов.

— Ото у вікно? Либонь, угодник божий або янгол. Бо більше й нікому... Коли ми виїхали з двору, на вулиці ні одної людини не було... Боже діло!

Пантелей розповідав іще дещо, і у всіх його оповіданнях однакову роллю грали „довгі ножі“ і однаково почувалася вигадка. Чи він чув оці оповідання від кого іншого, чи він утворив їх у далекій минувшині і, потім, коли пам'ять ослабла, перемішав вигадки з пережитим і перестав тямить відрізняти одне від одного? Все може бути, але дивно одне, що й тепер, і пізніш дорогою, коли йому доводилося оповідати, він давав явну перевагу вигадкам і ніколи не говорив за те, що пережив. Тепер Єгорушка все приймав за чисту монету і вірив кожному слову, а наприкінці йому видавалося дивним, що людина, яка виїздила за свій вік усю Росію, яка бачила і знала багато, людина, у якої згоріла жінка й діти, так знецінила своє багате життя, що кожного разу, коли сидів

біля багаття, він або мовчав, або балакав за те, чого не було.

За кулешем усі мовчали і думали тільки про те, що почули. Життя жахливе й пречудове, а тому хоч які оповідання ви подасте на Русі, хоч як його прикрашуватимете розбишацькими кублами, довгими ножами і дивами, воно завжди відгукуватиметься в душі слухачів правдою, і тільки людина, дуже випробувана в письменності, недовірливо, скоса подивиться, та й то замовчить. Хрест при дорозі, чорні багули, простір і доля людей, що зібралися біля багаття—все це само собою було таке дивовижне й жахне, що фантастичність вигадки або казки блідла і зливалася з життям.

Всі їли з казана, а Пантелей сидів осторонь окремо і їв куліш із дерев'яної миски. Ложка в нього була не така, як у всіх, а циприсова і з хрестиком. Єгорушка подивився на нього, пригадав за лямпадну склянку і тихо спитав у Степана:

— Чого це дід сидить окремо?

— Він старої віри, — відповіли пошепки Степан і Василь; при цьому вони дивилися так, наче б говорили про хибливість чи таємний порок.

Всі мовчали й думали. Після страшених оповідань не хотілося вже говорити про звичайне. Раптом серед тиші Васяви простався, і, затопивши свій тьмянний зір в одну точку, нагострив уші.

— Що таке? — спитав Димов.

— Якась людина йде, — відповів Василь.

— Де ти її бачиш?

— Ген-ген! Ледве біліє...

Там, куди показував Василь, не було нічого видко, крім темряви; всі прислухалися, але кроків не чуно було.

— Чи воно йде шляхом?

— Ні полем... Сюди йде.

Минула одна хвилина в мовчанні.

— А може це купець степом гуляє, отой, що тут похований? — сказав Димов.

Всі скося подивилися на хрест, зглянулися і раптом засміялися; соромно стало за свій ляк.

— Пощо йому гуляти? — сказав Пантелей. — Це тільки ті вночі ходять, кого земля не приймає. А купцям нема чого... Купці мученицький вінець прийняли...

Але ось далось почути чийсь кроки. Хтось поквапно йшов.

— Щось несе, — сказав Василь.

Стало чути, як під ногами подорожнього зашаруділа трава, хрущав бур'ян, але з-за світла багаття нікого не було видно. Нарешті почулися кроки поблизу, хтось кахикнув, миготливе світло наче відступилося, з очей упало заминало, і хурмани зненацька побачили перед собою людину.

Чи це вогонь так миготнув, чи від того, що всі хотіли посамперед роздивитися на обличчя цієї людини, але якось так дивно сталося, що всі з першого погляду на нього побачили найраніш не обличчя, не одіж, а посмішку. Це була незвичайно добра широка лагідна посмішка, немов у розбудженої дитини, одна з тих посмішок, на яку важко не відповісти теж посмішкою. Незнайома людина, коли на неї роздивилися, мала близько тридцяти років, була негарна собою і нічим невизначна. Це був високий українець, довгоносий, довгорукий і дозгоногий; взагалі все в нього видавалося довге і тільки сама шия була коротка, через що він скидався на згорбленого. Одягнений він був у чисту білу сорочку, з мережаним коміром, у білі шаравари і нові чоботи, і коли по-

рівняти його з хурманами, видавався за челуруна. Він тримав у руках щось велике, біле і з першого погляду дивовижне, і з-за його пліч виглядало дуло рушниці, також довге.

Попавши з п'їтьми до світляного кола, він спинився, як укопаний, і з півхвилини дивився на хурманів так, наче хотів сказати: „Подивіться, яка в мене посмішка!“ Потому він зробив крок у напрямі до багаття, посміхнувся ще ясніш і сказав:

— Хліб-сіль, товариство!

— Милости просимо!— відповів за всіх Пантелей.

Незнайомиць поклав біля багаття те, що тримав у руках, — це була вбита дрохва — і ще раз поздоровкався.

Всі підійшли до дрохви і стали її оглядати.

— Важний птах! Чим же це ти її?.. — спитав Димов.

— Картеччю... Дробом не дістанеш, не підпустить... Купите, брати? Я б вам за двугривенний віддав.

— А нащо вона нам? Вона печена годиться, а варена, либонь, жорстка, не вкусиш.

— Ач яка досада! Коли б її до панів віднести в економію, ті дали б полтинника, та дуже далеко — п'ятнадцять верстов!

Незнайомиць сів, зняв рушницю і поклав її біля себе. Він здавався сонний, м'який, посміхався, мружився від вогню і, як видко, думав про щось приємне. Йому подали ложку. Він став їсти.

— Ти хто сам?— спитав Димов.

Незнайомиць не чув питання, він не відповів і навіть не подивився на Димова. Певно, ця весела людина й не відчувала смаку кулешу, бо жувала його якомось машинально, ліниво, підносячи до рота іноді повну, а іноді зовсім порожню ложку. П'я-



ний він не був, але в голові його щось мусувало таки зовсім хмельне.

— Я тебе питаю, ти хто? — повторив Димов.

— Це до мене? — схопився незнайомиць. — Костянтин Дзвоник, із Рівного. Звідци верстов із чотири.

І бажаючи з першого ж разу показати, що він не такий тюхтій, як усі, а таки кращий, Костянтин поспішив додати:

— Ми пасіку тримаємо та свині годуємо.

— З батьком живете чи сам?

— Ні, тепер сам живу. Відділився. Цього місяця після петра одружився. Одружений тепер! Ниньки віс мнадцять днів, як обзаконився.

— Добре діло! — сказав Пантелей. — Жона це нічого... Це бог благословив...

— Молода баба дома спить, а він по степу вештається, — засміявся Кирюха. — Дивак!

Костянтин підскочив, мов його шпигнули в найболючіше місце, засміявся й спалахнув...

— Та ж її немає вдома! — сказав він, швидко виймаючи з рота ложку і оглядаючи всіх радісно й здивовано. — Нема! Поїхала до матері на два дні! Їй же богу, вона поїхала, а я як нежонатий...

Костянтин махнув рукою і покрутив головою; він хотів продовжувать думати, але радість, що сяла на його обличчі, заважала йому. Він змінив позу, наче йому було незручно сидіти, засміявся і знову махнув рукою.

Соромно було видавати свої приємні думки чужим людям, а одночасно невтримно хотілося поділитися радістю.

— Поїхала в Демидівку до матері! — сказав він, червоніючи і перекладаючи на друге місце рушницю. — Завтра вертає... Сказала, що до обіду назад буде.

— А тобі нудно? — спитав Димов.

— Ой боже мій, ну а то ж як? Всього тиждень, коли одружився, а вона поїхала... Га? Ну голінна ж вона, покарай мене біг! Там така гарна та сміхунка та співунка, що просто чистий порох! З нею голова кругом іде, а без неї наче втратив що і як дурний по степу гасаю. З самого обіду ходжу, хоч калавур кричи.

Костянтин протер очі, подивився на вогонь і засміявся.

— Кохаєш, значить... — сказав Пантелей.

— Та ж там така гарна та хороша, — повторив Костянтин, не слухаючи, — така господиня розумна та спритна, що такої другої з простого звання ніде не відшукати по всій губернії. Від'їхала... Аджеж нудьгує, я знаю! Знаю сороку! Сказала, що завтра перед обідом повернеться. Але ж яка пригода! — майже вигукнув Костянтин, раптом хапаючи тоном вище і міняючи позу. — Тепер любить та нудьгує, а спершу не хотіла за мене заміж виходити.

— Та їж но! — сказав Кирюха.

— Не хотіла за мене заміж виходити! — казав Костянтин, не слухаючи. — Три роки бився з нею! Побачив я її на ярмарку в Калачику, покохав до смерти, хоч на шибеницю лізь... Я в Рівному, а вона з Демидівки, одно від одного на двадцять п'ять верстов і немає ніякої спромоги моєї. Засилаю до неї сватів, а вона — не хочу! Гей, сорока! Я вже до неї і так, і сяк, і зашниці, і пряників, і меду півпуда — не хочу! Ось тут і розбери. Воно, коли зміркувати, то яка ж я пара їй? Вона молода, гарна, з порохом, а я вже підтоптаний, скоро тридцять год буде, та й гарний аж надто: борода широка, мов цвях, лице чисте — самі шишки. Куди ж тут мені з нею рівнятися! Хіба й

того, що багато живемо. Та й вони теж, Вахраменки, добре живуть. Три пари волів і двох робітників тримають. Покохав, братіку мій, і очманів... Не сплю, не їм, у голові думки та такий туман, що не дай боже! Хочеться її побачити, а вона в Демидівці... І що ж ви думаєте? Щоб її побачити, разів зо три ходив туди пішаком щотижня, покарай мене бог, коли брешу. Діло занедбав! Таке настало затьмарення розуму, що навіть хотів у найми в Демидівку піти, щоб отож бути ближче до неї. Змучився! Мати кликала ворожку, батько разів з десять бити збирався. Ну, отож, три роки провувтузився і отак порішив: хай ти скажишся, піду в місто візником... Значить не щастить! На свято пішов я в Демидівку, останній раз на неї подивитися...

Костянтин відхилився назад головою і залився таким дрібним веселим сміхом, наче щойно когось хитро обдунив.

— Дивлюся, а вона з парубками біля річки,— вів він далі.— Мене аж злість узяла... Відкликав я набік її і може з годину всякі слова там казав... Покохала! Три роки не кохала, а за слова покохала!..

— А які слова? — спитав Димов.

— Слова? Та я й не пам'ятаю вже. Хіба згадаєш? Тоді, як вода жолобом без упину: та-та, та-та! А тепер жодного слова не вимовлю... Ну й пішла вона за мене... Поїхала тепер, сорока, до матері, а я ось без неї по степу... Не можу вдома сидіти. Нема моєї сили на це.

Костянтин незграбно випростав із-під себе ноги, розтягнувся на землі і підпер кулаками голову, а потім підвівся й сів. Всі тепер пречудово розуміли, що це була закохана й щаслива людина, щаслива до нудьги; його посмішка, очі й кожний рух висловлювали знеможене щастя. Він собі місця

не знаходив і не знав, яку прийняти позу і що робити, щоб не знемогтися від рясноти приємних думок. Виливши свою душу перед чужими людьми, він, нарешті, уместився спокійно і, дивлячись на вогонь, замислився.

Дивлячись на щасливу людину, усім стало нудно і захотілося теж щастя. Всі зажурилися. Димов підвівся, тихо пройшовся біля вогнища, і по його ході й по руху його лопаток видко було, що він нудьгував і журився. Він постояв, подивився на Костянтина й сів.

Багаття вже згасало. Світло не мигтіло, червона пляма повужчала, потьмарилася. І що скоріше догоряв огонь, то видніша ставала місячна ніч.

Тепер уже було видко дорогу на всю широчінь, багули, голоблі, коні, що жували; по тім боці край дороги невиразно чорнів другий хрест.

Димов підпер рукою щоку й тихо заспівав якоїсь журливої пісні. Костянтин сонливо посміхався і окселентував йому тонким голоском. Поспівали вони з півхвилини і притихли. Ємельян стрепенувся, засовав ліктями і заворушив пучками.

— Хлопці, анумо заспіваймо щось божественне! — сказав він, благаючи.

У нього на очах виступили сльози.

— Братці, — повторив він, притискаючи руку до серця. — Анумо проспіваймо щось божественне.

— Я не вмю, — сказав Костянтин.

Всі відмовилися. Тоді Ємельян сам заспівав. Він замахав обома руками, закрутив головою, відкрив рота, але з його горла вилітало тільки саме хрипке безгучне дихання. Він співав головою, руками, очима і навіть шишкою, співав із запалом і болем, і що дужче він напружував груди, щоб вирвати з них хоч одну ноту, то безгучніше ставало його дихання...

Єгорушку, так само, як і всіх, опанувала нудьга. Він підійшов до свого воза, стерebakвся на багул і ліг. Він дивився на небо і думав за щасливого Костянтина та його жінку. Чому люди женяться? Для чого це жінки на світі? Єгорушка ставив собі ці неясні питання і думав, що чоловікові, певно, приємно, коли біля нього постійно живе ласкава, весела і гарна жінка. Йому спала на думку чомусь графиня Дранницька, і він подумав, що з такою жінкою мабуть приємно жити; він мабуть з приємністю з нею був би одружився, коли б це не було так соромно. Він пригадав її брови, зіниці, колясу, годинника з вершником... Тиха й тепла ніч налягала на нього й шепотіла йому щось на вухо, а йому видавалося, що це гарна жінка нахилється над ним, з посмішкою на нього дивиться і хоче поцілувати.

Від багаття залишилося тільки два маленьких червоних ока, що лельом-полельом блимали і становилися щораз менші. Хурмани та Костянтин сиділи біля них темні, непорушні, і тепер здавалося, що було їх тут куди більш, ніж раніш. Обидва хрести тепер однаково видні були, а генген далеко десь на великому шляху миготів червоний вогник — теж мабуть хтось варив куліш.

— Наша матушка Расея всему свету галава! — заспівав раптом диким голосом Кирюха, поперхнувся і принишк. Степова луна підхопила його голос, понесла степом, і, здалося сама дурість покотила на важких колесах.

— Час їхати! — сказав Пантелей. — Вставай, хлопці

Поки впрягали, Костянтин ходив біля возів і захоплювався своєю жінкою. — Прощайте, товариство! — гукнув він, коли валка рушила. — Дякую вам за хліб та сіль! А я знову піду на вогонь. Нема моєї змоги!

І він скоро зник в імлі, і довго було чути, як він ступав туди, де світився вогник, щоб розповісти чужим людям про своє щастя.

Коли другого дня Єгорушка прокинувся, був ранній ранок; сонце ще не сходило. Валка стояла. Якась людина в білому кашкеті і в костюмі з дешевої сірої матерії, сидячи на козакому жеребці, про щось розмовляла біля передньої хури з Димовим та Кирюхою. Попереду верстов за дві від валки виднілися білі дозгі високі інбари і домики з черепичними дахами; коло домиків не було видко ні дворів, ні дерев.

— Діду, яке це село? — запитав Єгорушка.

— Це, молодикуну, вірменські хутори, — відповів Пантелей. — Тут живуть вірмени. Нічого народ... вірмени цебто:

Людина в сірому костюмі перестала розмовляти з Димовим та Кирюхою, подала назад жеребчика і подивилася на хутори.

— Ось такі діла, маєш ось! — зідхнув Пантелей, теж поглядаючи на хутори і корчачись від ранкової прохолоди. — Післав він людину на хутори по якийсь папірець, а той не їде... Степана післати було б!

— Діду, хто це? — спитав Єгорушка.

— Варламов.

Боже мій! Єгорушка хутко скопився, став на коліна і подивився на білий кашкет. У цій малорослій сірій людині, взутій у великі чоботи, що ото сиділа на негарному коні і розмовляла з селянами в такий час, коли всі порядні люди сплять, важко було впізнати таємничого, неловимого Варламова, якого всі шукають, що повсюди кружляє і має куди більше грошей, як графиня Дранницька.

— Нічого, добра людина... — говорив Пантелей, поглядаючи на хутори. — Дай боже здоров'я, гар-

ний пан... Тобто Варламов, Семен Александрич... Ото на таких людях, брате, земля стоїть. Це правда... Ще півні не співали, а цей уже на ногах... Другий би ото спав або дома з гостями був, баляндраси правив, а цей цілий день по степу кружляє. Він уже не прогавить справи... Ні-ні! Це — молодець!

Варламов не відводив очей із хуторів і про щось балакав; жеребчик нетерпляче переступав з ноги на ногу.

— Семен Александричу,—гукнув Пантелей, знімаючи капелюха,—дозвольте Степана післати! Ємельяне, гукни, щоб Степана післати.—Коли зирк, а від хутора вискочив вершник. Дуже набік похилившись та махаючи понад головою нагаєм, наче джигітуючи і бажаючи вразити своєю одважною їздою, він із швидкістю птаха полетів до валки.

— Це мабуть об'їзний,—сказав Пантелей.— У нього їх багато, об'їзних тобто, чоловіка мабуть із сто буде, а то й більш.

Вирівнявшись із переднім возом, верхівець збив коня і, знявши шапку, подав Варламову якусь книжку. Варламов вийняв із книжки кілька папірців, прочитав їх і крикнув:

— А де ж записка Іванчука?

Верхівець узяв назад книжку, оглянув папірці і здвигнув плечима. Він почав про щось говорити і, мабуть, виправдувався і прохав дозволу з'їздити ще раз на хутір. Жеребчик раптом заворушився, наче б Варламов став важчий. Варламов теж заворушився.

— Пішов геть!—гукнув він сердито і замірився на вершника нагаєм.

Потім він позернув назад коня і, роздивляючись на папери в книжці, поїхав кроком здовж валки.

Коли він під'їхав до останнього воза, Єгорушкі́ напружив свій зір, щоб його краще роздивитися. Варламов уже був старого віку. Його обличчя з невеликою сивою борідкою, просте, руське, за-смагле, було червоне, вгке від роси і вкрите синіми жилками; воно виявляло таку саму ді-лову сухість, як і обличчя Івана Іванича, такий самий фанатизм. Та, проте, відчувалася і різниця між ним та Іваном Іваничем. У дяді Кузьмічова поруч ділової сухости на обличчі завжди були затурбованість і пострах, що він не знайде Варламова, спізниться, прогавить добру ціну; нічого такого, властивого малим та залежним людям, не було помітно ні на обличчі, ні на постаті Варла-мова. Ця людина сама творила ціну, нікого не шукала й ні від кого не залежала; хоч як була звичайна його зовнішність, але у всьому, навіть у манірі тримати нагая, відчувалася свідомість своєї сили і звичної влади над степом.

Проїжджаючи повз Єгорушку, він не поглянув на нього; тільки жеребчик обдарував його своєю увагою і подивився на нього дурнуватими очима, але й то байдужно. Пантелей уклонився Варла-мову. Той примітив це і, не відводячи очей від па-перів, сказав гаркавлячи:

— Здгастуй, стагий!

Розмова Варламова з вершником та замах на-гаєм, очевидячки, зробили на всю валку похмуре вражіння. У всіх були серйозні обличчя. Верхі-вєць, збентежений гнівом сильної людини, стояв біля переднього воза, без шапки, спустивши по-води, і мовчав, наче не вірячи, що для нього так погано почалася ця днина.

— Гострий дідок...— белькотав Пантелей. — Гей, гей, який гострий. А нічого, гарна людина... Не покривдить задурно... Нічю.



Розглянувши всі папери, Варламов запхав книжку до кишені; жеребчик, наче зрозумівши його думки, не дожидаючись наказу, здригнув і помчав великим шляхом.

## VII

Наступної по цьому ночі підвідчики зробили зупинку й варили куліш. Цього разу від самого початку у всьому почувалася якась невиразна нудьга. Було задушно; всі забагато пили й ніяк не могли заспокоїти спраги. Місяць зійшов дуже багровий та похмурий, наче хорий, зорі також нахмурилися, імла була густіша, а далиня каламутніша... Природа наче б щось передчувала і чогось нудилася.

Біля багаття вже не було вчорашнього пожвавлення і розмов. Усі нудьгували й розмовляли мляво й неохоче. Пантелей тільки зідхав, жалівся на ноги, раз-у-раз починав мову про наглу смерть.

Димов лежав на спині і мовчки жував соломинку; у нього був злий і стомлений гидливий вираз на обличчі, наче від соломинки смерділо. Вася жалівся, що в нього ломотить у кістках і пророкував негоду; Ємельян не махав руками, але непорушно сидів і понуро дивився на вогонь. Нудився й Єгорушка. Їзда кроком вимучила його; від денної жари у нього боліла голова.

Коли куліш зварився, Димов зічев'я почав прискіпуватися до товаришів.

— Розташувався, гулю! і перший лізе з ложкою! — сказав він, злісно подивившись на Ємельяна. — Загребущий! Так і заміряється перший біля казана сісти. Як співак був, так уже гадає, що пан. Багацько вас таких співаків на шляху милостиню жебрає!

— Та ти чого це причепився? — спитав Ємельян, позирнувши на нього також із злістю.

— А того, що не совайся перший до казана. Не удавай із себе не знати що.

— Дурень, от і все, — прохрипів Ємельян.

Знаючи з досвіду, чим кінчатся такі розмови, Пантелей та Василь втрутилися і стали переко-нувати Димова не лаятись без діла.

— Співак... — не вщухав шибеник, погірдливо посміхаючись. — Отак ото й кожний може співати. Сиди собі в церкві на паперті та й співай. „Подайте милостинки христа ради!“ Гей, ви!

Ємельян промовчав. На Димова його мовчання вплинуло дразливо. Він іще з дужчою ненавистю подивився на колишнього співака і сказав:

— Не хочеться тільки зв'язуватися, а то б я тобі показав, як бундючитися.

— Та чого ти до мене пристав, мазепо? — спалахнув Ємельян. — Я тебе чіпаю?

— Як ти мене назвав? — спитав Димов, випро-ставшись, і очі його налилися кров'ю. — Як, я мазена? Так? Так ось же тобі! Іди шукай!

Димов вихватив із рук Ємельянових ложку і шпурнув її далеко геть. Кирюха, Вася і Степан скочили, та й побігли її шукати. Ємельян благально й запитливо втопив зір на Пантелея. Обличчя його стало раптом маленьке, зморщилося, і колишній співак заплакав, як дитина.

Єгорушка, що вже давно ненавидів Димова, відчув, що в повітрі раптом стало нестерпуче душно, що вогонь від багаття став гаряче пекти лице; йому хотілося якнайскорше утекти до валки і в темряву, але злі змуджені очі тягнули його до себе. Жагуче бажаючи щось сказати найвищою мірою образливе, він ступив до Димова й вимовив, задихаючись:

— Ти гірший за всіх! Я тебе не можу терпіти.

Після того треба було бігти до валки, і він не міг рушитися з місця і говорив далі:

— На тім світі ти горітимеш у пеклі! Я Івану Іваничу пожалює! Ти не смієш кривдити Ємельяна!

— Теж знайшовся, подумаєш!—посміхнувся Димов. — Якесь поросся, ще на губах молоко не обсохло, а лізе вказувати. А за вухо не хочеш?

Єгорушка відчув, що йому вже нічим дихати; він — ніколи з ним цього не було раніш — раптом затрусився всім тілом, затупотів ногами й закричав пронизливо:

— Бийте його, бийте його!

Сльози приснули йому з очей; йому стало соромно, і він, хитаючись, побіг до валки. Він не бачив, яке вражіння зробив його крик. Лежачи на багулі і плачучи, він дригав ногами й шепотів:

— Мамо! мамо!

Ці люди та тіні навколо багаття, темні багули й далека блискавка, яка щохвилини блискала віддалеки, — все це видавалося йому нелюдяне й страшне. Він жахався і розпачливо себе питав, як це, яким чином і чому потрапив він до незнаного краю в товариство страшних мужиків. Де тепер дядько, отець Христофор і Дениска? Чого це вони так довго не їдуть? Чи не забули вони за нього? Від думки, що він забутий і закинений на призволяще, йому ставало холодно й так моторошно, що він кілька разів намагався зскочити з багула і прожогом, не оглядаючись, побігти назад по дорозі, але спогад за темні, понурі хрести, що неодмінно зустрінуться йому дорогою та блискавка, що ряхтіла в далечині, зупиняли його. І тільки коли він шепотів: „Мамо! мамо!“ йому ставало ніби легше...

Мабуть і хурманам було моторошно. Після того, як Єгорушка побіг від огнища, вони спочатку

довго мовчали, а потім півголосом і зглуха забалакали про щось, що от воно йде, що треба хутчіш збиратися та йти геть від нього... Вони скоро по-вечеряли, погасили вогонь і мовчки почали запрягати. По їхній метушні та з уривчастих фраз було помітно, що вони передбачали якесь нещастя.

Перед тим, як вирушити в дорогу, Димов підійшов до Пантелея і спитав тихо:

— Як його звати?

— Єгорій... — відповів Пантелей.

Димов став одною ногою на колесо, взявся за віршовку, що нею був зв'язаний багул, і підвівся. Єгорушка побачив його обличчя і кучеряву голову. Обличчя було бліде, стомлене й серйозне, але вже не виявляло злоти.

— Юро! — сказав він тихо. — На, бий!

Єгорушка здивовано подивився на нього; цієї хвилини мигнула блискавиця.

— Нічого, бий! — повторив Димов.

І не дїждавшись, коли Єгорушка його стане бити або з ним говорити, він скочив униз і сказав:

— Нудно мені!

Потому, коливаючи з ноги на ногу, двигаючи лопатками, він лїниво поплентався вздовж валки і ніби плаксивим, ніби й досадливим голосом повторив:

— Нудно мені, господи! А ти не ображайся, Ємелю, — сказав він, ідучи мимо Ємельяна. — Життя наше люте, пропаще!

Справа спалахнула блискавка і, ніби відбившись у люстрі, вона тої самої хвилини спалахнула в далечині.

— Єгорій, візьми ось це! — крикнув знизу Пантелей, подавши знизу щось велике й темне.

— А що це таке? — спитав Єгорушка.

— Мачула! Дощ буде, так накриєшся.

Єгорушка підвівся й подивився навколо себе. Далиня помітно почорніла й уже частіш, як кожної хвилини, миготіла блідим світлом, мов віками. Чорність її схилилася праворуч наче б від тягара.

— Діду, чи гроза буде?— спитав Єгорушка.

— Ой, ніжки мої бідні та постуджені!— говорив, співаючи, Пантелей, не чуючи його і притоптуючи ногами.

Ліворуч наче хтось на небі запалив сірника; мигнула бліда фосфорична смуга і загасла. Почулося, що хтось далеко десь дуже перейшовся по залізному даху. По даху ходили, либонь, босоніж, бо залізо глухо гарчало.

— Буде обкладний!— гукнув Кирюха.

Між далинею та правим обрієм мигнула блискавка і так яскраво, що освітила частину степу й місце, де ясне небо межувало з чорністю. Страшенна хмара насувалася, не кваплячись, суцільною збитою масою; на її краю висіло велике чорне шмаття; таке саме шмаття, душачи одно одного, копичилось на правому й на лівому небосхилі. Цей пошматований, скуйовджений вигляд хмари надавав їй якийсь шибеницький п'яний вираз. Явно й неглухо прогарчав грім. Єгорушка перехристився і став швидко одягати пальто.

— Нудно мені!— далось почути з передніх хурк крик Димова; по його голосу можна було виснувати, що він уже починає злитися. — Нудно!

Зненацька шарпонував вітер з такою силою, що трохи не висмикнув від Єгорушки вузлика та мачули; зірвавшись, мачула затіпала на всі боки і залопотіла по багулі й по обличчю Єгорушки. Вітер із свистінням помчав по степу, безладно закружив і зняв з травною таке шарудіння, що через нього не було чути ні грому, ні скрипу коліс.

Він дмухав із чорної хмари, несучи з собою пасма пороху, запах дощу і мокрої землі. Місячне сяйво стало брудніше, зорі ще дужче нахмурилися, і стало видко, як край дороги кудись поспішалися назад хмари пороху і їхні тіні. Тепер вихори, кружляючи й втягаючи з землі порох, суху траву та пир'я, мабуть підносилися під саме небо; певно, коло самої хмари літали перекоти-поля і, мабуть, їм було там дуже страшно. Але крізь порох, що засліплював очі, не було нічого видно, крім поліскування блискавиці.

Єгорушка, гадаючи, що цієї хвилини почне поливати дощик, став на коліна й укрився мачулою.

— Пантелею! — гукнув хтось спереду... — А...ги!

— Нечути! — відповів голосно і співаючи Пантелей.

— А-гов! А-ря-а!

Загуркотів сердито грім, покотився небом справа зліво, а потім назад і завмер коло передніх возів.

— Свят, свят, свят, господь бог саваоф, — прошепотів Єгорушка і перехрестився, — ісполнь небо і земля слави твоєї...

Небо розкрило чорну пашу й дихнуло білим вогнем; миттю загримів грім; ледве він замовк, відразу блискавка спалахнула так широко, що Єгорушка раптом, крізь щілини мачули, убачив увесь великий шлях аж до самої далечіні, всіх хурманів і навіть Кирюшину камізельку. Чорне лахміття знизу вже підносилося вгору, а одне з них, грубе, незграбне, схоже на лабу з пазурями, тягнулося до місяця. Єгорушка постановив міцно замружити очі, не звертати уваги і ждати, чим все те скінчиться.

Дощ чомусь довго не починався. З надією, що хмара може піде мимо, він визирнув з-під мачули. Була жахлива темрява. Єгорушка не міг побачити ні Пантелея, ні багула, ні себе; він скося поди-

вився й туди, де недавно був місяць, але й там чорніла така сама пільма, як і на возі. А блискавиця в пільмі здавалася ще сліпучіша, — що аж очам боляче.

— Пантелею! — покликав Єгорушка.

Ніякої відповіді. Аж ось, нарешті, вітер оостаннє смикнув мачулу і кудись утік. Почався рівний спокійний шум. Велика холодна крапля впала на коліно Єгорушчине, а друга поповзла по руці. Він завважив, що його коліна неприкриті, і хотів був поправити мачулу, коли саме цієї хвилини щось посипалось і застукало по дорозі, по голоблях, по багулі. Це був дощ. Він і мачула наче зрозуміли один одного, заговорили про щось, — швидко, весело й неприємно, мов дві сороки.

Єгорушка стояв на колінах або краще — сидів на чоботях. Коли дощ застукав по мачулі, він похилився тулубом наперед, щоб затулити собою коліна, що раптом стали мокрі; коліна вдалося прикрити, але менш, як через хвилину, гостру і прикру вогкість далось відчутти ззаду, нижче спини та на жижках. Він знову сів на чоботях, висунув коліна під дощ і став думати, що робити, як виправити в пільмі незриму мачулу. Але його руки були мокрі, в рукава та за комір текла вода, лопатки змерзли. І він нічогосінько не робив, лише сидів непорушно та чекав, коли все кінчиться.

— Свят, свят, свят... — шепотів він.

Раптом над самою його головою із страшним оглушливим хряскем розломилося небо; він нагнувся й причаїв дихання, сподіваючись, що на його потилицю і спину посипляться уламки. Його очі ненароком розплющилися, і він побачив, як на його пальцях, мокрих рукавах і струмках, що

текли з мачули, на багулі і внизу на землі спалахнуло і разів із п'ять мигнуло сліпучо-їдке світло. Розлігся новий удар, такий самий потужний і жахливий. Небо вже не гриміло, не горкотало, а видавало сухі, тріскучі, схожі на тріскотняву сухого дерева, звуки.

— Трах! тах! тах! тах!—явно карбував грім, котився по небу, спотикався десь біля передніх возів або далеко позаду, валився із злісним, уривчастим — тра-ра!..

Раніш блискавиці були страшні, а при такому громі вони видавалися зловісні. Їх чарівниче світло проникало крізь заплющені повіки й холодом розливалось по всьому тілу. Що робити, щоб не бачити їх? Єгорушка постановив обернутися лицем назад. Обережно, наче боячись, що за ним хтось стежить, він став на карачки і, сковзаючи мокрими долонями по багулі, повернувся назад.

— Трах! трах! трах!—розляглося над його головою, упало під возом і вибухнуло: „Тррра!“

Його очі знову ненароком розплющилися і Єгорушка уздрів нову небезпеку: за возом ішли три велетні з довгими списами. Блискавиця зарядила на вістрях їхніх списів і дуже виразно освітила їхні статури. То були люди велетенських розмірів, з прикритими обличчями, похиленими головами й важкою ходою. Вони видавалися зажурені та похмурі і глибоко замислені. Можливо, що зовсім не для того йшли за валкою, щоб спричинити шкоду, проте в їх близькості було щось жахне.

Єгорушка, швидко повернувшись наперед і тремтячи всім тілом, зарепетував:

— Пантелею, діду!

— Тра! трах! трах! — одказало йому небо.

Він розплющив очі, щоб подивитися, чи тут хурмани. Блискавиця замиготіла одразу в двох



місцях і освітила дорогу до самої далині, всю валку й усіх хурманів. По дорозі збігали струмочки і зскакували бульбахи. Пантелей ступав біля хури, його високий капелюх і плечі покриті були невеликою мачулою: постать не виявляла найменшого ляку ні турбот, наче він оглух від грому й засліп від блискавки.

— Діду! велетні!—гукнув йому Єгорушка, плачучи.

Та дід не чув. Далі йшов Ємельян. Цей укрився великою мачулою з голови до ніг і мав вигляд трикутника. Василь, нічим непокритий, ступав так само дерев'яно, як завжди, високо підкидаючи ноги й не згинаючи колін. При ряхтінні блискавки здавалося, що валка не посувалася, підвідчики застигли, що у Василя задубіла піднесена нога...

Єгорушка ще покликав діда. Не добившись відповіді, він сів непорушно і вже не ждав, коли все скінчиться. Він був певний, що тої хвилини його грім заб'є, що його очі мимоволі розплющатся і він побачить жахливих велетнів. Він уже не христився, не кликав діда, не думав за матір, а лише застигав від холоду і певности, що туча ніколи не скінчиться.

— Раптом почувлися голоси.

— Єгорію, ти спиш, чи що?—гукнув унизу Пантелей. — Злізай, оглух, дурненький!..

— Оце так гроза!—сказав незнайомий якийсь бас і крикнув так, ніби випив добру склянку горілки.

Єгорушка розплющив очі. Внизу коло хури стояли Пантелей, трикутник-Ємельян і великани. Ці були вже нижчі на зріст, і коли Єгорушка вдивився в них ближче, то вони стали звичайні селяни, а на плечах своїх вони тримали не списи, а залізні вила. В проміжку поміж Пантелеєм та трикутни-

ком світилося вікно невеликої хати. Значить вайка вже стояла на селі. Єгорушка скинув із себе мачулу, взяв пакунок, похапливо зліз із возу. Тепер, коли поблизу говорили люди і світилося вікно, йому вже не було лячно, хоча грім трещав, як і передніш, а блискавка шматувала все небо.

— Гроза гарна, нічого...—белькотав Пантелей.— Слава богу. Ноженята тріхи від дощу пом'якли, воно нічого... Злізь, Єгору! Ну, іди до хати... Нічого...

— Свят! свят! свят!..—прошипів Ємельян.— Неодмінно десь ударило... Ви тутешні?—спитав він великанів.

— Ні, з Глинівки. Ми—глинівські. У панів Плятерів працюємо.

— Молотите чи що?

— Та все робимо. Покищо пшеничку вбираємо. А блискавка! блискавка. Такої тучі давно не було...

Єгорушка пішов до хати. Його зустріла худорлява горбата бабуня з гострим підборіддям. Вона тримала в руках лойову свічку, шулилася і протяжно зідхала.

— Бач, яку грозу бог післав!—промовила вона.— А наші в степу ночують, ото натерпляться, бідолашні! Роздягайся, голубе, роздягайся...

Тремтячи від холоду і бридливо шулячись, Єгорушка стягнув із себе мокре пальто, потому широко розставив руки й довго не ворухився. Найменший рух викликав у нього неприємне відчуття вогкості й холоду. Рукава й спина на сорочці були мокрі, штани поприлипали до ніг, з голови текло...

— Ну й що ж, хлопче, чого, розчепірівшись, стояти?—сказала бабуся.— Іди сідай!

Широко розставляючи ноги, Єгорушка підійшов до стола й сів на лавку біля чиєїсь голови. Голова

заворушилася, пустила носом струмок повітря, по-  
жвакала і заспокоїлась. Від голови здвж лави  
тягнувся горбик, покритий озечим кожухом. Це  
спала якась баба.

Бабуся, зідхаючи вийшла і скоро повернулася  
назад з кавуном і динею.

— Їж на здоров'я, голубе! Більш нема чим по-  
трактувати,—сказала вона зідхаючи, потім пониш-  
порила в столі і здобула звідти гострий і дов-  
гий ніж, дуже схожий на ті ножі, що ними на  
заїзних дворах розбишаки ріжуть купців,— їж,  
паничику!

Тремтячи, мов у пропасниці, Єгорушка з'їв скибку  
дині з чорним хлібом, потім скибку кавуна і через  
це йому стало ще холодніш.

— Наші в степу ночують...—зідхала бабуся,  
поки він їв,—страсті господні... Свічку б перед  
іконою засвітити, та не знаю, куди її Степанида  
поділа. Їж, хлопчику, їж...

Бабуся позіхнула і, повернувши назад праву  
руку, пошкрябала нею праве плече.

— Либонь, тепер друга година вже,—сказала  
вона. — Скоро вставати час. Наші в степу ночують  
отож... Мабуть, усі промокли.

— Бабуню,—сказав Єгорушка,—я спати хочу.

— Лягай, хлопчику, лягай...—зідхнула бабуся, по-  
зіхаючи.—Господи Ісусе Христе! Сама і сплю і  
чую, ніби хтось стукає. Прокинулася, дивлюся—аж  
це грозу бог післав... Свічку б засвітити, та  
не знайшла.

Розмовляючи сама з собою, вона забрала з лавки  
якесь ганчір'я, мабуть свою постіль, зняла з  
гвіздка коло печі два кожухи і стала слати постіль  
для Єгорушки.

— Гроза не припиняється,—белькотала вона.—  
Коли б, чого доброго, не спалило чого. А наші в степу

ночують... Лягай, хлопчику, спи... Хґристос із тобсю, унучку... Дині, отже, я не буду прибирати, може, вставши, попо̀си.

Бабусине зідхання та позіхання, розмірне дихання заснулої баби, присмерки в хаті і шум дощу за вікном сприяли снові. Єґорушка соромився роздягатися при бабусі. Він зняв тільки чоботи, ліг і вкрився овечим кожухом.

— Хлопчик ліг? — почувся через хвилину шепіт Пантелея

— Лґ! — відповіла пошепки бабуся. — Страсті ось які, страсті господні! Гуркотить-гуркотить і кінця не чути...

— Зараз пройде... — прошипів Пантелей, сідаючи. — Тихше стало. Хлопці пішли по хатах, а двоє при конях залишилися... Хлопці отожд. Не можна... Покрадуть коні... Ось посиджу трохи та й піду на зміну. Не можна, покрадуть...

Пантелей та бабуся сиділи поруч біля ніг Єґорушки і говорили шипучим голо́сом, перепиняючи свою розмову зідханнями й позіханнями. А Єґорушка ніяк не міг зіґрітися. На ньому лежав теплий кожух, але все тіло тілалося, руки й ноги корчило, в середині все тремтіло... Він роздягся під кожухом, але й це не допомогло. Остуда ставала дедалі дужча.

Пантелей пішов на зміну, а потім знов повернувся, а Єґорушка ще не спав і дрижав усім тілом. Щось душило йому горло, голову й груди, приґнічувало його, і він не знав, що це воно: чи шепотіння старих, чи важкий запах кожуха. Від з'їденого кавуна та дині в роті зістався прикрій металічний смак. Понад усе ще блохи кусалися.

— Діду, мені зимно! — сказав він і не впізнав свого голосу.

— Спи, унучку, спи, — зідхнула стара.

Титко на тонісіньких ніжках підійшов до постелі й замахав руками, потім виріс до стелі і обернувся в млин. Отець Христофор пройшов навколо млина, але не такий, як він сидів у бричці, а в позному одязі і з кропилом у руках. Він покропив млин святою водою, і він перестав махати. Знаючи, що це маячня Єгорушка розплющив очі.

— Діду! — покликав він, — дай води!

Ніхто не відгукнувся. Єгорушці стало нестерпучо задушно і невивітно лежати. Він устав, одягнувся і вийшов із хати. Вже настав ранок. Небо було похмуре, але дощу не було. Тремтячи і кутаючись у мокре пальто, Єгорушка пройшовся по брудному двору, прислухався до тиші; йому впала в вічі маленька хижа з очеретяними напіввідчиненими дверима. Він подивився в ці двері, увійшов і сів у темному кутку на кизяк.

В його важкій голові плуталися думки, в роті було сухо та погано від металічного смаку. Він роздивився на свого капелюха, поправив у ньому павине перо і пригадав, як ходив із мамою купувати цього капелюшка. Він сунув руку до кишені і витяг звідти балабушок бурої липкої замазки. Як ця замазка потрапила до його кишені? Він подумав, понюхав: пахне медом. Еге, це ж єврейський житник! Бідолашний, як же він розмок.

Єгорушка оглянув своє пальто. А пальто в нього було сіреньке з великими костяними гудзиками, пошите на зразок сурдута. Як кожна нова й дорога річ, воно висіло вдома не в передпокої, а в спальні, поруч із маминими сукнями. Його одягати дозволялося тільки святами. Подивившись на нього, Єгорушка відчув до нього жалощі, пригадав, що він і пальто обидва закинені на призволяще, що їм уже додому не по-

вернутися, і так заплакав, що ледве не звалився з кизяка.

Великий білий собака, мокрий від дощу, з ключчям вовни на морді, що скидалося на папільотки, увійшов до хижі і з зацікавленням подивився на Єгорушку. Він очевидячки думав: „Загавкати чи ні?“ Поклавши, що гавкати не варт, він обережно підійшов до Єгорушки, з'їв замазку й пішов геть.

— Це Варламівські! — гукнув хтось на вулиці.

Виплакавшись як слід, Єгорушка вийшов із хижі і, обминаючи ковбаню, поплентався на вулицю. Саме перед ворітьми на дорозі стояли хури. Мокрі хурмани з брудними ногами, мляві, сонні, мов мухи восени, товклися навколо або сиділи на голоблях. Єгорушка подивився на них і подумав: „Як нудно та неvigідно бути мужиком“. Він підійшов до Пантелея і сів поруч із ним на голоблю.

— Діду, мені холодно! — сказав він, тіпаючись та ховаючи руки до кишень.

— Нічого, скоро до міста доїдемо, — позіхнув Пантелей. — Воно нічого. Зогрієшся.

Валка рушила з місця рано, бо тепер не було жару. Єгорушка лежав на багулі і тремтів від холоду, хоча сонце на небі показалося скоро й висушило його одіж, багулі і землю. Ледве він замружив очі, коли знову побачив Титка і млин. Почуваючи нудоту і важкість у всьому тілі, він напружив усі свої сили, щоб відігнати від себе ці образи, але ледве вони позникали, як на Єгорушку з ревом кинувся шибеник Димов з червоними очима і з піднесеними кулаками, абож він чув, як він сумував: „Нудно мені!“ Проїжджав на козачому жеребчикові Варламов; проходив із своєю посмішкою і з дрохвою Костянтин. Які всі ті люди були важкі, нестерпучі, обридливі!

Одного разу, вже перед вечором, він підвів голову, щоб попрохати пити. Валка стояла на великому мості, що тягнувся через широку річку. Внизу понад річкою чорнів дим, а крізь нього видко пароплава, що тягнув на причалі баржу. Попереду за річкою майоріла величезна гора, усіяна домами й церквами, і під горою коло товарних вагонів бігав паровик...

Єгорушка ніколи раніш не бачив пароплавів, ні паровиків, ні широких річок. Подивившись тепер на них, він не злякався і не здивувався; на його обличчі не виявилось нічого схожого на любовознавство. Він тільки почував млість і поспішив лягти грудьми край багула. Його знудило. Пантелей, побачивши це, крекнув і покрутив головою.

— Захворів наш хлопчик!—сказав він. — Мабуть живіт застудив... хлопчик тобто... На чужій сторонці... Погане діло!

## VIII

Валка спинилася неподалеку від пристані у великому торговельному подвір'ї. Злізаючи з возу, Єгорушка почув чийсь знайомий голос. Хтось поміг йому злізти й казав:

— А ми ще вчора ввечері приїхали... Цілий день сьогодні вас ждали. Хотіли вчора вас наздогнати, та не з руки було, іншою дорогою поїхали. Ач як ти своє пальто зім'яв! Буде тобі від дядька.

Єгорушка придивився до мармурового обличчя того, хто розмовляв, і пригадав, що це Дениска.

— Дядя й отець Христофор тепер у гостиниці в кімнаті,—тягнув Дениска,—чай п'ють. Ходім!

І він повів Єгорушку до великого двоповерхового корпусу, темного й похмурого, подібного

до Н-ського шпиталю для інвалідів. Проїшли через сіни, темні сходи і вузький довгий коридор; Єгорушка та Дениска ввійшли до маленької кімнати, де й насправді бля маленького чайного столика сидів Іван Іванич та отець Христофор. Побачивши хлопчика, обидва старі зробили на своїх обличчях здивовання й радість.

— Еге, Єгор Ніколаїчу!—проспівав отець Христофор. — Господін Ломоносов!

— А, господа дворяни, милости просимо!— сказав Кузьмічов.

Єгорушка зняв пальто, поцілував руку дядькові та отцю Христофорові й сів до столу.

— Ну як доїхав, риге воне?—почав засипати його питаннями Христофор, наливаючи йому чаю та за своїм звичаєм променясто посміхаючись. — Мабуть обридло? І не дай боже з валкою або волами їхати! идеш-їдеш, прости господи, а поглянеш наперед—і степ усе такий самий. як і був—протяжено складний,—і не видно кінця краю. Не їзда а чисте тобі поношення. Чого ж ти чаю не п'єш? Пий, а ми ж без тебе, поки ти з валкою човгав, усі діла тут геть чисто прикінчили. Ну, слава богові! Продали Черепахіну вовну, і так, як дай бог кожному... Гаразд використали.

З першого погляду на своїх Єгорушка відчув потребу жалітися. Він не слухав отця Христофора, а придумував, з чого б саме почати та на що власне поскаржитися. Але голос отця Христофора, що здавався неприємний та різкий, заважав зосередитися і плував його думки. Не посидівши й п'яти хвилин, він устав від столу, пішов до дивану й ліг.

— Ось тобі й маєте!—здивувався отець Христофор. — Ну, а як же чай?

Пригадуючи, на що поскаржитися, Єгорушка приулився чолом до стінки дивану і зненацька заридав.



— Ось тобі й маєш!—повторив отець Христофор, підводячись та йдучи до дивану.—Георгію, що з тобою? Ти плачеш?

— Я хворий!—промовив Єгорушка.

— Хворий?—збентежився отець Христофор.— Оце вже й недобре, братіку... Хіба ж можна в дорозі хворіти? Гей! гей, який же ти, брате... га?

— Хініни йому треба дати,— сказав збентежено Іван Іванич.

— Ні, йому б чогось гарячого попоїсти... Георгію, хочеш супіку? Га?

— Ні, не хочу.— відповів Єгорушка.

— Тебе холодить чи що?

— Попереду холодило, а тепер жар. У мене все тіло болить...

Іван Іванич підійшов до дивану, доторкнувся до Єгорушчиної голови, збентежено крєкнув і повернувся до столу.

— Ось що. Ти роздягайся і лягай спати,— сказав отець Христофор.— тобі виспатися треба.

Він допоміг Єгорушці роздягтися, дав йому подушку і накрив його ковдрою, а поверх ковдри— пальтом Івана Іванича, потім відійшов навшпиньках і сів до столу. Єгорушка заплющив очі, і йому одразу стало видаватися, що він не в номері, а на великому шляху біля багаття. Ємельян махнув рукою, а Димов із червоними очима лежав на животі й насмішкувато дивився на Єгорушку.

— Бийте його, бийте його!— скрикнув Єгорушка.

— Маячить,— вимовив півголосом отець Христофор.

— Клопіт!— зідхнув Іван Іванич.

— Треба вимастити оливою з оцетом. Бог дасть на завтра буде здоровий.

Щоб позбутися важких примар, Єгорушка відкрив очі і став дивитися на вогонь. Отець Хри-

стофор і Іван Іванич уже напилися чаю і про щось розмовляли пошепки. Перший щасливо посміхався і очевидячки ніяк не міг забути про те, що взяв добрий зиск на вовні; його веселив не так самий зиск, як думка, про те, як він, приїхавши додому, закличе всю свою велику родину, підморгне лукаво й зареочеться; спершу він усіх обдурить і скаже, що продав вовну дешевше, як за свою ціну а потому подасть зятеві Михайлові товстий гаманець і скаже: „Ось, на тобі, одержуй! Ось як треба робити діла!“ Кузьмічов не був, здавалося, задоволений. Його обличчя, як і поперед, мало на собі вираз ділової сухости й турботи.

— Еге ж, коли б знати, що Черепахін дасть таку ціну,—каже він півголосом,—то був би вдома не продавав Макарову оті триста пудів! Така досада! Ну та й хто ж його знав, що тут підняли таку ціну?

Чоловік у білій сорочці забрав самовар і запалив перед іконою в куті лямпадку. Отець Христофор щось шепнув йому на вухо, той зробив таємниче, мов у змовника, обличчя — розумію, мовляв,— і вийшов, і повернувшись, трохи згодом, поставив під диван посуд. Іван Іванич післав собі на підлозі, кілька разів позіхнув, ліниво помолвився й ліг.

— А завтра я до собору думаю, — сказав отець Христофор.— Там у мене ключар знайомий. Треба було б після обідні піти до преосвященного, та, кажуть, хворий.

Він позіхнув і загасив лампу. Тепер уже світила тільки сама лямпадка.

— Кажуть, не приймає, — продовжував отець Христофор, роздягаючись.— Так і поїду, не побачившись.

Він зняв каптан, і Єгорушка побачив перед собою Робінсона Круза. Робінсон щось помішав у мисочці, підійшов до Єгорушки і зашепотів:

— Ломоносов, ти спиш? Устань на хвилину, я тебе оливою з оцетом вимашу. Воно добре, тільки ти бога взивай.

Єгорушка швидко підвівся й сів. Отець Христофор зняв із нього сорочку і, шулячись та швидко ди-хаючи, наче б йому самому було лоскітно, став розтирати Єгорушці груди.

— В ім'я отця і сина і святого духа,—шепотів він.—Лягай спиною вгору. Оце так. Завтра здо-ровий будеш, тільки більше не гріши. Як вогонь гарячий. Мабуть у грозу в дорозі були?

— В дорозі.

— Ще б не захворіти! В ім'я отця і сина і свя-того духа... Ще б не захворіти!

Вимастивши Єгорушку, отець Христофор надів на нього сорочку, укрив, перехрестив і одійшов. Потім Єгорушка бачив, як він молився богу. Певно, старий знав напам'ять багато молитов, бо довго стояв перед образом і шепотів. Помолившись, він перехрестив вікна, двері, Єгорушку, Івана Іванича, ліг без подушки на диванчик і накрився своїм каптаном. У коридорі дзигарі пробили де-сяту годину. Єгорушка згадав, як іще багато часу залишилося до ранку, нудьгуючи, притулився чо-лом до стінки дивану і вже не силувався відче-питися від примар. Та ранок прийшов куди хутчіш, ніж він думав.

Йому здавалося, що він недовго лежав, при-тулившись чолом до спинки дивану, але, коли він розплющив очі, то з обох вікон кімнати, на підлогу тяглося скісне проміння сонця. Отця Христофора й Івана Іванича вже не було. В кім-наті прибрано, було затишно, ясно й пахло отцем Христофором, що завжди видавав запах ципрису та сухих волошок (дома він робив із волошок кропила та прикраси для кіотів, через те й сам

наскрізь пролахався). Єгорушка подивився на подушку, на скісне проміння, на свої чоботи, що тепер, вичищені, стояли поруч біля дивану, і засміявся. Йому здавалося дивно, що він не на багулі, що навкруги сухо й на столі нема блискавиці й грому.

Він ізскаочив з дивану і став одягатися. Самоцуття в нього було пречудове; від учорашньої хвороби в нього залишилась тільки деяка кволість у ногах і в шиї. Значить, олива та оцет допомогли. Він пригадав пароплав, паровик і широку річку, що каламутно бачив учора, і тепер поспішав одягтися, щоб побігти на пристань і подивитися на них. Коли він, умившись, надягав китайкову сорочку, раптом у дверях ляснула клямка, і на порозі з'явився отець Христофор у своєму циліндрі, з палицею і в шовковій коричневій рясі поверх парусового каптану. Посміхаючись та сяючи (старі люди, коли приходять із церкви, завжди променіють сяєвом), він поклав на стіл проскурку і якийсь вузлик, помолився й сказав:

— Бог милости прислав! Ну, як здоров'я?

— Тепер добре, — відповів Єгорушка, цілуючи йому руку.

— Слава богові... А я з обідні... ходив із знакомим ключарем побачитися. Кликав мене до себе чай пити, та я не пішов. Не люблю ходити по ранках у гості. Бог із ним!

Він зняв сутану, погладив себе по грудях і, не кваплячись, розгорнув суверток. Єгорушка побачив бляшанку з кав'яром, кусок балика і французький хліб.

— От ішов мимо живорибної крамниці та й купив, — сказав отець Христофор. — Буднього дня не було з чого розкошувати, та пригадав — дома хорий, то гріх не тяжкий, прощений. А кав'яр добрий, осетровий...

Людина в білій сорочці принесла самовар і тацу з посудом.

— Призволяйся, — сказав отець Христофор, накладаючи кав'яр на кусник хліба і подаючи його Єгорушці. — Тепер їж та гуляй, а настане час — будеш учитися. Дивись же вчися з увагою і пильно, щоб був толк. Що напам'ять треба — учи напам'ять, а де треба розповісти своїми словами внутрішній зміст, не чіпаючи зовнішнього, — так своїми словами. І старайся так, щоб усі науки вивчити. Інший і математику добре знає, а про Петра Могилу і не чув, а другий про Петра Могилу знає, та не може про місяць нічого пояснити. Ні, ти так учись, щоб усе зрозуміти! Навчайся латинської мови, французької, німецької мови... і географії, звичайно, історії, богослов'я, філософії і математики... А коли всього навчишся, не поспішаючись, з молитвою та з ретельністю, тоді й на службу поступай. Коли все знатимеш, — тобі на всякій дорозі легко буде. Ти тільки вчися та благодаті набирайся, а вже бог скаже, чим тобі бути. Чи лікарем, чи суддею, чи інженером...

Отець Христофор намазав на маленьку скибку хліба трохи кав'яру, поклав його до рота й сказав:

— Апостол Павел говорить: „На навчання странна і ріжна не прилагайся“. Звичайно, коли чорнокнижє, бусловіє або духів із того світу викликати, як Саул, або такі науки вчити, що від них нема користи ні собі, ні людям, то краще й не вчитися. Треба сприймати тільки те, що бог благословив. Ти міркуй... Святі апостоли розмовляли всіма мовами — і ти вчи мови; Василій Великий учив математику і філософію — і ти вчи; святий Нестір писав історію — і ти вчи історію. На святих уважай.

— Отець Христофор сьорбнув із мисочки, витер вуса й помотав головою.

— Гарно!—сказав.—Я по-старовинному вчений; багато вже забув, та й то живу інакше, як інші. І не можна навіть рівняти. Наприклад, денебудь у великому товаристві щось скажеш по-латинському або з історії чи філософії, а людям і приємно, та й мені самому приємно... Або ось теж, коли приїде окружний суд і треба брати присягу, усі інші священики соромляться, а я з суддями, з прокурором та з адвокатами запанібрата: по-вченому порозмовляю, чаю з ними нап'юся, посміюся й поспитаю, чого не знаю.. І їм приємно. Отак, мій брате!.. Вчення — світ, а невчення — тьма. Учися! Воно, звичайно, важко: за теперішніх часів наука дорого обійдеться... Мамуня твоя — удовиця, живе з пенсії, ну та отже..

Отець Христофор перелякано подивився на двері і тягнув ще потому:

— Іван Іванич буде помагати. Він тебе не залишить. Дітей у нього своїх немає, і він тобі допоможе. Не турбуйся. — Він зробив серйозне обличчя і зашепотів іще тихше:

— Тільки дивись, Георгію, боже тебе борони, не забувай матері й Івана Іванича. Почитати матір заповіт велить, а Іван Іванич тобі благодій і за батька. Якщо ти скінчиш науку та, не дай боже, станеш обминати та гребувати людьми через те, що вони за тебе дурніші, тоді горе, горе тобі!

Отець Христофор підніс угору руки і повторив тонким голосом:

— Горе, горе!

Отець Христофор розбалакався, і просто таки уподобав балачку; він був би не скінчив до обіду, та відчинилися двері, увійшов Іван Іванич. Дядько

похапливо поздоровкався, сів до столу й почав швидко ковтати чай.

— Ну, з усіма справами впорався,—сказав він. — Сьогодні б і додому можна їхати, та ось із Єгором клопіт. Треба його примістити. Сестра казала, що тут десь її подруга живе, Настасія Петровна, так ось, може, вона його візьме до себе на квартиру.

Він понишпорив у себе в гамані, здобув звідти пом'ятого листа і прочитав:

— „Мала Нижня вулиця, Настасії Петровні Тоскуновій, у власному домі“. Треба зараз піти й пошукати її. Клопіт!

Скоро після чаю, Іван Іванич та Єгорушка вже виходили з подвір'я.

— Клопіт!—белькотав Іван Іванич.—Причепився ти до мене, мов реп'ях, і ну тебе зовсім ік богу! Вам наука та благородство, а мені тільки мучення з вами...

Коли вони проходили через двір, то хур і хурманів уже не було; вони всі ще раннім ранком виїхали на пристань. У далекому кутку двору темніла знайома бричка, біля неї стояли гніді коні і їли овес.

„Прощай, бричко!“ — подумав Єгорушка.

Спершу їм довелося довго сходити згори бульваром, а потому йти через базарний майдан; тут Іван Іванич довідався в поліцая, де Мала Нижня вулиця.

— Еге! — посміхнувся поліцей. — Вона далеко туди до вигону.

Дорогою траплялися назустріч візничі дрожки, але таку втіху, як їзда на дрожках, дядько дозволяв собі у виключних випадках, і здебільшого святами. Він і Єгорушка довго йшли брукованими вулицями, потому йшли вулицями, де були тільки самі пішо-

ходи, а бруку не було, і, нарешті, попали на такі вулиці, де не було ні бруку, ні пішоходів. Коли ноги та язик довели їх до Малої Нижньої вулиці, обидва вони були червоні і, знявши капелюхи, вони витирали піт.

— Скажіть, будьте ласкаві, — звернувся Іван Іванич до одного дідка, що сидів біля воріт на лавочці, — а де тут дім Настасьї Петровни Тоскунової?

— Ніякої Тоскунової тут немає, — сказав дід, подумавши. — Може Тимошенкова?

— Ні Тоскунова...

— Вибачте, Тоскунової нема.

Іван Іванич здвигнув плечима й поплентався далі.

— Та не шукайте! — гукнув йому ззаду дід. — Кажу нема, значить і нема!

— Послухайте, тіточко, — звернувся Іван Іванич до бабусі, що продавала на розі вулиці насіння та груші в кошику, — де тут дім Настасьї Петровни Тоскунової?

Бабуся подивилася на нього здивовано й засміялася.

— Та хіба ж Настасья Петровна тепер у своєму домі живе? — спитала вона. — Господи, вже з вісім років буде, як вона дочку заміж віддала, а свій дім зятеві одказала! Там тепер зять живе.

А очі її говорили: „Який же ж ви дурень, що такої дрібниці не знаєте?“

— А де ж вона тепер живе? — спитав Іван Іванич.

— Господи! — здивувалася стара, сплеснувши руками. — Вона вже давно живе на квартирі! Вже років із вісім, як свій дім зятеві одказала. Що ви!

Вона, мабуть, сподівалася, що Іван Іванич теж здивується й скрикне: — Та не може бути! — але цей дуже спокійно спитав:



— А де ж її квартира?

Перекупка засукала рукава і, показуючи голою рукою, стала кричати пронизливим тонким голосом:

— Ідіть все просто, просто, просто... Ось як проминете червоненький домок, так ліворуч буде провулочок. Так ви сто йдіть тим провулочком і дивіться треті ворота направо...

Іван Іванич та Єгорушка дійшли до червоненького домика, повернули ліворуч у провулок і попрямували до третіх воріт праворуч. По обидва боки від тих сірих і дуже старих воріт тягнувся сірий баркан із широкими щілинами; права частина баркана дуже нахилилася наперед і загрожувала впасти, ліва частина похилилася назад у двір, а ворота стояли прямо і здавалося, що вибирали, куди їм краще звалитися, вперед чи назад. Іван Іванич відчинив хвіртку і разом з Єгорушкою побачив великий двір, порослий бур'яном і реп'яхами. Близько ста кроків від воріт стояв невеликий домок із червоним дахом і зеленими віконницями. Якась повна жінка з засуканими рукавами і з піднятою запаскою стояла серед двору, сипала щось на землю і кричала так само пронизливим тонким голосом, як і перекупка:

— Ціп-ціп-ціп!

Позаду неї сидів рудий собака з гострими вухами. Побачивши гостей, він побіг до хвіртки і забрехав тенором (усі руді собаки гавкають тенором).

— Кого вам? — крикнула жінка, заслоняючи рукою очі від сонця.

— Драстуйте, — теж викрикнув Іван Іванич, відбиваючись палицею від рудого собаки. — Скажіть, будьте ласкаві, чи тут мешкає Настасья Петровна Тоскунова?

— Тут! А нащо вона вам?

Іван Іванич та Єгорушка підійшли до неї. Вона підозріло оглянула їх і промовила:

— Нащо вона вам?

— А може ви саме й є Настасья Петровна?

— Ну, я!

— Дуже приємно... Бачите, кланяється вам ваша давня подруга, Ольга Івановна Князева. Оце її хлопчик. А я, може пам'ятаєте, її рідний брат, Іван Іванич... Ви наша Н-ська... Ви в нас народилися і заміж виходили...

Настала мовчанка. Повна жінка витріщилася безглуздо на Івана Іванича, наче не вірячи чи не розуміючи, потім уся спалахнула, сплеснула руками; із запаски її посипався овес, з очей приснули сльози.

— Ольга Івановна! — завищала вона, важко дишаючи від хвилювання. — Голубонько моя рідна! Ой, батечку, так чого ж це я стою, як дурна? Янголику ти мій гарнесенький...

Вона обняла Єгорушку, змочила слізьми його обличчя й заплакала.

— Господи! — сказала вона, заламлюючи руки. — Олеччин синочок! От радість! Зовсім мати! Чисто тобі, як мати! Так чого це ви стоїте надворі? Просимо до кімнати!

Плачучи й задихаючись та розмовляючи на ходу, вона поспішалася додому; гості плентались за нею.

— У мене не прибрано в кімнаті! — казала вона, вводячи гостей до маленької задушливої залі, що вся була обвішана образами і квітковими горщиками. — Ох, мати божа! Василисо, піди хоч віконниці повідчиняй, янголику ти мій! Красо моя неописана. Я не знала, що Олечка має такого синочка!

Коли вона заспокоїлася і звикла до гостей, Іван Іванич запросив її побалакати з ним віч-на-

віч. Єгорушка вийшов до другої кімнати; тут стояла швацька машина, на вікні висіла клітка із шпаком і було так само багато богів та квітів, як і в залі. Біля машини непорушно стояла якась дівчинка, засмагла, з пухкими щічками, мов у Титка; на ній була чистенька перкалева спідничка. Вона, не моргнувши, дивилася на Єгорушку й очевидно почувала себе ніяково. Єгорушка подивився на неї, помовчав і спитав:

— Як тебе звати?

Дівчинка поворушила устами, зробила плаксиве обличчя й тихо відповіла:

— Атька...

Це мало значити Катька.

— Він у вас житиме, — шепотів у залі Іван Іванич, — коли ви будете такі добрі, а ми вам будемо по десять карбованців на місяць платити. Він у нас хлопчик нерозбещений, тихий.

— Вже ж і не знаю, як вам сказати, Іван Іваничу! — плаксиво зідхала Настасья Петровна. — Десять карбованців — гроші добрі, та'джежі чужудитину брати лячно! А щояк раптом занедужає або що?

Коли Єгорушку покликано знову в залю, Іван Іванич уже стояв із капелюхом у руках і прощався.

— Ну й що ж, нехай, стож, тепер у вас і зостається, — говорив він. — Прощайте! Зоставайся, Єгоре! — сказав він звертаючись до небожа. — Не пустуй отут, слухайся Настасьї Петровни... Прощай! Я прийду ще завтра!

І він пішов. Настасья Петровна ще раз обняла Єгорушку, назвала його янгол і, заплакана, стала збирати на стіл. Через три хвилини Єгорушка вже сидів поруч із нею, відповідав на її численні розпити і їв ситний гарячий борщ.

А ввечері він сидів при тому самому столі і, поклавши голову на руки, слухав Настасью Пет-

ровну. То сміючись, то плачучи, вона оповідала йому про молодечі роки його матері, про своє одруження, про своїх дітей... У запічку цвіркотав цвіркун, і ледве чутно горів пальник у лампі. Господиня півголосом розмовляла і раз-по-раз від хвилювання впускала наперсток, а Катя, її унучка, лазила під стіл і довго кожного разу там сиділа, певно розглядаючи Єгорушчині ноги. А Єгорушка слухав та дрімав і роздивлявся на обличчя старої, її бородавку з волосинками, смужки від сліз. І йому було сумно, дуже сумно! Спати його поклали на скрині й попередили, що коли він уночі захоче їсти, то щоб сам вийшов до коридорчика і взяв там на вікні курча, прикрите тарілкою.

Другого дня вранці приходив прощатися Іван Іванич і отець Христофор. Настасья Петровна зраділа й була зібралася поставити самовар, але Іван Іванич дуже поспішався, махнув рукою й сказав:

— Ніколи нам із чаями та сахарами! Ми зараз поїдемо.

Перед прощанням усі сіли й помовчали хвилинку. Настасья Петровна зідхнула й заплаканими очима подивилася на ікони.

— Ну,—почав Іван Іванич, підводячись,—так ти значить зостаєшся...

З його обличчя раптом зникла ділова сухість; він трохи почервонів, сумно посміхнувся і сказав:

— Дивись же, вчися... Не забувай матері й слухайся Настасї Петровни. Коли добре вчитимешся, я тебе, Єгоре, не залишу.

Він вийняв із кишені гаманець, повернувся до Єгорушки спиною, довго корпався в дрібній монеті і, знайшовши гривеника, дав його Єгорушці. Отець Христофор зідхнув і, не поспішаючи, поблагословив Єгорушку.

— В ім'я отця і сина і святого духа... Вчися,— сказав він.— Працюй, брате! Коли помру, споминай. Ось візьми й від мене гривеничка...

Єгорушка поцілував і його в руку й заплакав. Щось у душі його підказало йому, що він уже ніколи більш не побачиться з цим дідом.

— Я, Настасія Петровна, вже подав до гімназії прохання,— сказав Іван Іванич таким голосом, наче в залі був покійник.— Сьомого серпня ви одведете його на іспит.. Ну, прощайте! Залишайтеся з богом. Прощай, Єгоре!

— Та ж ви хоч би чайку попили!—простогнала Настасья Петровна.

Крізь сльози, що заливали очі, Єгорушка не бачив, як вийшов дядько й отець Христофор. Він кинувся до вікна, але у дворі їх уже не було, і від воріт бігла назад руда собака, гавкаючи, і з виразом сповненого обов'язку. Сам не знаючи чому, Єгорушка зірвався з місця і помчав із кімнати. Коли він вискочив за ворота, Іван Іванич і отець Христофор уже повертали за ріг вулиці, махаючи один ціпком з гаком, а другий палицею. Єгорушка відчув, що з цими людьми для нього назавжди зникло, мов дим, усе, що до цього часу він пережив; він звалився, знесилений, на лавку і гіркими слізьми привітав нове, незнане життя, що тепер для нього розпочиналося...

Яке ж буде це нове життя?

## МУЖИКИ

### I

Льокай при московській гостиниці „Слав'янський базар“, Ніколай Чикельдеев, занедужав. У нього потерпли ноги і змінилася хода; через це, одного разу, ідучи коридором, він спіткнувся і впав разом із тацею, на якій була шинка з горошком. Довелося залишити працю. Які були гроші, свої та жінчині, він витратив на ліки, годуватися не було з чого, без діла нудно стало, і він поклав, що, мабуть, греба їхати до себе додому на село. Дома й хворіти легше і жити дешевше; недурно ж кажуть: дома й стіни спомагають.

Приїхав він у своє Жуково надвечір. В спогадах про дитячі роки рідне кубельце малювалося йому, як затишне, світле, вигідне, а тепер, увійшовши до хати, він навіть злякався: так було темно, тісно й неохайно. Його жінка Ольга й дочка Саша, що з ним приїхали, розгублено дивилися на велику неохайну піч, що займала майже половину хати, темну від кіптю й мух. Як багато мух! Піч похилилася, деревини в стінах лежали криво, і здавалося, що хата ось-ось завалиться. В передньому куті, біля ікон, поналіплювано налички з пляшок і клаптики газетного паперу—це замість картин. Злидні, злидні! З дорослих нікого не було дома, всі жали. На печі сиділа дівчинка, близько восьми років, білоголова, невмита, байдужна; вона навіть не по-

дивилася на приходьків. Внизу терлася об рогач біла кішка.

— Кицю, кицю! — поманила її Саша. — Кицю!

— Вона в нас не чує, — сказало дівчатко. — Оглухла.

— Через що?

— Так, побили.

Ніколай і Ольга з першого погляду побачили, яке тут життя; та нічого не сказали один одному; мовчки поскидали пакунки й вийшли на вулицю. Їхня хата була третя з краю і здавалася найбідніша; натомість у крайній хаті—дах залізний, а на вікнах — франки. Ця хата — неогороджена, стояла осторонь і в ній був трахтир. Хати йшли рядком, і все сільце, тихе і задумливе, з шелюгою, горобиною та бузиною, що виглядала з дворів, мало приемний вигляд.

За селянськими садибами починався похил до річки, стрімкий та урвистий, аж з-під глини тут і там оголилося величезне каміння. По схилу біля цього каміння та ям, що їх повиривали ганчарі, гадюками вилися стежки; цілими купами понавалювано черепки битого посуду, то бурі, то червоні, а ген там унизу постелилася широка рівна яскравс-зелена лука,— вже викошена,— а на ній паслося тепер селянське стадо. На відстані одної версти від села була річка, заломиста, з пречудовими кучерявими берегами, за нею знову широка лука, стадо, довгі ключі білих гусей, а потому так само, як і з цього боку, стрімкий узвіз на гору; зверху на горі—село з п'ятибанною церквою, а трохи далі—панський дім.

— Гарно у вас тут!—сказала Ольга, христячись на церкву. — Привілля, господи!

Саме цієї хвилини задзвонили на всенощну (був переддень неділі). Двоє малесеньких дівчаток,

що тарабанили знизу відро з водою, озирнулися на церкву і стали, щоб послухати дзвін.

— Цієї пори в „Слав'янському базарі“ обіди, — промовив Ніколай замріяно.

Сидячи над самим краєм кручі, Ніколай та Ольга бачили, як заходило сонце, як золоте й багрове небо відсвчувалось у річці, у вікнах церкви й у всьому повітрі, ніжному, спокійному, невимовно чистому, якого ніколи в Москві не буває. А коли сонце сіло, — пройшло стадо, мекаючи і ревучи; з того боку прилетіли гуси, — і все замовкло; тихе світло в повітрі згасло, і вечірня пільма стала хутко насуватися.

Тимчасом повернулися старі, батько й мати Ніколаєві, худорляві, згорблені, беззубі, обоє одного росту. Прийшли й баби — невістки, Мар'я і Фекла, що робили за річкою в діди́ча. У Мар'ї, брата Кир'яка жінки, було шестеро дітей. У Фекли, брата Дениса жінки, що пішов у салдати, — двоє дітей. І коли Ніколай увійшов до хати та побачив усю ту сім'ю, всі оті великі та малі тіла, що копошилися на помості, в колисках і по всіх кутках, і коли він побачив, з якою жадністю старий і баби їли чорний хліб, умочаючи його в воду, то зміркував, що даремно він сюди приїхав — хворий, без грошей та ще з родиною — даремно!

— А де ж брат Кир'як? — спитав він, коли по-здоровкався.

— У купця за сторожа найнявся, — відповів батько, — в лісі. Мужик би нічогенький собі, та забагато заливає очі.

— Недбаха! — промовила стара жалісно. — Мужики наші, бідолашні, не додому несуть, а з дому. І Кир'як теж попиває, та й старий теж, нічого ховати правди, знає стежку до трахтиру. Прогнівалася цариця небесна.



З приводу приїзду гостей поставили самовар. Від чаю відгонило рибою, цукор був обгризений і сірий, по хлібу та по мисках вешталися таргани, було бридко пити, і розмова була гидка — все про нужду та хвороби. Та не встигли випити й по мисочці, як із двору розлігся голосний тягучий п'яний вигук:

— Мар'я!

— Здається, наче Кир'як іде, — сказав старий. — Про вовка помовка, а вовк тут.

Усі принишки. Трохи згодом, знову той самий крик, брутальний, протяжливий, наче з-під землі:

— Ма-р'я!

Мар'я, найстарша невістка, поблідла, притулилася до печі і якимось дивно було бачити вираз переляку на обличчі цієї широкоплечої, дужої, негарної жінки. Її дочка, та сама, що сиділа на печі і здавалася байдужна, зненацька голосно заплакала.

— А ти чого, холеро? — скрикнула на неї Фекла, вродлива молодиця, теж дужа й широка в плечах. — Не бійсь, не вб'є!

Від старого Ніколай узнав, що Мар'я боялася жити з Кир'яком у лісі, і що він приходив кожного разу, коли був п'яний, по неї і при цьому бешкетував і бив її нещадно.

— Мар'я! — розлігся крик біля самих дверей.

— Заступіться за мене, ради Христа, мої рідненькі, — забелькотіла Мар'я, задихавши так, наче її садовили в дуже холодну воду, — заступіться рідненькі...

Всі діти, що були в хаті, заплакали і, дивлячись на них, Саша теж заплакала. Почувся п'яний кашель, і в хату ввалився високий, чорнобородий мужик у зимній шапці, через це при тьмяному світлі лампадки не було видно його обличчя, він був страшний. Це був Кир'як. Підійшовши до жінки,

він розмахнувся і вдарив її кулаком у лице, а вона, не видавши ані одного звука, ошелешена ударом, лише присіла і тої ж миті в неї пішла носом кров.

— Яка ганьба, яка ганьба, — белькотав старий, злізаючи на піч. — На очах у гостей! Гріх який!

Стара сиділа мовчки, згорбившись, і про щось думала. Фекла колисала колиску... Очевидно, свідомий своєї жахливості і задоволений цим, Кир'як схопив Мар'ю за руку, поволік її до дверей і загарчав, мов звірюка, щоб бути ще страшнішим, та саме цієї хвилини він побачив гостей і став.

— Еге, приїхали... — промовив він, випускаючи свою жінку з рук. — Рідний братіку, з родиною...

Він помолився на образ, хитаючись, широко вирячивши свої п'яні червоні очі, і продовжував:

— Братіку з сімейкою приїхали до батьківської хатинки... з Москви отож. Первопрестольний, значить, град Москва, мати городів... Вибачте.

Він сів на лавку біля самовара і став мовчки пити чай, шамотливо сьорбаючи з мисочки, при загальній тиші... Випивши чашок із десять, потім схилився на ослін і захропів.

Стали лагодиться спати. Ніколая, як хворого, поклали на піч із старим. Саша лягла на підлогу, а Ольга пішла з жінками спати в повітку.

— Ой, ой, голубонько, — казала вона, лягаючи на сіні поруч із Мар'єю, — слізьми лиху не поможеш! Терпи і все тут. В писанні сказано: „Аще хто вдавить тебе в правую щоку, підстав йому ліву...“ Ой, ой! голубонько!

Потому вона півголосом, миччу, оповідала про Москву, про своє життя та як вона служила покоївкою в мебльованих кімнатах.

— А в Москві доми великі, „кам'яниці“, — оповідала вона, — церков багато-багато, сорок соро-

ків, голубонько! а в домах усе пани, та такі гарні та такі пригожі!..

Мар'я сказала, що вона ніколи не була не тільки в Москві, а навіть у своєму повітовому місті; вона була неписьменна, не знала ніяких молитов, не знала навіть „отче наш“. Вона та друга невістка, Фекла, що тепер сиділа оддалеки й слухала, — обидві були надто нерозвинені і нічого не могли зрозуміти. Обидві не любили своїх чоловіків; Мар'я боялася Кир'яка, і коли він залишався з нею, вона трусилася від жаху і кожного разу біля нього ставала хора від дужого паху горілки та тютюну, що перли від нього. А Фекла на питання, чи не нудьгує вона за чоловіком, відповіла з досадою:

— А, ну його!

Побалакали і вщухли.

Було свіжо, і біля повітки на все горло волав півник, заважаючи спати. Коли синювате, ранішнє світло продиралося крізь щілини, Фекла тихесенько встала і вийшла, і потім чути було, як вона побігла кудись, стукаючи босими ногами.

## II

Ольга пішла до церкви і забрала з собою Мар'ю. Коли вони сходили стежкою вниз до луки, обом було весело. Ольга вподобала привілля, а Мар'я почувала в невістці близьку та рідну людину. Сходило сонце. Низько понад лукою шугав сонний яструб, річка була похмура, де-не-де повз туман, але по тім боці на горі вже простягнулася смуга світла, церква сяла, і в панському саді несамовито кракало гайвороння.

— Старий нічо собі, — оповідала Мар'я, — а бабуня сувора, б'ється все. Свого хліба виста-

чило до масляниці, купуємо борошно в трахтирі, — ну, а вона сердиться: багато каже їсте.

— Ой, ой, голубонько, терпи та й годі. Сказано: прийдіте всі тружденні та обремененні.

Ольга говорила поважно, миччу, і хода в неї була, наче в прочанки: швидка й метушлива. Вона, щодня читала євангелію й читала її голосно, подяківськи, і багато дечого не розуміючи, але святі слова її зачіпали до сліз, і такі слова як „аще“ і „дондеже“ вона вимовляла з солодким завмиранням серця. Вона вірила в бога і божу матір, в угодників, вірила, що не можна нікого в світі кривдити — ні простих людей, ні німців, ні циган, ні євреїв, і горе буде навіть тим, що не жаліють тварин; вірила, що так написано в святих книжках, а тому, коли вона вимовляла слова із писання, навіть незрозумілі, то обличчя в неї ставало жи-лісливе, розчулене й осяяне.

— Ти звідки родом? — спитала Мар'я.

— Я владимирська. А тільки мене взяли в Москву вже давно, коли мені вісім років було.

Підійшли до річки. По тім боці біля самої води стояла якась жінка і роздягалася.

— Це наша Фекла, — вп знала Мар'я. — За річку на панський двір ходила. До пригоничів. Галабурдниця і лайлива — жах!

Фекла — чорнобрива, з розпущеним волоссям, мслода і міцна, мов дівчина, — кинулася з берега, зачлюпала по воді ногами, і у всі сторони від неї пішли хвилі.

— Шибениця — страсть!

Через річку покладено хисткі дерев'яні лави і саме під ними ходили в чистій прозорій воді ватаги широколобих головнів. На зелених кущах, що зазирали в воду, блищала роса. Потягнуло теплом і стало радісно. Який прегарний ранок! І, певно

дуже прегарне було б життя, коли б не злидні, жахливі, безпросвітні злидні, від яких нікуди не сховаєшся! Досить тепер тільки глянути на село, як жваво стають у пам'яті всі вчорашні події — і чари щастя, що ввижається навкруги, зникли миттю.

Прийшли до церкви. Мар'я спинилася біля входу і не посміла йти далі. Не зважилася також і сісти, хоч на обідню задзвонили аж о восьмій годині. Так і простояла весь час.

Коли читали євангелію, народ раптом заворушився, даючи дорогу панській сім'ї; увійшли дві дівчини у білих сукнях, в ширококрисих капелюхах, а з ними рожевий повний хлопчик в моряцькому вбранні. Їх поява зворушила Ольгу; з першого погляду вона вгадала, що це статечні, освічені та гарні люди. Мар'я одначе дивилася спідлоба, вовком, понуро, смутно, наче то увійшли не люди, а потвори, що могли б її розчавити коли б вона не посторонилася.

А коли диякон починав щось волати басом, то їй кожного разу чулося: „Мар'я!“ — і вона жахалася.

### III

На селі довідалися про приїзд гостей, і вже після обідні до хати назбиралося багато народу. Прийшли Леонічеві, Матвеевічеві, Іллічеві довідатися про своїх родичів, що служили в Москві. Всіх жуківських хлопців, що вміли грамоти, відвозили до Москви і віддавали там тільки в кельнери і коридорні (тимчасом як із тогобічного села віддавали тільки в пекарі), і так повелося здавна, ще за кріпацтва, коли якийсь Лука Іванич, жуківський селянин, тепер уже легендарний, бувши на службі за буфетника в одному

із московських клубів, приймав на службу тільки своїх земляків, а ці, при звичайшись до міста, вписували своїх родичів і улаштовували їх в трактири та ресторани. І з того часу село Жуково інакше і не називалося у довколишніх мешканців, як Хамське або Холуївка. Ніколая одвезли в Москву, коли йому було всього одинадцять років, і примістили його, замість Івана Макарича, з сім'ї Матвеевічевих, що тоді служив за капельдінера в Ермітажі. І тепер, звертаючись до Матвеевічевих, Ніколай говорив повчально:

— Іван Макарич — мій благодій, і я повинен за нього молити бога і день і ніч, бо саме через нього я став гарний чоловік.

— Батечку ти мій, — промовила стара сестра Івана Макарича, — і нічого про них, голубчику, не чув?

— Взимку служив він у Омона, а цього сезону, була чутка, що десь за містом у садах... Зостарівся! Попереду бувало за літню днину приносив додому по десять карбованців, а тепер повсюди діла стали млявенькі і старенький тягне сяк так!

Баби та молодиці поглядали на ноги Ніколая, узуті в чуні, та на його бліде обличчя і сумно говорили:

— Не добувач ти, Ніколаю Осіпичу, не добувач! Куди вже там! Де вже!

— І всі пестили Сашу. Їй минуло вже десять років, але вона була мала на зріст, дуже худенька, і на вигляд їй можна було дати не більш як років із сім. Серед інших дівчаток, загорілих, погано пострижених, одягнених у довгі вилинялі сорочки, вона, біленька, з великими темними, очима, з червоною стрічкою в волоссі, видавалася втішна, наче це було звірятко, що його впіймали в полі і принесли в хату.

— Вона в мене й читати може, — похвалилася Ольга, ніжно глядячи на свою дочку. — Почитай, дитинко! — сказала вона, дістаючи з кута євангелію. Ти почитай, а православні послухають.

Євангелія була стара, важка, у шкуратяних палятурках, із засмальцьованими краями, і від неї пахло так, наче в хату увійшли манахи. Саша підвела брови і почала голосно миччу читати.

— Отошедшім же ім се ангел господень... во сне явіся Іосіф, глаголя: „возстав поймі отрока і матер его“...

— Отроча і матер его. — повторила Ольга і вся зашарілася від хвилювання.

— І бежі во Єгипет... і буді тамо, дондеже реку ті.

На слові „дондеже реку ті“ Ольга не стрималася й заплакала.

Глядячи на неї, схлипнула Мар'я, потім сестра Івана Макарича.

Старий закахикав, заметушився, щоб дати унучці гостинця, але нічого не знайшов і тільки махнув рукою. І коли читання скінчилося, сусіди розійшлися по хатах, зворушені і дуже задоволені Ольгою та Сашею.

Було свято, вся сім'я залишалася ввесь день вдома. Стара, що її всі — чоловік і невістки — називали однаково баба, старалася все робити сама: сама топила піч, сама і ставила самовар, сама навіть ходила „наполдень“, а потому дорікала, що її вимучили працею.

І все вона турбувалася, щоб хто не з'їв зайвого куска, щоб старий та невістки не сиділи дурно без роботи. І їй увижалося, що гуси шинкареві забіччями йдуть на її город, вона вибігала з довгою ломакою і потому з півгодини пронизливо репетувала біля своєї капусти, миршавої, змарнілої, як і вона сама; і їй видавалося, що тава підкра-

дається до її потяток, і вона з лайкою кидалася на гаву. Вона сердилася та бурчала з ранку до вечора і часто здіймала такий крик, що прохожі спинялися на вулиці.

Із своїм дідом вона поводитися неласкаво, називаючи і холера, і байбак. Це був несолідний, ненадійний селянин, і, можливо, коли б вона постійно його не спонукала, то може він і зовсім не працював би, а тільки б сидів на печі та теревені гнув. Він довго оповідав синові про якихсь своїх ворогів, жалівся на кривди, що їх він ніби терпить щодня від своїх сусідів, і було нудно його слухати.

— Еге,— оповідав він, узявшись підбоки. — Еге... Після Здвиження через тиждень продав я сіно по тридцять копійок за пуд, доброю охотою... Еге... Гарзд... Коли ж це, значить, везу я його вранці, сіно, доброхітно, нікого не чіпаю; в недобру годину, дивлюсь виходить із трактира староста Антон Седельніков. „Куди везеш, сякий такий?“ — і мене в ухо.

А в Кир'яка нестерпучо боліла голова з похмілля і було соромно перед братом.

— Ось що воно горілка робить. Ох, ти ж, боже мій! — буркотав він, стріпнувши своєю хворою головою. — Ви ж, братіку й сестричко, ви простіть мене, Христа ради, сам нерадий.

З приводу свята у трактирі куплено оселедця і варили юшку з головки оселедця. Опівдня всі сіли пити чай і пили його довго, аж до поту, і здавалося розпухли від чаю, а вже після того почали їсти юшку, всі з одної миски. А оселедця бабуня сховала.

Увечері ганчар над кручею випалював горшки. Внизу на луці дівчата ходили танком і співали. Грали на гармонії. І на зарічному боці так само



горіла одна ніч, і співали дівчата, але це співання оддалеки видавалося доладне й ніжне. В трахтирі та навколо шуміли селяни; вони співали п'яними голосами, всі нарізно й лаялися так, що Ольга тільки жахалася і говорила:

— Ох, батечку!..

Її дивувало, що лайку чути невпинно, і що найголосніш і найдовш за всіх лаялися діди, що їм уже час умирати. А діти та дівчата чули цю лайку і аж ніяк не соромилися, і видко було, що вони позивкали, попривичаювалися до неї від коліски.

Минула північ, уже погасли печі і тут і на тім боці, а внизу та біля трахтира все ще гуляли. Дід та Кир'як, п'яні, взявшись за руки, штовхаючи один одного плечима, підійшли до повітки, де лежали Ольга та Мар'я.

— Залиш, — переконував старий, залиш... Вона баба смирна, покірлива... Гріх...

— Мар'я! — гукнув Кир'як.

— Залиш... Гріх!.. Вона нічо баба..

Обидва постояли з хвилину біля повітки й пішли.

— Люблю я цвіти полевії, — заспівав раптом дід високим пронизливим тенором. — Люблю по луках я збирають!

Потім він сплюнув, погано вилаявся й пішов у хату.

#### IV

Баба поставила Сашу біля свого городу і наказала їй стерегти, щоб не зайшли гуси. Була гаряча серпнева днина. Гуси шинкареві могли пролізти на городи забіччями, але вони тепер мали роботу, підбираючи біля трактиру овес, мирно розмовляли, і тільки гусак високо підносив голову, ніби бажа-

ючи подивитися, чи не йде бабуся з ломакою; інші гуси могли прийти знизу, але вони тепер паслися далеко за річкою, простягнувшись по луці довгим білим полувінком. Саша трохи постояла, занудилась і, бачачи, що гуси не йдуть, пішла до кручі.

Там вона побачила старшу дочку Мар'їну, Мотьку, що стояла непорушно на величезному камені й дивилася на церкву. Мар'я родила тринадцять разів, але в неї залишилося тільки шестеро і всі дівчата, ні одного хлопчика, а старшій дівчинці було вісім років. Мотька босоніж, у довгій сорочці, стояла на пригріві; сонце палило їй просто в тім'я, але вона не помічала цього і, наче задубіла; Саша стала поряд із нею і сказала, поглянувши на церкву:

— В церкві бог живе. У людей горять лямпки та свічки, у бога—лямпадки, — червоненькі, зелененькі, синенькі, мов оченята. Вночі бог ходить по церкві, і з ним—пресвята богородиця і Ніколай-угодничок — туп-туп-туп... А сторожеві страшно, страшно! І, голубонько, — додала вона наслідуючи свою матір. — А коли буде світопреставлення, то всі церкви знесуться на небо.

— З дзвонами? — спитала Мотька басом, розтягуючи кожний склад.

— З дзвонами. А коли світопреставлення, добрі підуть у рай, а сердиті горітимуть вічно в огні, і не вгасимо, голубонько. Моїй мамі і теж Мар'ї бог скаже: ви нікого не кривдили і за це йдіть праворуч, у рай, а Кир'якові і бабусі скаже: а ви йдіть ліворуч в огонь. І хто скромне їв, того теж в огонь.

Вона подивилася вгору на небо, широко розкритими очима і сказала:

— Дивись на небо і не мигай, — янголів видко.

Мотька теж стала дивитися на небо і хвилину минула в мовчанні.

— Бачиш? — сказала Саша.

— Не видко, — промовила Мотька басом.

— А я бачу. Малесенькі янголятка літають по небу крильцями, — мигцем-мигцем, наче комашки.

Мотька подумала трохи, глядячи на землю. і спитала:

— Бабуня теж горітиме?

— Буде, голубонько.

Від каменя до самого низу йшов рівний спади-стий схил, укритий м'якою зеленою травою, і хотілося б помацати її рукою або на ній полежати. Саша лягла і скотилася вниз. Мотька із суворим, серйозним обличчям, відсапуючись, теж лягла і скотилася, при чому її сорочка закотилася аж до пліч.

— Як мені стало кумедно! — сказала Саша захоплено.

Вони обидві пішли на гору, щоб скотитися ще раз, але в цю хвилину почули знакомий верескливий голос. О, який жах! Бабуся, беззуба, кощава, горбата, з коротким розпатланим од вітру сивим волоссям, довгою дрючиною гнала з города гусей і репетувала:

— Всю капусту перетовкли окаяніні, щоб ви передохли всі, тричі анатеми, проказа, погібелі на вас нема!

Вона побачила дівчат, кинула дрюк, підняла хлудину і, вхопивши Сашу за шию пучками, сухими і твердими, мов кривульки, стала її лупцювати. Саша плакала від болю та переляку, а цього самого часу, перевалюючись з ноги на ногу, до бабусі підійшов гусак і, витянувши шию, прошипів їй щось, а коли він повернувся до свого табуна, то всі гуски похвально його при-

вітали: го-го-го! Потім бабуся взялася до Мотьки і при цьому сорочка Мотьчина знов заголилася. Повна розпуки, та голосно плачучи, Саша пішла в хату жалітися, за нею йшла Мотька, що теж плакала, але басом і не витираючи сліз, а обличчя її було вже таке мокре, немов би вона його умочила в воду.

— Батечки мої, — здивувалася Ольга, коли вони обидві ввійшли до хати. — Царице небесна!

Саша почала розповідати. У цей час з верескливим криком і лайкою ввійшла бабуся; розсердилася Фекла, і в хаті счинився гармидер.

— Нічого, нічого! — потішала Ольга, бліда, засмучена, гладячи Сашу по голівці. — Вона — бабуня, на неї гріх сердитися. Нічо, дитинко!

Ніколай, що був уже вимучений цими постійними криками, голодом, чадом, смородом, що вже ненавидів та погорджував злиднями, якому вже було соромно перед жінкою та дитиною за свого батька та матір, звівши ноги з печі, промовив дражливо, плачливим голосом, звертаючись до матері:

— Ви не можете її бити! Ви не маєте ніякого повного права її бити!

— Ну, здихаєш там на печі, ледащо! — гукнула на нього із злобою Фекла. Принесла вас сюди нечиста сила, дармоїдів.

І Саша, і Мотька і всі дівчата, скільки було, забилися в куток за спиною Ніколая і звідти слухали це все, мовчки, з жахом, і чутно було, як стукали їхні маленькі серця. Коли в сім'ї є хворий, що давно і безнадійно хворіє, то бувають такі хвилини, коли всі родичі таємно і лякливо в глибині душі бажають його смерті, і тільки самі діти бояться смерті рідної людини і, думаючи про неї, відчують жах. І тепер ось ці дівчатка, зачувши дихання смерті, сумними обличчями дивилися на Ніколая і думали

про те, що він скоро вмер, і їм хотілося плакати та сказати йому щось ласкаве, жалісне.

Він притиснувся до Ольги, наче шукаючи в неї захисту, і говорив їй тихим тремтливим голосом:

— Олю, кохана, не можу я тут більш. Змоги моєї не виставляє. Ради бога, ради Христа небесного, напиши ти своїй сестриці, Клавдії Абрамовні, хай продає і заставляє все, що в неї є, хай висилає нам гроші, ми поїдемо звідци. О, господи, — продовжував він з такою нудьгою: — хоч би одним оком на Москву поглянути! Хоч би вона мені приснилася, матінко!

А коли повечоріло і стало темно, то в хаті запанувала така нудьга, що важко було й слово вимовити. Сердита бабуня намочила сухих житніх шкуринок у мисці і смоктала їх довго, цілу годину.

Мар'я, подоївши корову, принесла відро з молоком і поставила його на лавку; потім бабка переливала з відра до глечиків, теж довго, не кваплячись, очевидно задоволена, що тепер, у спасівку, ніхто не стане їсти молока, і все воно залишиться ціле. І тільки трошки вона відлила в мисочку для Феклиної дитини. Коли вона та Мар'я понесли глеки в льох, Мотька раптом схопилася, сповзла з печі і, підійшовши до лавки, де стояла бабусина миска із шкуринками, хлюпнула до неї молока з мисочки.

Бабуня, повернувшись до хати, знову взялася за свої шкуринки, а Саша та Мотька, сидячи на печі, дивилися на неї, і їм було приємно, що вона оскоромилася і тепер уже піде в пекло. Вони втішались і полягали спати; Саша, засинаючи, уявляла собі страшний суд: горіла велика піч, от як ганчарна, і нечистий дух з рогами, як у корови, увесь чорний, гнав бабуню в огонь довгим дрюком, як ото вона сама гнала гусей.

На першу пречисту в одинадцятій годині вечора дівчата й парубки, що гуляли вниз, раптом зняли крик і вереск, і побігли в напрямку до села; а котрі стояли вгорі на краю кручі, спершу ніяк не могли второпати, в чому справа.

— Пожежа, пожежа,— розляглися вниз розпачливі крики. — Горимо.

Ті, що сиділи вгорі, озирнулися, і перед ними стала жахлива, незвичайна картина. Над одним дахом найкрайнішої хати стояв велетенський вогняний стовп, із сажень заввишки, що крутився пасмами і сипав від себе навкруги іскри, наче водограєм. Тієї ж самої хвилини запалала вся покрівля і почулася тріскотнява вогню.

Світло місяця примеркло, і все село було охоплене червоним тремтливим світлом; по землі ходили чорні тіні, пахло гаром; котрі бігли знизу, ті захекалися і не могли говорити від страху, штовхалися, падали і незвичні до яскравого світла, погано бачили і не впізнавали один одного. Було жахно. Особливо було жахне те, що понад вогнем, у диму, літали голуби, а в трахтирі ще не знали про пожежу і тягнули далі, співали і грали на гармонії, наче нічого не сталося.

— Дядько Семен горить! — гукнув хтось гучним грубим голосом.

Мар'я метушилася коло своє їхати, плачучи, ламаючи руки, стукаючи зубами, хоч пожежа була далеко на другім кінці села: вийшов Ніколай у чунях, повибігали діти в сорочках. Коло хати десятникової вдарили в чавунну дошку. Бем-бем-бем... попливало повітрям і від цього частого невгамовного дзвону стискалося серце і робилося холодно. Старі баби стояли з образами. З дворів на вулиці

повигонили телят, овець, корів, виносили скрині, овечі шкури і діжки. Всроний жеребець, що його не пускали до табуна, бо він брикався і вражав коней, тепер, випущений на волю, перебіг з топотом та іржанням по селу один раз і другий, і раптом спинився біля воза і давай бити його задніми ногами.

Задзвонили і по тім боці в церкві. Біля хати, що горіла, було жарко і так ясно, що на землі видно було виразно кожну травичку. На одній скрині, що її встигли витягнути, сидів Семен — рудий мужик з великим носом, у кашкеті, насупленому глибоко на голову до самих ушей, і в жакетці; його жінка лежала долілиць напівнепритомна і стогнала. Якийсь дідок, років з вісімдесят, присадкуватий, з великою бородою, схожий на гнома, нетутешній, але очевидно причетний до пожежі, ходив навколо без капелюха, з білим вузликом у руках; у його лисині відсвічував огонь. Староста Антип Седельников, смуглявий, чорнявий, як циган, підійшов до хати з сокирою і почав рубати вікна, одне по одному, невідомо для чого, потім став рубати ганок.

— Баби, води! — загукав він. — Машину подавай! Моторніш!

Ті самі мужики, що оце лише гуляли в трахтирі, тепер тягли на собі пожежну машину. Всі вони були п'яні, спотикалися і падали, і у всіх був безпорадний вираз на обличчі і сльози на очах.

— Дівчата, води! — кричав староста, теж п'яний. — Швидше, дівчата!

Баби та дівчата бігали вниз, де була копанка, тягали нагору повні відра і цебри і, виливши воду в машину, знову бігли. Тягала воду Ольга, Мар'я, Саша і Мотька. Помпували воду баби і хлопчики, кишка шипіла, і староста, скеровуючи

її— і в дзері, і в вікна, притримував цівку пальцем, через що вона шипіла ще гостріш.

— Молодець, Антипе! — чутно похвалні голоси. Старайсь!

І Антип ліз у сіни, в огонь і кричав звідти:

— Помпуй, попрацюйте, православні, у такій лихій пригоді.

Мужики стояли натовпом біля пожежі і, нічого не роблячи, дивилися на вогонь. Ніхто не знав, за що взятися, ніхто нічого не вмів, а навкруги стояли стоги хліба, сіна, повітки, купи сухого хмизу. Стояв тут і Кир'як, і дід Осіп, його батько, обидва напідпитку. І наче бажаючи виправдати своє ледарство, дід говорив, звертаючись до баби, що лежала на землі:

— Чого кума б'єшся? Хата застрахована, нічого тобі!

Семен, звертаючись і до одного, і до другого, розповідає, від чого зайнялось.

— Оцей самий дідок, ось із вузликком, генерала Жукова двірський,— у нашого генерала, царство йому небесне, поваром був,— приходить увечорі: „Пусти, каже, переночувати“... Ну й випили по скляночці, відомо... Баба заходилася біля самовара — дідка чаєм потрахтувати — та в лиху годину наставила самовара в сінях; огонь, отож просто з труби та прямо в стріху, в солому; а воно й того... Трохи були сами не погоріли. І шапка у старого згоріла, гріх такий.

А в чавунну дошку били безнастанно і часто дзвонили в церкві за річкою. Ольга, вся в світлі, задихалася, дивлячись із жахом на рожевих голубів, що літали в димі, та на червоних овець і бігала то вниз, то нагору. Їй здавалося, що цей дзвін гострою колючкою пронизував її душу, що пожежа ніколи не скінчиться, що Саша загубилася...



А коли в хаті з тріском завалилася стеля, то від думки, що тепер неодмінно все село запалає, вона ослабла і вже не могла тягати воду, а сиділа над кручею, поставивши біля себе вілра; а поряд і нижче сиділи баби і ревли, мов по покійнику.

Аж ось із того боку, з панської садиби приїхали на двох підводах пригінчі і робітники і привезли з собою пожежну машину. Приїхав верхи студент у білому кителі, непідперезаний. Застукали сокири, до охопленого вогнем зрубу поставили драбину і одразу по ній полізли п'ятеро чоловіків, а попереду студент, що був червоний і кричав різким захриплим голосом і таким тоном, наче б гасити пожежу було його звичне діло. Хату розтягли по деревині, розволокли хижу, тин і найближчу скирту.

— Не давай ламати! — розляглися з натовпу суворі голоси.

— Не давайте!

Кир'як попростував з рішучим виглядом до хати, наче бажаючи заважити приїжджим людям ламати, але один із робітників повернув його назад і вдарив по гамалику. Почувся сміх, робітник ще раз ударив. Кир'як упав і, рачкуючи, поповз назад у натовп.

З того боку прийшли гарні дві дівчини в капелюхах — мабуть студентіві сестри. Вони стояли віддалеки й дивилися на пожежу. Розкидані деревини вже не горіли, але дуже курилися; студент, працюючи кишкою, скеровував цівку то на ці деревини, то на мужиків, то на бабів, що тягали воду.

— Жорже! — гукнула йому дівчина докірливо і із тривогою. — Жорже!

Пожежа скінчилася. І тільки коли стали розходитися, звернули увагу на те, що вже розвиднилося, що всі зблідли, трохи засмагли — це все

так здається раннім ранком, коли на небі гаснуть останні зірки. Розходячись, селяни сміялися і жартували над поваром генерала Жукова і над шапкою, що згоріла. Вони вже хотіли б пожежу обернути в жарт і ніби жалкували, що вона так скоро скінчилася.

— Ви, пане, добре гасили,— сказала Ольга студентові. — Вас би до нас у Москву; там мало не щодня пожежі.

— А ви хіба з Москви? — спитала одна з панночок.

— Точно так. Мій чоловік служив у „Слав'янському базарі“. А це моя донька,— показала вона на Сашу, що змерзла та тулилася до неї. Теж московська.

Обидві панночки сказали щось французькою мовою студентові і той дав Саші двугривений. Дід Осіп бачив це, і на його обличчі раптом засіяла надія.

— Дякувати богам, ваше високоблагородіє, вітру не було,— сказав він, звертаючись до студента, — а то б погоріли всі одразу. Ваше високоблагородіє—пан хороший,— додав він, збентежившись, тоном нижче: зоря холодна, погрітись би... на півпляшечки з вашої милости.

Йому нічого не дали, він крехнув і поплентався додому. Ольга потому стояла на краю й дивилася, як обидва повози переїхали річку бродом, як пани йшли лукою; на тому боці їх дожидала коляса. Прийшовши додому, вона з захватом розповідала чоловікові:

— Та ж такі хороші! Та ж такі пригожі! А панночки — мов херувимчики.

— Щоб їх розірвало! — пробурчала сонлива Фекла із злобою.

Мар'я вважала себе нещасною і казала, що їй дуже хочеться вмерти, Феклі ж, навпаки, це життя було до смаку: і злидні, і бруд, і безнастанна лайка. Вона їла, що давали, не перебираючи, спала, де на чому доведеться, помиї виливала біля самого ганку: виплесне з порога та ще й перейдеться босими ногами по калюжі. І вона з першого ж дня зненавиділа Ольгу та Ніколая саме за те, що їм не подобається це життя.

— Подивлюся, що ви тут їстимете, дворяни московські! — казала вона із злою радістю. — Подивлюся!

Одного разу вранці—це було на початку вересня—Фекла принесла знизу два відра води, вся рожева, холодна і красива; в цю годину Мар'я та Ольга сиділи за столом і пили чай.

Чай та сахарь! — промовила Фекла, насмішкувато. — Панії які, — додала вона, поставивши відра, — моду яку взяли собі щодня чай пити. Дивись, щоб не роздимало вас із чаю! — тягнула вона дивлячись із ненавистю на Ольгу. — Нагуляла в Москві пухку морду, гладюко!

Вона замахнулася коромислом і вдарила Ольгу по плечу. Обидві невістки тільки сплеснули руками і промовили:

— Ох, батечку!

Потім Фекла пішла на річку білизну прати і весь час дорогою так голосно лаялася, що було чути в хаті.

Минув день. Наступив довгий осінній вечір. В хаті сотали шовк; сотали всі, крім Фекли: вона пішла за річку. Шовк брали з сусідньої фабрики, і вся сім'я виробляла на ньому потрохи—копійок із двадцять на тиждень.

— За панів краще було, — говорив дід, сотаючи шовк. — І працюєш, і їси, і спиш, усе своєю чергою. На обід щі та тобі куліш, на вечерю теж щі та каша. Огірків та капусти — їж, скільки хочеш. І суворіш було. Кожний себе пам'ятав.

Світилась тільки одна лямпочка, що горіла тьмяним світлом і куріла. Коли хто заступав лямпочку і велика тінь падала на вікно, то видко було яскраве місячне світло. Дід Осіп оповідав, не кваплячись, про те, як жили вони за панщини, як у цих самі місцях, де тепер так нудно та бідно живеться, полювали з гінчаками, з хортами, а під час полювання частували мужиків горілкою, як у Москву возили валками биту птицю для молодих панів, як злих карали різками або виселяли до Тверської дідизни, а добрих нагороджували. І бабуся теж оповідала дещо. Вона пам'ятала все, чисто все! Вона оповідала за свою добру господиню, богобоязливу жінку, що мала чоловіка-гультяя і розпусника, та що в неї всі дочки повиходили заміж катзна як: одна вийшла за п'яницю, друга — за міщанина, третю умкнули потайки (сама бабуся, що тоді була дівчина, помагала викрадати), — і всі вони повмирили скоро з горя, як і їхня мати. А згадавши за це, бабуся навіть схлипнула.

Раптом хтось постукав у двері і всі здригнулися.

— Дядю, Осіпе! пусти переночувати!

Увійшов маленький лисий дідок, кухар генерала Жукова, той самий, що у нього згоріла шапка. Він присів, послухав і теж став пригадувати всякі пригоди. Ніколай, сидячи на печі, звів ноги, слухав і все розпитував про страви, що їх тоді за панів готували. Говорили про битки, котлети, різні супи, підлеви, і кухар, що все дуже добре пам'ятав, називав страви, яких тепер немає; була, наприклад,

страва, що виготовлювалася з волових очей і називалася „прокинувшись вранці“.

— А котлети марешаль тоді робили? — спитав Ніколай.

— Ні!

Ніколай докірливо похитав головою й сказав: — Ой ви, лихо — не кухарі.

Дівчата, сидячи і лежачи на печі, дивилися вниз, не моргнувши оком; здавалось, що їх було дуже багато, наче херувими на хмарах. Оповідання подобалися їм, вони зідхали, здригувались і блідли і від захвату, і від жаху, а бабусю, що оповідала цікавіш за всіх, вони слухали, причаївши дихання і не поворухнувшись.

Лягали спати мовчки; і діди, зворушені оповіданнями, схвильовані, думали про те, яка гарна молодість, після якої, хоч би яка вона була, залишається у споминах тільки саме живе, радісне, зворушливе, і як страшно холодна ця смерть, що не за горами — і краще за неї не думати! Лямпочка погасла. І темрява, і два віконця освітлені яскраво місяцем, і тиша, і скрипіння колиски пригадували чогось тільки про те, що життя минулося, що ніяк його не вернути. Закуняєш, забудешся і раптом хтось торкає в плече, дмухає в щоку — і немає сну, і тіло таке, наче б одлежав його, а в голову лізуть усякі думки про смерть; повернешся на другий бік — уже забув про смерть, але в голові блукають давні смутні й нудні думки про злидні, про харч, про те, що борошно подорогшало, а трохи згодом уже знову пригадується, що життя пройшло і не вернеться ніколи.

— О, господи! — зідхнув кухар.

Хтось тихо постукав у віконце. Мабуть Фекла повернулась. Ольга встала і, позіхаючи та шепочучи молитву, відчинила двері, а потому і в сінях

відсунула засув. Та ніхто не входив, тільки з вулиці війнуло холодом та в сінях стало ясно від місяця. В одчинені двері було видно вулицю, тиху і пустельну, і самий місяць, що плинув по небу.

— Хто тут? — окликнула Ольга.

— Я, — почувалася відповідь. — Це я...

Біля дверей, притулившись до стіни, стояла Фекла, вся гола. Вона дрижала від холоду, цокотіла зубами і при ясному світлі місяця здавалася дуже бліда, красива і дивна. Тіні на її шкірі і блиск місяця якось гостро впадали в вічі і особливо виразно визначувалися її чорні брови та молоді міцні груди.

— На тім боці шибеники роздягли і пустили так, — промовила вона. — Додому без одіжі йшла — в чому мати породила. Принеси одягтися.

— Та ти йди до хати, — тихо сказала Ольга, теж почавши тремтіти, щоб старі не побачили.

Насправді, бабуся вже турбувалася і бурчала, а старий питав: „Хто там?“. Ольга принесла свою сорочку та юпку й одягла Феклу, а потім обидві тихо, стараючись не стукати дверима, увійшли до хати.

— Це ти, гладухо? — сердито пробурчала бабуся, догадавшись, хто це. — А щоб тобі, гультьяйко... погібелі на тебе нема!

— Нічо, все добре, — шепотіла Ольга, кутаючи Феклу, — нічого, голубонько!

Знову стало тихо. В хаті всім погано спалося. Кожному щось заважало спати, щось невідчипне, надокучливе: старому — біль у спині, старій бабі — турботи і злість, Мар'ї — ляк, дітям — короста й голод. І тепер теж сон був полохливий: переверталися з боку на бік, маячили, вставали напитися.

Фекла раптом заревла на всю хату грубим голосом, але миттю стримала себе і схлипувала

дедалі тихше, доки зовсім не вщухла. Часом із того боку, з-за річки, долітав дзвін дзигарів; але дзигарі били якось дивно: пробило п'ять, а потім три.

— Ой, господи! — зідхав кухар.

Глядячи з вікон, важко було розібрати: чи все ще світить місяць, чи це вже розвидняється. Мар'я підвелася й вийшла, і чути було, як вона доїла у дворі корову і говорила: „Стій!“ Вийшла й баба. В хаті було ще темно, але всі предмети було видно.

Ніколай, що всю ніч не спав, зліз із печі. З зеленої скрині він дістав свій фрак, одяг його і, підійшовши до вікна, погладив рукава, потримався за поли — і посміхнувся. Потім обережно зняв його, заховав до скрині і знову ліг.

Мар'я повернула до хати і стала топити піч. Вона очевидячки ще не зовсім очуняла від снання і тепер прокидалася, ходячи. Їй мабуть приверзлося щось або спали на думку вчорашні оповідання, бо вона солодко потягнулася перед піччю й сказала:

— Ні, воля краще!

## VII

Приїхав барін, — так на селі називали станового пристава. Про те, коли й чого він приїде, було відомо за тиждень. У Жукові було тільки сорок господарств, але недоборів казенних і земських податків назбиралося понад дві тисячі.

Становий зупинився в трахтирі; він випив тут дві склянки чаю, а потім подався пішки до старостиної хати, біля якої вже зібралася юрба боржників. Староста Антон Седельніков, дарма

що молодий — він мав усього 30 років з хвостиком, — був суворий і завжди тягнув за начальством, хоч сам був неможливий і податки платив дуже несправно. Очевидно, його тішило те, що він — староста, і свідомість влади, що він мав та яку він інакше не міг проявити, як суворістю. На зборах його боялись і слухались; і траплялося, що на вулиці або біля шинку він налітав на п'яного, зв'язував йому назад руки і садовив його під арешт; одного разу він навіть посадовив під арешт бабу за те, що вона прийшла на збори замість Осіпа і стала лягати; і він протримав її там цілу добу. У місті він не бував, книжок ніколи не читав, але звідкілясь він набрався різних розумних слів і охоче вживав їх у розмові, і за це його поважали, хоч і не завжди розуміли.

Коли Осіп увійшов до хати старостиної із своєю податковою книжкою, становий, худорлявий, дідок, із довгими сивими бакенами, сидів за столом у передньому кутку і щось записував. У хаті було чисто, всі стіни рябіли від картин, вирізаних із часописів, а на найвиднішому місці біля ікон висів портрет Баттенберга, колишнього болгарського князя. Біля столу, схрестивши руки, стояв Антіп Седельніков.

— За ним, ваше високоблагородіє, 119 карбованців, — сказав він, коли черга дійшла до Осіпа. — Перед святою як дав рубля, так з того часу а ні копійки.

Пристав підвів очі на Осіпа і спитав:

— Чого це ти, брате!

— Явіть божеську милість, ваше високоблагородіє, — почав Осіп, хвилюючись, — дозвольте сказати... Торік Лютотецький барин: „Осіпе! каже, продай сіно... Ти, каже, продай!“ Ну й чого ж ні? Було в мене пудів зо сто для продажу, баби



накосили... Ну, сторгувалися... Все гаразд, добровільно...

Він жалівся на старосту і щоразу обертаючись до селян, ніби запрошуючи їх у свідки; обличчя в нього почервоніло і спітніло, очі стали гострі й злі.

— Я не розумію, для чого це ти говориш, — сказав пристав.— Я питаю тебе... я тебе питаю, чого не платиш залеглости? Ви всі не платите, а я за вас відповідай?

— Снаги моєї не вистачає!

— Слова ці без наслідку, ваше високоблагородіє.— сказав староста.— Дійсно, Чикільдееви недостаточної кляси, але, звольте спитати у прочих, причина вся—горілка, і дуже вже шибеники. Без усякого розуміння.

Пристав щось записав і сказав Осіпові спокійним рівним тоном, неначе прохаючи води:

— Пішов геть.

Скоро він поїхав; і коли він сідав у свою дешеву дрижулю і кашляв, то навіть з виразу його довгої худорлявої спини видно було, що він уже не пам'ятав ні за Осіпа, ні за старосту, ні за жуковських боржників податку, а думав про щось своє власне. Не встиг він од'їхати одну версту, як Антіп Седельніков уже виносив із хати Чикільдеевих самовар, за ним ішла баба і верескливо вищала, напружуючи груди:

— Не віддам! Не віддам я тобі, окаянний!

Він ішов швидко, широким кроком, а та гналася за ним, задихаючись, ледве не падаючи, горбата, люта; хустка сповзла в неї на плечі, сиве з зеленавим відлиском волосся розвівалося від вітру. Вона раптом спинилася і, як справжня бунтівниця, стала бити себе в груди кулаками і кричати ще голосніше, приспівуючи і наче ридаючи:

— Православні, рятуйте, хто в бога вірує! Батечки! Рідненькі, грабують! Ой, ой! заступіться!

— Бабо, бабо! — сказав суворо староста: май глузд у своїй голові!

Без самовара в хаті Чикільдеевих стало зовсім нудно. Було щось глузливе в цій утраті, образливе, наче хату зненацька взяли та й позбавили її чести. Краще б староста взяв та й поніс усі лавки і столи, всі горщики — не здавалось би так порожньо. Бабуся кричала, Мар'я плакала, і дівчатка, глядячи на неї, й собі плакали. Старий почував себе винувато, сидів у кутку понуро і мовчав. І Ніколай мовчав. Бабуся любила й жаліла його, тепер забула жалощі, накинулася на нього раптом з лайкою, з докопами, тикаючи йому кулаки до самого носа. Вона кричала, що це він у всьому винний: справді, чого так мало присилав, коли ж сам писав, що добував у „Слав'янському базарі“ по 50 карбованців місячно. Чого він приїхав сюди, та ще з родиною? Коли помре, то на які гроші його ховати? І сумно було дивитися на Ніколая, на Ольгу та на Сашу.

Дід крехнув, узяв шапку й пішов до старости. Вже темнішало. Антіп Седельніков щось лютував біля печі, надимаючи щоки; було чадно. Діти його, худі, немиті, не кращі за Чикільдеевих, вовтузилися на підлозі; негарна в ластовиннях жінка, з великим животом сотала шовк. Це була нещасна вбога родина, і тільки сам Антіп виглядав молодець і красунь... На лавці поряд стояло сім самоварів. Дід помолився на Баттенберга і сказав:

— Антіпе, яви божеську милість і віддай самовара! Христа ради.

— Принеси три рублі й тоді одержиш.

— Нема змоги моєї!

Антіп надимав щоки, вогоп'я гудів і шкварчав, відсвічуючись на самоварах. Старий зім'яв шапку і сказав, подумавши:

— Віддай!

Смуглявий староста здавався вже зовсім чорний і скидався на чаклуна; він повернувся до Осіпа і промовив суворо й скоро:

— Від земського начальника все завісящеє. В адміністративному засіданні двадцять шостого числа можеш заявити повод ік своєму невдовольствію словесно абож на папері.

Осіп нічого не второпав, але задовольнився цим і пішов додому.

Днів через десять приїхав становий знову, побув із годину й знову поїхав. Тими днями погода стояла вітряна, холодна; річка давно вже замерзла, а снігу не було, і люди змучилися без дороги. Якось у свято над вечір сусіди зайшли до Осіпа посидіти та поміркувати. Говорили поночі, бо робити було гріх і вогню не світили. Були деякі новини, досить неприємні. Отак у двох-трьох домах позабирали за несплату податків курок і одвезли їх до волосного правління, а там вони повиздихали, бо ніхто їх не годував; забрали овець і поки везли їх зв'язаних, перекладаючи їх у кожному селі на нові вози, одна здохла. І тепер питання: хто винуватий?

— Земство! — казав Осіп. — Хто ж іще!

Та певно земство. Земство обвинувачували у всьому — і в заборженості податковій, і в утисках, і в неврожаях, хоча ніхто не знав, що таке земство. А це пішло з того часу, коли багаті мужики, що мають свої фабрики, крамниці та заїзні двори, побувавши земськими депутатами, зістались незадоволені і потому в своїх фабриках і шинках почали лаяти земство.

Побалакали й про те, що бог не дає снігу; возити дрова треба, а по кучугурах ні їздити, ні ходити. Колись років із 20 тому, та й раніш, розмови в Жукові були куди цікавіші. Тоді в кожного діда був такий вигляд, наче б він зберігав якусь таємницю, щось знав та чогось сподівався; говорили про грамоту з золотою печаткою, про розділи й нові землі, про скарби, натякаючи на щось; тепер же жуківці не мали ніяких таємниць, все життя було, як на долоні у всіх перед очима, всі вони могли говорити тільки про злидні, про пашу, про те, що нема снігу...

Помовчали. Знову згадали про курок і овець і стали рішати, хто винуватий.

— Земство, — промовив смутно Осіп. — Хто ж іще!

## VIII

Парафіяльна церква була за шість верстов у Косогороді, і в ній бували тільки з доконечности, коли треба христити, вінчатись або ховати; молитися ходили за річку. У свята та в гарну погоду, дівчата виряджалися і йшли натовпом на обідню, і було весело дивитися, як вони в своїх червоних, жовтих та зелених вбраннячках ішли через луку; в погану ж погоду всі сиділи вдома. Говіли в парафії. А котрі за великий піст не встигли одговітися, з тих піп святами, обходячи з хрестом хати, брав по 15 копійок.

Дід не вірив у бога, а тому майже ніколи про нього не думав; він визнавав надприродне, але гадав, що це може стосуватися самих бабів, а коли говорили при ньому про релігію або про дивовижне і ставили йому якесь запитання, то він з нехиттю відповідав, чухаючись:

— А хто ж його знає!

Бабуня вірила, але якось каламутно; усе в її пам'яті перемішалось, і тільки вона починала думати за гріхи, про смерть та спасіння душі, як злидні та турботи переймали її думки, і вона миттю забувала, про що думала. Молитов вона не пам'ятала і, звичайно, вечорами, лягаючи спати, ставала перед образами і шепотіла:

— Казанській божій матері, смоленській божій матері, троєручиці божій матері...

Мар'я та Фекла христилися, говіли щороку, але нічого не розуміли. Дітей не вчили молитися, нічого не говорили їм про бога, не подавали їм ніяких приписів і тільки забороняли їсти в піст скоромне. В інших сім'ях було те саме: мало хто вірив, мало хто розумів, а одночасно всі любили святе письмо, любили ніжно, побожно, але не було книжок і нікому було читати та пояснити; і за те, що Ольга читала іноді євангелію, її всі поважали і всі говорили їй і Саші „ви“.

Ольга часто ходила на храмові свята та молебні в сусідні села та в повітове місто, де було два монастирі та двадцять сім церков. І коли ходила на прощу, вона бувала неуважна, цілком забувала про сім'ю і доперва, повертаючи додому, робила рапгом радісне відкриття, що у неї є дочка, і чоловік, і тоді говорила посміхаючись і сяючи:

— Бог милости прислав!

Що відбувалося на селі, видавалося їй гидке і мучило її. На Іллю пили, на першу пречисту пили, на здвиження пили. На покрову в Жукові був храм, і мужики з цього приводу пили три дні; пропили 50 карбованців громадських грошей, а потім іще з усіх дворів збирали гроші на горілку. Першого дня у Чикільдеевих зарізали барана і їли його вранці, в обід і ввечері, їли багато, а потому

ще вночі діти вставали, щоб попоїсти. Кир'як усі три дні страшенно був п'яний, пропив усе, навіть шапку й чоботи, і так бив Мар'ю, що її одливали водою. А потому всім було соромно й огидливо.

Проте і в Жукові, в цій Холуївці, одного разу відбулося справжнє релігійне свято. Це було в серпні місяці, коли по всьому повіту, із села в село, носили живоносну. Тої днини, коли її дожидали, в Жукові було тихо й похмурно. Дівчата вже з самого ранку вирядилися назустріч іконі у своїх яскравих чепурних убраннях і принесли її надвечір з процесією, із співами, а цього часу за річкою дзвонили в усі дзвони. Величезна юрба своїх та чужих загатила вулицю; шум, порох, тиск... І старий, і баба, і Кир'як — усі простягали до ікони руки, спрагло на неї дивилися й говорили плачучи:

— Заступнице, матінко! Заступнице!

Всі наче зрозуміли, що між землею й небом не порожньо, що багатирі та заможні не все захопили, що захист ще є від кривд, від рабської неволі, від тяжких, нестерпучих злиднів, від жахливої горілки. Смерти лякалися тільки багаті мужики, які що більш багатіли, то менш вірили в бога, в спасення душі і тільки задля страху перед земним кінцем про всяк випадок ставили свічки та служили молебні. Незаможні мужики смерті не боялися. Дідові та бабі просто в вічі говорили, що вони задовго живуть, що їм час уже вмирати... і вони нічого. Не соромилися говорити Феклі в присутності Ніколая, що коли Ніколай умре, то її чоловікові, Денисові, вийде пільга — і його повернуть із служби додому. А Мар'я не тільки смерті не боялася, а навіть жаліла, що вона так довго не приходиться, і раділа, коли в неї вмирали діти.

Смерти не боялися, проте до всіх хвороб ставилися з перебільшеним жахом. Досить було дрібниці, розладнання шлунку, легкої застуди, як бабуся лягала вже на піч, куталася й починала голосно і невпинно стогнати: „Умираю!“ Старий поспішав до попа, бабу причащали і соборували. Дуже часто говорили про остуду, про глисти, про гулю, що ходить у животі, підкочується під серце. А понад усе боялися простуди і тому навіть улітку одягалися тепло і грілися на печі. Бабуня любила лікуватися і часто їздила до лікарні, де говорила, що їй не 70, а 58 років; вона гадала, що коли лікар узнає її дійсний вік, то не стане її лікувати, а скаже, що їй уже час умирати, а не лікуватись. До лікарні вона їздила звичайно рано вранці, прихопивши з собою двох або трьох дівчаток, і поверталася ввечері, голодна, сердита — з краплями для себе й мастивом для дівчаток. Одного разу возила вона й Ніколая, який потім тижнів зо два пив краплі й казав, що йому стало легше.

Бабуся знала всіх лікарів, фельдшерів і ворожок на тридцять верстов навкруги, і ні один не подобався їй. На покрову, коли священик обходив із хрестом хати, дяк їй сказав, що в місті біля острогу живе дідок, колишній військовий фельдшер, що дуже добре лікує, і порадив їй звернутися до нього. Баба послушалася. Коли упав перший сніг, вона з'їздила до міста і привезла лідка, бородатого, довгополого вихреста, у якого все обличчя було вкрите синіми жилками. Саме цього часу в хаті робили поденники: старий кравець у страшних окулярах краєв із лахміття камізьку, а два молодих хлопці валяли повстяники. Кир'як, що був за пияцтво звільнений і тепер жив удома, сидів поруч із кравцем і лагодив

кому́та. В хаті було тісно, задушно й чадно. Вихрест оглянув Ніколая й сказав, що треба прикласти баньки.

Він прикладав баньки, а кравець, дід, Кир'як і дівчатка стояли й дивилися, і їм видавалося, що вони бачать, як із Ніколая виходить хроба. І Ніколай також дивився, як баньки, присмоктавшись до грудей поволі наповнялися темною кров'ю, і відчував, що з нього справді ніби щось виходить, і посміхався від задоволення.

— Воно добре, — казав кравець. — Дай бог, щоб на користь.

Вихрест поставив дванадцять баньок, потому ще дванадцять, напився чаю, та й поїхав. Ніколай став тремтіти; обличчя йому змарніло і, як кажуть баби, зморщилося в кулак, пучки посиніли. Він кутався і в ковдру, і в кожух, але робилось що раз холодніш. Надвечір він занудьгував; прохав, щоб його поклали на підлогу, прохав, щоб кравець не кури́в, потому принішк під кожухом і над ранок умер.

О, яка сувора, яка довга зима!

Уже з різдва не було свого хліба й борошно купували. Кир'як, що жив тепер удома, бешкетував вечорами, жахав усіх, а ранками мучився від головного болю та від сорому, і на нього було жально дивитися. У повітці і день, і ніч розлягалося мукання голодної корови, що шматувало бабусі та Мар'ї душу. І немов навмисно морози стояли весь час цупкі, навалило високі кучугури; а зима затяглася, на благовіщення завивала справжня хуга, а на великдень ішов сніг.

Проте, будь-що-будь, зима скінчилася. З початку квітня стояли теплі дні й морозні ночі, зима не поступалася, але одна тепла днина перемогла, нарешті, — і потекли струмочки, заспівали птахи.



Уся лука й кущі біля річки затонули у весняній поводі, і між Жуковим та тим боком уся просторінь обернулася в одну суцільну велетенську затоку, над якою тут і там пурхали зграї диких качок. Весняний захід, — пломенястий, з пишними хмарками, — щовечора давав щось незвичайне, нове, неймовірне, саме те, чому не віриш потім, коли ті самі фарби і ті ж такі хмари бачиш на картині.

Журавлі летіли швидко-швидко і журливо кричали, наче кликали з собою. Стоячи на краю кручі, Ольга довгими годинами дивилася на повідь, на сонце, на ясну, ніби омолоджену церкву, і сльози текли в неї, і дух спирало від того, що їй спрагло хотілось кудись утекти, куди очі ведуть, хоч край світа. А вже ухвалено, що вона поїде знову в Москву найматися покоївкою, а з нею поїде Кир'як найматися в двірники або ще кудись. Ох, коли б хутчій піти геть.

Коли висохло і стало тепло, зібралися в дорогу. Ольга та Саша з торбинами за плечима, обидві в личаках, вийшли перед світанком; вийшла і Мар'я, щоб проводити їх. Кир'як нездужав і затримався дома ще на тиждень. Ольга востаннє помолилася на церкву, думаючи про свого чоловіка, і не заплакала, тільки обличчя її зморщилося, мов у старій жінки. За зиму вона схуділа, споганіла, трохи посивіла, і замість колишньої вродливості і приємної посмішки на обличчі її був покірливо-смутий вираз пережитої скорботи і було щось тупе й незворушне в її погляді, наче б вона не чула. Їй було шкода кидати село і мужиків. Вона пригадала, як несли Ніколая і як біля кожної хати замовляли панахиди, як усі плакали, співчуючи їй горю. Літом і зимою бували такі години і днини, коли здавалося, що ці люди живуть гірше

за худобу, і жити з ними було жакно; вони грубі, нечесні, нетверезі, брудні, живуть незгідно, постійно сваряться, бо не поважають, бояться і підозрівають один одного. Хто тримає корчму та споє народ? — Мужик. Хто витрачає та пропиває громадські, шкільні, церковні гроші? — Мужик. Хто обікрав сусіда, підпалив, неправдиво свідчив на суді за пляшку горілки? Хто на земських та інших зібраннях перший виступає проти мужиків? — Мужик. Так, жити з ними страшно, а все ж вони люди, вони страждають і плачуть, як люди, і в житті їх нема нічого такого, чого не можна виправдати. Важка праця, від якої ночами болить усе тіло, люті зими, скнарі врожаї, тіснота, а допомоги немає і нізвідки її ждати. Багатіші та дужчі за них допомогти не можуть, бо сами грубі, нечесні, нетверезі і сами лаються так само огидливо; найменший урядовець або пригінчий обходиться з мужиками, як із босяками, і навіть старшині та титареві кажуть „ти“ і гадають, що мають на це право. Та й хіба ж може прийти якась допомога або добрий приклад від людей грабовитих, жадливих, розпусних, лінивих, що наїздять на село тільки для того, щоб його образити, обдерти, налякати? Ольга пригадала, який мізерний і принижений вигляд був у дідів, коли зимою водили Кир'яка карати різками... І тепер їй було шкода всіх отих людей, жалісно, і вона, ідучи, все оглядалася на хати.

Провівши її верстов зо три, Мар'я попрощалася, потім стала на коліна і заголосила, припадаючи обличчям до землі:

— Знову залишилася я сама, бідна моя голівонько, бідна та нещаслива...

І довго вона отак лементувала, і довго ще Ольга та Саша бачили, як вона, стоячи на колінах, усе

комусь уклонялась набік, охопивши руками голову, і над нею літало гайвороння.

Сонце високо зійшло, стало жарко. Жуково залишилося позаду далеко. Іти було приємно. Ольга та Саша скоро забули і про село, і про Мар'ю, їм було весело і все їх розважало. То курган, то ряд телеграфних стовпів, що один по одному ідуть невідомо куди, зникаючи над обрієм, і дроти таємничо гудуть; аж ось там оддалеки видко хутирець, увесь зелений, і від нього тягне вогкістю і коноплями, і здається чомусь, що там живуть щасливі люди; а ось кінський кістяк, що самотньо біліє в полі. А жайворонки заливаються невгамовно, перекликаються перепели, і деркач кричить так, ніби й справді хтось смикає за стару залізну клямбру.

Опівдні Ольга та Саша прийшли у велике село. Тут на широкій вулиці вони зустріли кухаря генерала Жукова, дідка. Йому було жарко і спітніла лисина його сяяла на сонці. Він та Ольга не впізнали один одного, а потому, оглянувшись одночасно, впізнали і, не сказавши ні слова, пішли кожний своєю дорогою. Спинившись коло хати, що видавалася багатша і новіша, перед відчиненими вікнами, Ольга вклонилася і сказала чітким, тонким голосом, співаючи:

— Православні християни, подайте милостинки христа ради, що милість ваша, родителям вашим царство небесне, вічний покій.

— Православні християни, — заспівала Саша, — подайте христа ради, що милість ваша, царство небесне...

## В ЯРУ

### I

Село Уклеєво лежало в яру, і з соше та від станції залізниці видно було тільки дзвіницю та димарі фабрик, де перкаль фарбують. Коли подорожні питали, що це за село, їм відповідали:

— Це те саме, де дяк на похороні ввесь кав'яр із'їв.

Якось на поминках у фабриканта Костюкова старий дяк побачив серед закусок зернистий кав'яр і почав його прожерливо їсти; його штовхали, його смикали за рукав, але він наче задубів від насолоди: нічого не чув і тільки їв. З'їв увесь кав'яр, а в бляшанці було фунтів із чотири. І минуло вже багато часу з того дня, дяк давно вмер, а про кав'яр досі пам'ятали. Чи це життя було таке убоге тут, чи люди не вмiли нічого прикмітити, крім цієї незначної події, що сталася років із десять тому, тільки про село Уклеєво нічого іншого не оповідали.

В ньому не виводилася пропасниця і була драглинаста багнюка навіть улітку, а надто під барканами, над якими посхилялися старі верби з їх широкими тінями. Тут завжди пахло фабричними покидьками, оцетовим квасом, що його вживалося при вироблюванні перкалів. Фабрики — три перкалевi, а одна шкіряна — розташувалися не в самому селі, а оддалеки, на краю. Це були невеликі фабрики, і на всіх їх працювало близько чотирьохсот

робітників не більше!.. Від шкіряної фабрики вода в річці часто ставала смердюча, покидьки заражали луки, селянська худоба хворіла на телій, і фабрику наказали були закрити. Її вважали за закриту, але вона таємно працювала з відома станового пристава і повітового лікаря, що їм власник щомісяця платив по десять карбованців.

В усьому селі було тільки два порядних доми—це кам'яниці, криті залізом; в одному містилося волосне правління, а в другому, двоповерховому, саме проти церкви, жив Цибукін, Григорій Петрович, епіфанський міщанин.

Григорій тримав бакалійну крамницю, але це тільки для вигляду, а насправді він торгував горілкою, худобою, шкірами, збіжжям, свиньми, торгував, чим доводилося і, коли, наприклад, за кордон потрібні були для дамських капелюхів сороки, то він здобував зиску на кожній парі по тридцять копійок; він купував ліс на зруб, позичав гроші на лихву, взагалі був дід дуже зворотливий.

У нього було два сини. Старший, Анісім, служив у поліції, у відділі розшуку, і рідко бував удома. Молодший син, Степан, пішов по торговій лінії і помагав батькові, але справжньої допомоги від нього не чекали, бо він був дуже кволого здоров'я і глухий; його жінка Аксінья красива, струнка жінка, що ходила на свята в капелюсі та з парасолькою, рано вставала, пізно лягала й увесь день бігала, підсукавши вбрання і грюкаючи ключами, і в інбар, і в льох, і в крамницю, і старий Цибукін дивився на неї дуже весело, очі в нього загорялись, і він у цей час жалкував, що з нею одружений не старший син, а молодший, глухий, що очевидно мало тямить у жіночій красі.

У старого був завжди нахил до родинного життя, і він любив свою сім'ю над усе на світі,

а надто старшого сина — нишпорка — і невістку Аксінья ледве віддалася за глухого, виявила незвичайну ділоцьку тямучість і вже знала, кому можна давати в борг, кому не можна, тримала при собі ключі, не довіряючи їх навіть чоловікові, цокала на рахівниці, заглядала коням у зуби, як мужик, і все говорила, все сміялась або погукувала; і що б вона не робила, що б не казала — дідок тільки утішався і белькотав:

— От так, невістонько! От так, красуню! маточко!..

Він був удівець, але через рік після весілля синового не витримав і сам одружився. Йому знайшли за тридцять верстов від Уклеєва дівчину Варвару Ніколаєвну з гарної родини, уже літню, але огрядну. Ледве вона оселилася в кімнатці, на горішньому поверху, як усе прояснилося в домі, наче в усі вікна вставлено нові шибки. Засвітилися лампадки, столи понакривалися білими, як сніг, обрусами, на вікнах та в садочку з'явилися квіти з червоними вічками, а коли обідали, то всі їли не з одної миски, а перед кожним стояла тарілка. Варвара Ніколаєвна посміхалася приємно й ласкаво, і здавалося, що в домі все посміхається. А до двору почали заходити старці, прочани, подорожні, чого раніше ніколи не бувало; під вікнами стало чути співучі голоси уклеївських бабів і винуватий кашель виснажених хворобливих мужиків, звільнених із фабрики за пияцтво. Варвара помагала грішми та хлібом, старою одіжжю, а потому, коли обзнайомила, стала потягувати з крамниці. Одного разу глухий бачив, як вона поперла дві восьмухи чаю, і це його збентежило.

— Тут мама взяла дві восьмухи чаю, — повідомив він потім батька. — Куди це записати?

Дід нічого не відповів, а постояв, подумав, поворошив бровами й пішов до жінки нагору.

— Варварушко, коли тобі, мамочко, — сказав він ласкаво, — потрібно щось у крамниці, то ти бери. Бери собі на здоров'я, не вагайся.

І другого дня глухий, перебігаючи через двір, гукнув їй:

— Ви, мамашо, коли що потрібно, беріть!

Втім, що вона подавала милостиню, було щось нове, щось веселе й легке, як у лямпадках і червоних квітках. Коли в заговіння або на храм, що тривав три дні, продавали мужикам притхлу солонину з таким важким духом, що біля бочки трудно було стояти, і приймали від п'яних у заставу коси, шапки, жіночі хустки, коли в багнуці валялися фабричні робітники, одурманені поганою горілкою, і гріх, здавалося, стужавівши, вже туманом стояв у повітрі, тоді становилося легше від самої думки про те, що там у домі є тиха чепурна жінка, що не має ніякого діла ні до солонини, ні до горілки; милостиня її впливала в ці важкі каламутні дні, мов безпечлива хлипавка в машині.

Дні в домі Цибукіних минали в турботах. Ще сонце не сходило, а Аксінья вже форкала, умиваючись у сінях, самовар кипів у кухні й гудів, попереджаючи про якесь лихо. Сам старий, Григорій Петрович, одягнений у довгий і чорний сурдут та перкалеві штани, у високих ясно начищених чоботях, такий чистенький та маленький, походжав по кімнатах, постукуючи закаблуками, наче свекор-батечко у відомій пісні. Відчиняли крамницю. Коли розвиднілося, до ганку подали бігунці і старий молодечо сідає в них, насуваючи свого великого кашкета аж по уші; дивлячись на нього, ніхто не міг би сказати, що йому вже 56 років. Його проводжала жінка й невістка, і в цей час, коли на ньому був гарний чистий сурдут, а

в бігунці запряжений величезний вороний жеребець, що вартий триста карбованців, старий не любив, щоб до нього підходили мужики із своїми проханнями і скаргами; він ненавидів мужиків і гидував ними, і коли бачив, що якийсь мужик дожидається його біля брами, він гнівно кричав:

— Чого став там? Проходь далі!

Або ж кричав, коли то був жебрак:

— Бог дасть!

Він від'їздив за ділом; жінка його, одягнена в темне з чорною запаскою, прибирала в кімнатах або помагала на кухні. Аксінья торгувала в крамниці, і чутно було надворі, як дзвеніли пляшки і гроші, як вона сміялася або кричала, і як сердилися покупці, що їх вона кривдила; одночасно також помітно, що там у крамниці вже йде таємна торгівля горілкою. Глухий теж сидів у крамниці або ж без шапки, заклавши руки до кишень, ходив по вулиці або роззявкувато поглядав і на хати, і вгору. Разів шість денно в домі пили чай; разів чотири сідали до столу їсти. А ввечорі рахували виторг і записували, потім міцно спали.

Всі три перкалеві фабрики в Уклеєві та квартири фабрикантів Хриміних Старших, Хриміних Молодших та Костюкова були сполучені телефоном. Проведено телефона й до волосного правління, але там він скоро перестав працювати з тої причини, що в ньому завелися блощиці та шваби. Волосний старшина був малописьменний і в паперах кожне слово писав з великої літери, але коли зіпсувався телефон, він сказав:

— Еге, тепер нам без телефону важенько буде.

Хриміни Старші постійно позивалися з Молодшими; іноді Молодші сварилися між собою і починали позиватися, і тоді їхня фабрика не працю-



вала місяць і два, поки вони знову не мирилися, і це розважало мешканців Уклеєва, бо в кожній сварці було багато розмов і пліток. У свято Костюков та Хриміни Молодші впорядковували катання, гасали по Уклеєву, давили телят. Аксінья, шиширхаючи накрохмаленими сукнями, причепурена, гуляла вулицею навколо своєї крамниці, Молодші підхоплювали її і везли, наче силоміць. Тоді виїжджав і старий Цибукін, щоб показати свого нового коня, і брав із собою Варвару.

Увечері після катання, коли люди вкладалися спати, у дворі Молодших грали на дорогій гармонії, і коли був місяць, то від цих звуків на душі робилося неспокійно й радісно, і Уклеєво вже не здавалося ямою.

## II

Старший син Анісім приїздив додому дуже рідко, тільки на великі свята, але часто посилав із земляками гостинці та листи, написані чиймсь чужим письмом, дуже гарним, кожного разу на аркушику поштового паперу в формі прохання. Листи були повні виразів, що їх Анісім ніколи в розмові не вживав: „Ласкаві таточку та мамочко, посылаю вам фунт цвіточного чаю для задоволення вашої фізичної потреби“.

Внизу під кожним листом було наче нашкрябане зпсутим пером: „Анісім Цибукін“, і під цим же листом знову пречудовим письмом „Агент“.

Листи прочитувано по кілька разів, і старий, зворушений, червоний від хвилювання, казав:

— От не схотів дома жити, пішов по вченій часті. Що ж, нехай. Хто до чого приставлений.

Якось перед масляною пішов частий дощ із крупною; старий і Варвара підійшли до вікна, щоб подивитися, коли зирк — а Анісім їде в ґринджолятах із станції. Його зовсім не чекали. Він увійшов до кімнати неспокійний і чимсь стурбований і такий залишався потім увесь час і поводився якось надто вільно. Не поспішав від'їздити і здавалося, наче б його звільнили із служби. Варвара була рада приїзду, вона якось лукаво поглядала на нього, зідхала та прихитувала головою.

— Як же ж це так, батечки? — казала вона. — Ну то дивіться, парубкові вже двадцять восьмий рік пішов, а він іще нежонатий гуляє, ох-тех-те...

З іншої кімнати її тиха рівна розмова скидалася на: „Ох-тех-те“... Вона стала шептатися із старим та з Аксінєєю, а їхні обличчя теж прийняли лукаві та таємничі вирази, як у змовників.

Поклали оженити Анісіма.

— Ох-тех-те!.. Молодшого брата давно оженили, — говорила Варвара, — а ти все без пари, мов півник в базарі. На що це похоже? Ох-тех-те, оженишся, бог дасть, а там як хочеш, поїдеш на службу, а жінка зостанеться дома помішницею. Без ладу ти живеш, хлопче, і всі порядки видко забув. Ох-тех-те, гріх один з вами, з міськими.

Коли Цибукіни женилися, то для них, як для багатирів, вибирали найгарніших наречених. І для Анісіма теж відшукали гарну. Сам він мав нецікавий і непомітний вигляд; він мав кволу й нездорову будову, був малого зросту і разом повні пухкі щоки, наче він надимав їх: очі не моргали і погляд був гострий, борідка — руда й ріденька, коли він замислювався, то все совав її до рота й кусав; і надто він частенько любив перехилити і це було видко по його обличчю й по ході. Коли

його повідомили, що для нього вже й наречена є, дуже гарна, то він сказав:

— Але ж і я теж не кривий. Наша родина Цибукіних, треба сказати, вся гарна.

Під самим містом було село Торгуєво. Одну половину його недавно прилучено до міста, а другу залишено, як село. У першій половині в своїй хатинці жила собі одна вдова; у неї була сестра, зовсім бідна, що ходила на поденну роботу, а в цієї сестри була дочка Ліпа, дівчина, що також ходила на поденщину. Про красу Ліпи вже говорили в Торгуєві, лише всіх бентежила її вбогість; міркували так, що якийсь підтоптаний або удівець одружиться з нею, не зважаючи на злидні або візьме її „так“ до себе, а при ній і мати буде сита. Варвара довідалася про Ліпу від своїх свашок і з'їздила в Торгуєво.

Потому в тітчиному домі уряджено розглядини, як треба, з закускою, вином, і Ліпа була в новому рожевому вбранні, що його нарочито пошили для розглядин, а червоно-гаряча стрічка, мов жар сіяла в її волоссі. Вона була худенька, кволенька, бліда з тонкими ніжними рисами й засмагла від роботи на повітрі; журлива, смутна посмішка не зникала з її обличчя, а очі дивилися по-дитячому — довірливо і з цікавістю.

Вона була молоденька, ще дівча, з ледве помітними грудьми, але під вінок уже вести було можна, бо вже літами вийшла. Насправді, вона була гарна, і тільки одне в ній могло не сподобатися, це — її великі чоловічі руки, що тепер без діла позвисали, мов дві здорові клешні.

— Немає посагу, та ми не вважаємо, — говорив старий тітці, — для нашого сина Степана ми також узяли із бідної родини, а тепер не нахвалимося. Чи в домі, чи в ділі — золоті руки.

Ліпа стояла в дверях і ніби хотіла сказати: „Робіть зі мною, що хочете, я вірю вам“, а її мати, поденниця Прасков'я, ховалася в кухні й завмирала від переляку. Колись, іще за молодих літ, один купець, у якого вона мила підлогу, розсердившись, затулав на неї ногами й вона дуже злякалася, знепритомніла, і на все життя в неї залишився ляк.

Сидячи в кухні, вона старалася підслухати, про що говорять гості, і все христилася, притискаючи пучки до лоба та позираючи на образи. Анісім, трохи п'яний, відчинив двері в кухню й забалакав звільна:

— Що ж це ви тут сидите, мамусю дорогоцінна? Нам без вас журно!

А Прасков'я, злякавшись, притискуючи руки до своїх схудлих грудей, відповіла:

— Що ви, що ви, даруйте... Дуже вами задоволені.

Після оглядин призначили день весілля. Потому в себе Анісім усе ходив по кімнаті й висвистував або ж раптом, пригадавши щось, замислювався і дивився на підлогу, застигло, пронизливо, наче хотів поглядом проникнути глибоко в землю. Він не виявляв ні задоволення від того, що має одружитися, скоро одружити на проводи, ні бажання побачитися з нареченою, а тільки висвистував. І було очевидно, що він тільки тому жениться, що цього хоче батько та мачуха, і тому, що на селі вже такий звичай: син жениться, щоб вдома була помішниця. Від'їжджаючи, він не поспішався, і тримав себе взагалі не так, як підчас своїх минулих приїздів, — був надзвичайно балакучий і балакав не те, що треба.

В селі Шикалові жили кравчихи, дві сестри — хлистовки. Їм замовлено весільні вбрання і вони частенько приходили примірювати й довго пили чай. Варварі пошили коричневу сукню з чорним мереживом і пацьорками, а Аксіньї — ясно-зелену з жовтою груддю і з шлейфом. Коли кравчихи скінчили, то Цибукін заплатив їм не грошима, а крамом із своєї крамниці, і вони пішли від нього зажурені, тримаючи в руках вузлики з сардинками та стеариновими свічками, що їм зовсім були непотрібні, і, вийшовши з села в поле, сіли на взгірок і стали плакати.

Анісім приїхав перед трьома днями до весілля, у всьому новому. На ньому були блискучі гумові кальоші і, замість краватки, червона мотузка з кульками, а на плечах висіло пальто, не надягнене з рукавами, теж нове.

Повагом помолившись богу, він поздоровкався з батьком і дав йому десять срібляних рублів і десять кіп. Варварі дав теж стільки, Аксіньї дав двадцять півкіп. Головна ж чарівність цього дарунку була в тому, що всі монети були одна в одну новенькі і виблискували на сонці. Стараючись видаватися поважним та серйозним, Анісім напружував обличчя й надимав щоки, і від нього смерділо горілкою; певно, на кожній станції вибігав до буфету. І знову була якась балакучість, щось зайве в людині. Потому Анісім і старий пили чай і закушували. Варвара перебирала в руках новенькі карбованці та питала про земляків, що жили в місті.

— Нічю собі, дякуючи богів, живуть добре, — казав Анісім. — Отож тільки в Івана Єгорова подія в сімейному житті: вмерла його бабуся

Софія Нікіфоровна від сухот. Поминальний обід за упокої душі замовляв у кондитера, по два з половиною з персони. І виноградне вино було. Которі мужики — наші земляки, — і за них по два з половиною. Нічого не їли. Хіба ж мужик розуміє совс.

— Два з половиною! — сказав старий і похитав головою.

— А що ж? Там не село. Зайдеш до ресторану підживитися, спитаєш те та друге, компанія збереться, вип'єш — аж коли подивишся, то вже й ранок і будь ласка по три-чотири карбованці з кожного. А коли з Самородовим, так той любить, щоб після всього кава з коньяком, а коньяк по шість гривеників чарочка.

— І все бреше, — випалив старий з захватом. — і все бреше!

— Я тепер завжди з Самородовим. Це той самий Самородов, що вам мої листи пише. Пречудово пише. І коли б розповісти, мамуню, — весело продовжував Анісім, звертаючись до Варвари, — що за людина отой самий Самородов, то ви б не повірили. Ми його всі Мухтар звемо, бо ж він ніби армяшка — увесь чорний. Я наскрізь його бачу, всі діла його знаю, ось як свої п'ять пальців, мамусю, а він це відчуває і все за мною ходить, не відстає і нас тепер водою не розіллеш. Йому наче б лячно, але й без мене жити не може. Куди я — туди й він. У мене, мамусю, правильний і вірний зір. Дивишся на базарі: мужик сорочку продає. — Стій, сорочка крадена! — І вірно, так і виходить: сорочка крадена.

— Звідкіля ж ти знаєш? — спитала Варвара.

— Не звідкіль, а таке вже в мене око. Я не знаю, яка там сорочка, а тільки мене просто таки й тягне до неї: вкрадена і годі. У нас у від-

ділі розшуку просто так і кажуть: „Ну, Анісім пішов валюшнів стріляги!“ Це значить шукати крадене. Еге... Вкрасти кожний зможе, але ось як зберегти! Велика земля, а вкраденого нігде сховати.

— А в нашому селі, у Гунторевих, минулого тижня погнали барана та дві ярки, — сказала Варвара й зідхнула.—І пошукати нікому. Ох-тех-те.

— А чого ж? пошукати можна. Це нічо, можна.

Наступив день весілля. Це була холодна, але ясна весела квітнева днина. Вже з раннього ранку по Уклеєву ганяли, дзвонячи дзвониками, трійками та парами, повози з ріжнокольоровими стрічками на дугах та в гривах. У вербах шуміло гайвороння, стурбоване цією їздою і, надсаджуючись, співали шпаки, наче радіючи, що в Цибукіних весілля.

В домі на столах вже лежали довгі риби, окости і птахи з начинням, коробки із шпротами, різні солення, маринади і багато пляшок з горілкою й винами, пахло вудженною ковбасою і прокислими омарами. А біля столів, тупаючи закаблуками та гострячи ніж об ніж, ходив старий. Варвару раз-у-раз гукали, чогось від неї вимагали, і вона із збентеженим виглядом, важко дихаючи, бігала в кухню, де з досвітку працював кухар від Костюкова й біла куховарка від Хриміних Молодших. Аксінья, закучерявлена, без сукні, в керсеті, в нових репучих черевичках, гасала по дворі, мов вихор, тільки її голі коліна і груди мигали. Скрізь гармидер, чутно лайку, божбу. Прохожі зупинялися біля навстіж відчинених воріт, і у всьому, що готувалося, відчувалося щось незвичайне.

— По молоду поїхали.

Дзвінки заливалися й завмирили далеко за селом... О третій годині побіг народ: знову чутно дзвінки, везуть молоду! Церква була вщерть на-

повнена, горіло панікадило, співаки, як бажав Цибухін, співали з нот. Блиск вогнів та яскраві вбрання засліпили Ліпу; їй здавалося, що співаки своїми гомінкими голосами гуляють по її голові, мов молотками; керсетка, що її вона уперше за своє життя одягнула, та черевички стискали її, і вираз у неї був такий, наче вона щойно очуняла з непритомности, — дивиться й не розуміє. Анісім у чорному сурдуті з червоною мотузкою, замість краватки, задумався, утопивши погляд в одну точку, і швидко христився, коли співаки голосно співали. У душі його було замилювання й хотілося плакати. Ця церква знайома йому з ранішнього дитинства; колись покійна мати приносила його сюди причащати, колись він співав з хлопцями на криласі; він пам'ятає кожний куток, кожну ікону. Ось його вінчають, його треба для порядку одружити; але він уже про це не думає, якось не згадує і зовсім забув про весілля. Сльози заважали дивитися на ікони, тиснуло під серцем; він молився і просив бога, щоб неминучі лиха, що мають не сьогодні-завтра впасти на його голову, обминули б його якнебудь, як грозова хмара в посуху обминає село, не давши ні одної краплі дощу. І стільки гріхів уже накопичено в минулому і так усе непоправно, безвихідно, що навіть не годиться прохати прощення. Та він все таки прохав і прощення і схлипнув навіть голосно, але ніхто не звернув на це уваги, бо гадали, що він був під чаркою.

Почувся тривожний дитячий плач.

— Люба мамко, забери мене звідци, голубонько!

— Тихше там! — гукнув піп.

Коли поверталися з церкви, то слідом біг народ; біля крамниці, біля воріт і на дворі під вікнами теж був натовп. Прийшли баби величати.



Ледве молоді переступили через поріг, як щосили бучно заспівали співаки, що вже стояли в сінях із своїми нотами; заграла музика, нарочито замовлена з міста. Вже підносили донську шумівку у високих келихах, і тесляр-рядчик Єлізаров, високий худорлявий дід, з такими густими бровами, що очі ледве було видно, говорив звертаючись до молодого подружжя:

— Анісіме і ти дівчатко, любіть один одного, живіть по-божеському і цариця небесна вас не залишить. — Він притулився до плеча старого і схлипнув. — Григорій Петрович, заплачемо, заплачемо з радости! — говорив він тонким голоском, і тої самої хвилини раптом зареготався і продовжував гучним басом: го-го-го! — Ну й гарна ж у тебе невістка! Все значиться в неї на своєму місці, все гладеньке, не задеренчить, уся механізма справна, гвинтів багато.

Він був родом з Єгор'ївського повіту, але з молодих років працює в Уклеєві на фабриках і в повіті тут обжився. Його давно вже знали, як старого, от такого самого худорлявого, довгого, і давно вже його звали Костиль. Може тому, що він уже ось сорок років тільки те й робив, що ремонтував на фабриці, — він кожну людину або річ цінував тільки з боку її міцності: чи не потребує ремонту. І перед тим, як сісти, він випробував кілька крісел, чи міцні вони.

Після шумівки всі почали сідати до столу. Гості розмовляли, гриміли кріслами. В сінях співали півчі, грала музика, а в той самий час надворі величали баби, всі в один голос, — і була якась жахлива дика мішанина згуків, від якої голова йшла обертом.

Костиль крутився на кріслі і штовхав сусідів ліктями, заважав говорити і плакав, і реготався.

— Дітки, дітки, діточки... — белькотів він швидко, — Аксінюшко, маточко, Варварушко, будемо жити всі у згоді і мирі, топорики мої любязнії...

Він мало пив і тепер сп'янів від чарки англійської гіркої. Ця гірка, невідомо з чого вироблена, одурманювала всіх, хто її пив, наче ошелешувала. Почали язика їм плутатися.

Тут було духівництво, прикажчики з фабрики з жінками, крамарі, купці і шинкарі з інших сел. Волосний старшина і волосний писар, що служили вкупі вже чотирнадцять років і за весь час не підписали ні одного папера й не випустили з волосного правління ні одної людини, її не обдуривши, не скривдивши, сиділи тепер поруч, обидва товсті, гладкі, і, здавалося, що вони вже так багато пройнялися неправдою, що навіть шкіра на їх обличчях була якась особлива, шахрайська. Жінка писарева, худа і крива, привела з собою всіх своїх дітей і, мов хижий птах, косилася на тарілки і хапала все, що трапляло під руку, та ховала собі й дітям у кишеню.

Ліпа сиділа скам'яніла, все з тим самим виразом, як у церкві. Анісім із того часу, як познайомився з нею, не промовив до неї ні одного слова і не знав, який у неї голос, і тепер, сидячи поруч, він усе мовчав та пив англійську гірку, а коли сп'янів, то забалакав, звертаючись до тітки, що сиділа напроти:

— У мене є приятель, на прізвище Самородов. Людина спеціальна. „Личний почесний громадянин“ і може розмовляти. Та я його, тіточко, наскрізь бачу. Дозвольте з вами випити за здоров'я Самородова, тіточко!

Варвара ходила навколо столу, трактуючи гостей, стомлена, розгублена, і, як видно, була задоволена, що так багато страв, і все так пишно, —

тепер уже ніхто не дорікатиме. Сонце зайшло, а обід тягнувся: вже не розуміли, що їли, що пили, не можна було розібрати, про що говорили, і тільки деколи, коли вщухала музика, ясно давалося почути, як надворі репетувала якась баба:

— Насмокталися нашої крові, іроди, погибелі на вас немає!

Вечері були танці під музику. Приїхали Хриміни Молодші із своїм вином, і один із них, коли танцювали кадриль, тримав ув обох руках по пляшці, а в роті чарку, і це всіх смішило. Серед кадрили раптом пускалися навприсідки, зелена Аксінья тільки миготіла, і від шлейфа її віяло вітром. Хтось відтоптав їй шлярку, і Костиль гукнув:

— Гей, внизу плінтус одірвали! Діточки!

Аксінья мала сірі очі, наївні, що рідко моргали, а на обличчі постійно грала наївна посмішка. І в цих очах, що не моргали, і в маленькій голівці на довгій шиї, і в її стрункості було щось від гадюки; зелена, з жовтою груддю, з усмішкою, вона дивилася, мов на прохожого весною дивиться гадюка з молодого жита, витягнувши шию і підвівши голову. Хриміни трималися з нею вільно, і видно було дуже, що із старшим із них вона давно вже була в близьких стосунках. Та глухий нічого не розумів, не дивився на неї: він сидів, поклавши ногу на ногу, і їв горіхи, та трощив їх так гучно, що, здавалося, стріляв із пістоля.

Аж ось і сам старий Цибукін вийшов на середину й махнув хусткою, даючи знак, що й він теж хоче погнатися в руський танець, і по всьому дому, і в дворі серед натовпу почувся гомін похвали:

— Сам вийшов! Сам!

Танцювала Варвара, а старий тільки вимахував хусткою і підтоптував закаблуками, але ті, що

були у дворі, повисли один на одного, зазирали у вікна і на хвилинку вибачили йому все — його багатство і кривди.

— Молодець, Григорій Петровичу! — чути в натовпі. — Отак і старайся! Значить іще спроможний. Га-га!

Усе те скінчилося пізно, о другій годині вночі. Анісім, хитаючись, обійшов надобраніч півчих та музиків і кожному дарував по новому коповику. І старий, не хитаючись, і всеякось ступаючи одною ногою, проводжав гостей і кожному говорив:

— Весілля дві тисячі коштувало.

Коли вже розіходилися, у шикалівського шинкаря хтось виміняв добру поддьовку на стару, і Анісім раптом спалахнув і став кричати:

— Стривай, я відшукаю зараз! Я знаю, хто вкрав! Стій!

Він вискочив на вулицю, погнався за кимсь, але його впіймали, повели під руки додому і штовхнули його, п'яного, червоного від гніву, мокрого, в кімнату, де тітка вже роздягала Ліпу, і заперли.

#### IV

Минуло п'ять днів. Анісім, збираючись від'їжджати, прийшов до Варвари нагору, щоб попрощати її. У неї горіли всі лямпадки, пахло ладаном, а сама вона сиділа біля вікна і плела панчошу з червоної вовни.

— Мало пожив з нами, сказала вона. — Занудьгував, либонь? Ох-тех-те... Живемо ми добре, всього в нас багато, і весілля твоє відбули правильно і статечно; старий казав: дві тисячі пішло. Одне слово, живемо, як купці, тільки от нудно в нас. Дуже вже ми кривдимо народ. Серце мое

болить, дуже, кривдимо ще й як — боже мій! Чи коня міняємо, чи купуємо що, чи робітника наймаємо — на всьому обмана. Обман?, обмана. Олій у крамниці гіркий, задхлий, у людей дьоготь краший. Та хіба ж, скажи мені, не можна добримолієм торгувати?

— Хто до чого приставлений, мамочко!

— Але і вмирати треба? Ой, ой, бігме, побалакав би ти з батьком!..

— А ви б сами поговорили.

— Еге... Я йому своє, а він мені, як і ти, те саме слово: хто до чого приставлений. На тім світі так тобі й стануть розбирати, хто до чого приставлений. У бога суд справедливий.

— Звичайно, ніхто не стане розбирати, — сказав Анісім і зідхнув. — Та бога ж, мамуню, все одно немає? Чого вже там розбирати!

Варвара подивилася на нього із здивованням і засміялася, сплеснувши руками. Через те, що вона щиро здивувалася з його слів і дивилася на нього, як на дивака, він збентежився.

— Може бог і є, а тільки віри немає, — сказав він. — Коли мене вінчали, я не почував себе на своїй тарілці. Коли от узяти яйце з-під курки, в ньому курча пискає; отак і мені совість запищала, коли мене вінчали; я все думав: є бог! А як вийшов із церкзи — і нічого. Та й звідки мені знати, є бог чи нема? Нас із дитинства тому не вчили; і немовля, ще тільки матір ссе, а його тільки одного і вчать: хто до чого приставлений. Та ж тато теж не вірить у бога. Ви якось сказали, що у Гунтарева баранів покрали... Я знайшов — це шикалівський мужик украв; він украв, а шкури в тата... Ось вам і віра!

Анісім підморгнув і похитав головою.

— І старшина теж не вірить у бога, — тягнув він, — і писар теж, і дяк теж. А коли вони ходять

до церкви та постів дотримують, то це тільки для того, щоб люди про них погано не говорили, і на той випадок, що може й справді страшний суд буде! Тепер так говорять, що ніби кінець світу наблизився, бо народ розпустився, батьків не шанують і таке інше. Це—дурниці. Я так, мамуню, розумію, що все лихо від того, що в людей совісти мало. Я наскрізь, мамуню, бачу й розумію. Коли в людини сорочка крадена, я бачу. Людина сидить у трахтірі, і вам здається, що вона чай п'є і більш нічого, а я бачу, що вона чай п'є, а совісти в ній нема. Отак цілий день ходиш і ні одної людини з совістю. А вся причина в тому, що не знають, чи є бог, чи нема... Ну, та прощайте, мамо! Бувайте живі й здорові, не згадуйте лихом.

Анісім уклонився Варварі в ноги.

— Дякуємо за все вам, мамуню, нашій родині від вас велика користь, — сказав він. — Ви дуже статечна жінка і я вами дуже задоволений.

Зворушений Анісім вийшов, але знову вернувся і сказав:

— Мене Самородов уплутав в одну справу: або багатий буду, або загину. Коли що трапиться, тоді ви вже, мамуню, заспокойте мого батька.

— Ну от, що ви там! Ох-тех-те!.. Бог милостивий. А ти б, Анісіме, отих-тих... жінку б свою приголубив, а то дивитесь одне на одного насуплено, хоч би посміхнувся таки.

— Та вона якась дивна, — сказав Анісім і зідхнув. — Не розуміє нічого, мовчить усе. Молода дуже, нехай підросте...

Біля ганку стояв уже високий гладкий жерезбець, запряжений у шарабан.

Старий Цибукін розігнався, сів з-молодецька, і взяв віжки. Анісім поцілувався з Варварою,

Аксінєю і з братом. На ганку також стояла Ліпа, стояла непорушно й дивилася вбік, наче б виїшла не проводити, а так—невідомо для чого. Анісім підійшов до неї, доторкнувся губами до її щоки, легесенько, ледве, ледве.

— Прощай, — сказав він.

І вона, не подивившись на нього, якимось дивно посміхнулася: обличчя в неї затримтіло, і всім стало жаль її. Анісім теж сів, підскакуючи і взявся під боки, бо вважав себе гарним.

Коли виїхали з яру нагору, то Анісім усе оглядався назад на село. Був теплий, ясний день. Перший раз вигнали худобу, і коло стада ходили дівчата й селянки, одягнені по-святотчному. Бурий бугай ревів, радіючи волі, і рив передніми ногами землю. Всюди вгорі і внизу співали жайворонки. Анісім оглядався на церкву, струнку, біленьку — її недавно вибілили — і пригадав, як п'ять днів тому молився в ній, оглянувся на школу з зеленим дахом, на річку, де купався колись і там вудив рибу, і радість залила груди і захотілося, щоб із землі виросла стіна й не пустила б його далі, і він залишився б тільки із своїм минулим.

На станції підійшли до буфету й випили по чарці хересу. Старий поліз до кишені за гаманцем, щоб заплатити.

— Я частую, — сказав Анісім.

Старий із замилованням поплескав його по плечу і підморгнув буфетникові: ось, мовляв, у мене який син.

— Залишився б ти, Анісіме, вдома, при ділі, — сказав він, — ціни б тобі не було! Я б тебе, синку, озолотив з голови до ніг.

— Ніяк не можна, тату!

Херес був кисленький, від нього віддавало сургучем; але вони випили ще по чарці.

Коли старий повернувся із станції, то з першої хвилини він не впізнав своєї молодшої невістки. Як тільки чоловік виїхав із двору, Ліпа змінилася, раптом повеселішала. Босоніж, у старенькій слідниці, вона мила в сінях сходи, засукавши до пліч рукава, і співала тоненьким срібляним голосом, а коли виносила велику помийницю і дивилася на сонце з своєю дитячою посмішкою, то було похоже, ніби вона теж жайворонок.

Старий робітник, що проходив повз ганок, похитав головою і крехнув:

— Ну й невістки ж у тебе, Григорію Петровичу, бог тобі післав!— сказав він.— Не баби, а чистий скарб!

## V

У п'ятницю 8 червня, Єлізаров, на прізвище Костиль, і Ліпа поверталися з села Казанського, куди вони ходили на прощу, з нагоди храму казанської божої матері. Далеко позаду йшламати Ліпина, Прасков'я, що все відставала, бо була хора й задихалася. Було вже надвечір.

— О-го!— дивувався Костиль, слухаючи Ліпу.— О-го! Ну-у?

— Я, Ілля Макаричу, до варення дуже охоча,— говорила Ліпа.— Сяду собі в куточок і все п'ю чай з варенням. Або з Варварою Ніколаєвною п'ємо разом, а вона щось жалісне оповідає. У них варення багато—чотири банки. „Іж, каже, Ліпо, не вагайся“.

— Еге, чотири банки!

— Багато живуть. Чай з білою булкою і яловичини скільки хочеш. Багато живуть, тільки жажно в них Ілля Макаричу. І-і, як жажно!

— Чого ж тобі жажно, дитинко?— спитав Костиль і оглянувся, щоб подивитися, чи далеко відстала Прасков'я.



— Перше, як весілля відбули, Анісіма Григорича боялася. Вони нічого, не кривдили, а тільки, як підійде до мене близько, так по мені всій мороз по кістках. І ні одної ніченьки не спала я, трусилася і бога молила. А тепер Аксіньї боюся, Ілля Макаричу! Вона нічого, все посміхається, а тільки часом як погляне в віконце, а очі в неї такі сердиті й горять, — зелені, наче вовк у кошарі. Хриміни Молодші її збивають: „У вашого старого, кажуть, є земля під Бутьокіним, сорок десятин, земелька, говорять, із пісочком і вода є, так ти, мовляв, Аксюшо, побудуй там від себе цегельню, а ми вступимо пайовиками“. Цегла тепер двадцять карбованців тисяча. Діло вигідне. Вчора підчас обіду Аксінья й каже старому: „Я, мовляв, хочу в Бутьокіні цегельню поставити, буду сама собі купчиха“. Каже й посміхається. А Григорій Петрович аж почорнів на лиці, видно не подобалося. „Поки, каже, я живий, не можна нарізно, а всім разом“. А вона очима мигнула, зубами заскорготила... Подали оладки — не їсть!

— Аа-а! — здивувався Костиль. — Не їсть!

— І скажи, будь ласка, коли вона спить!— продовжувала Ліпа,— з півгодинки поспить, а там скочить, ходить, усе ходить, заглядає, не спалили б чого мужики, не вкрали б чого... Жахно з нею, Ілля Макаричу! А Хриміни Молодші після весілля й спати не лягали, а поїхали в місто позиватися, і народ базікає, буцім то все через Аксінью. Два брати приобіцяли їй завод побудувати, а третій образився, і фабрика місяць стояла, а мій дядько Прохор без роботи по дворах шкоринки збирав. Ти б, кажу, дядю, поки що хоч би орати пішов або дрова пиляти, щоб не завдавати сорому! — „Відбився я, каже, від християнської роботи, нічого не вмю, Ліпонько!“

Біля молодого осикового гаю зупинилися, щоб відпочити й подождати Прасков'ю. Єлізаров давно вже був підрядник, але не тримав коней, а ходив по всьому повіту пішки, з одною торбинкою, в якій була цибуля та хліб, і ступав він широким кроком, вимахуючи руками. І з ним іти поруч було важко.

Біля входу в гай стояв стовп межовий. Єлізаров похитав його, чи міцний. Підійшла Прасков'я, захекавшись. Її зморщене, завжди перелякане обличчя світилося щастям; вона сьогодні була в церкві, як люди, потім ходила по ярмарку і пила там грушевий квас. З нею це траплялося рідко, і їй навіть здавалося, ніби вона жила собі на втіху лише оце сьогодні перший раз за життя. Відпочивши, всі троє пішли поруч. Сонце вже сідало, його проміння продиралось в гай і світилося на стовбурах. Попереду бучно розлягалися голоси. Уклеєвські дівчата давно угналися наперед, але затрималися в гаю, либонь, збирати опеньки.

— Гей! Дівчата! — загукав Єлізаров. — Гей, красуні!

У відповідь чути сміх.

— Костиль іде, Костиль! Старий хрін!

І луна теж сміялася. Ось і гай залишився позаду. Видно вже верхи фабричних димарів, блиснув хрест на дзвіниці: „це було село, — те саме, дедяк на похороні увесь кав'яр із'їв.“ Ось, майже, вже й дома; ще тільки спуститися в цей великий яр. Ліпа й Прасков'я, що йшли босоніж, посідали на траву, щоб узутися; з ними сів і підрядник. Коли подивитися з гори, то Уклеєво із своїми вербами, білою церквою і річкою здавалося тихе і красиве; заважали тільки фабричні дахи, викрашені з ощадности тьмяною дикою фарбою. По тому боці видко по схилах жито — і копиці, і снопи

тут і там, наче розпорошені від бурі,—і щойно скошене, рядами; і овес уже вистиг і тепер відсвічував на сонці, наче перловий. Були жнива. Сьогодні свято, завтра в суботу порати жито, возити сіно, потім неділя, знову свято; щодня гримотів далекий грім; парило, либонь, на дощ, і глядячи тепер на поле, кожний думав, дав би бог упорати вчасно хліб, і було весело, і радісно, і турботно на душі.

— Косарі тепер дорогі,— сказала Прасков'я.— Карбованець і сорок копійок за день!

А з ярмарку з села Казанського народ усе йшов і йшов; баби, фабричні робітники в нових кашкетах, жебраки, хлопці... Ось проїхав віз, здіймаючи порох, позаду біг непроданий кінь,—і наче був радий, що не продали,—та вели за роги корову, що пручалася, там знову віз, а в ньому п'яні мужики сиділи, звисивши ноги. Одна стара бабуся вела хлопчика у великій шапчині та в великих чоботях; хлопчик знемагав від спеки й важких чобіт, що не давали ногам згинатися в колінах, та проте він увесь час, не перестаючи, щосили дув у цятькову сурму; вже спустилися вниз і завернули у вулицю, а сурму все ще було чути.

— А наші фабриканти щось не в гуморі...— сказав Єлізаров.— Біда! Костюков розсердився на мене. „Багато, каже, тесу пішло на карнізи“.— Як багато? Скільки треба було, Василій Даніличу, стільки й пішло. Я його не з кашею їм, тес тобто. „Як, каже, ти можеш мені такі слова говорити? Дурень, такий сякий! Не забувайся, я, репетує, тебе підрядником зробив!“ — От іще, кажу, не бачив цього добра! Коли, кажу, не був підрядником, все одно кожний день чай пив! „Усі, каже, ви шахраї“... Я перемовчав. Ми на цьому світі шахраї, думаю, а ви на тім світі будете шахраї.

Охо-хо-хо! Другого дня злагіднів. „Ти, каже, на мене не гнівайся, Макаричу, за мої слова. Коли, каже, я що зайве сказав, так і те сказати треба, що я купець першої гільдії, старший за тебе, ти повинен замовчати“. Ви, кажу, першої гільдії, а я тесля, це правда. І святий Іосіф, кажу, був тесля. Діло наше справедливе і вгодне богові, а коли, кажу, вам угодно бути старшим, то будь ласка, Василій Даніличу! А потому після оцієї, значить, розмови я й думаю: хто старший? Купець першої гільдії, чи тесля? Отож виходить, що тесля, дитинко!

Костиль подумав і додав:

— Воно так, дитинко, хто працює, хто терпить, той старший.

Сонце вже сіло, і над річкою, в церковній огорожі й на полях біля фабрики піднімався густий туман, білий, як молоко. Тепер, коли хутко наступала темрява, миготіли внизу вогні і коли здавалося, що туман ховає під собою безодню і провалля, Ліпі та її матері, що народилися, як жебраки, і готові були отак прожити до кінця, віддаючи інше усе, крім, може, своїх переляканих душ—тепер їм приверзлося на хвилинку, що в цьому велетенському і таємничому світі й вони є сила серед безлічі інших істот, і що вони старші за когось; їм було приємно сидіти отут на горі, вони щасливо посміхалися й забули про те, що повертатися вниз таки треба.

Нарешті вернулися додому. Біля воріт та крамниці сиділи на землі косарі. Звичайно, свої, уклеєвські, не йшли робити до Цибукіна і доводилося наймати чужих, і тепер здавалося в темряві, що тут сидять люди з довгими чорними бородами. Крамниця була відчинена і скрізь двері видно було, як глухий гуля, із хлопцем у дамки. Косарі

тихо співали й голосно прохали віддати їм гроші за вчорашній день; та їм не платили, щоб до завтрашнього дня вони не пішли геть. Старий Цибукін без сурдута, в камізельці, і Аксінья біля ганку під березою пили чай, і на столі горіла лампа.

— Діду, га! — говорив за воротами косар, наче дражнячи, — заплати хоч половину! Дідусю! га!

І зараз же почувся сміх, а потім ізнову співали ледве чутно. Костиль теж сів чай пити.

— Були ми, ото ж, на ярмарку, — почав він розповідати. — Дуже добре погуляли, дітки, дуже добре гуляли, слава тобі господи. І вийшов такий випадок, негарний: коваль Сашко купив тютюну і дає коповика, тобто купцеві... А коповик фалшивий, — говорить Костиль і озирнувся; він хотів був говорити пошепки, але гворив він притиснутим хрипким голосом і всім було чутно. — А коповик виходить фалшивий. Питає, де взяв. — „А це мені Анісім Цибукін дав. Коли, каже, я в нього на весіллі гуляв...“ Гукнули урядника, повели... Дивись, Петровичу, коли б чого не вийшло, якоїсь балачки...

— Діду! — дражнив той самий голос за воротами. — Дідусю!

Настало мовчання.

— Ох, діточки, діточки, діточки... — швидко забелькотів Костиль і встав; його перемагала дрімота. — Ну, спасибі за чай, за цукор, діточки. Пора й спати! Я вже трухлявий став, балочки в мені підгнили. Хо-хо-хо!

Відходячи він сказав:

— Вмирати, либонь, час!

І схлипнув. Старий Цибукін не допив свого чаю, але ще посидів, подумав; вираз у нього був такий, наче він прислухався до кроків Костиля, що був уже далеко на вулиці.

— А Сашка Коваль, либонь, набрехав,—сказала Анісья, вгадавши його думки.

Він пішов у кімнату, і трохи згодом вернувся з вузликом; розгорнув — блиснули карбованці, зовсім новенькі. Він узяв один, спробував на зуб, кинув на тацу, потім кинув другий...

— Карбованці і справді фалшиві... — вимовив він, дивлячись на Аксіню і наче не розуміючи.— Це ті... Анісім тоді привіз, його дарунок. Ти, дочко, візьми, — зашепотів він, — і сунув їй до рук суверток, — візьми, кинь у колодязь... Ну їх! І дивись, щоб і розмов не було, щоб чого не вишло... Заберіть самовар, гаси вогонь...

Ліпа та Прасков'я, що сиділи в повітці, бачили, як один по одному погасли вогні; тільки нагорі у Варвари світилися сині та червоні лампадки і звідти віяло спокоем, гараздом і незнанням. Прасков'я ніяк не могла звикнути до того, що її дочка віддана за багатого, і коли приходила, то лякливо тулилася в сінях, благально посміхаючись, і їй висилали чаю та цукру. І Ліпа теж не могла звикнути і після того, як поїхав чоловік, спала не на своєму ліжкові, а де прийдеться: в кухні, в повітці, і щодня мила підлогу або прала, і їй здавалося, що вона на поденщині. І тепер, повернувшись із прощі, вони пили чай у кухні з куховаркою, потім пішли в повітку й юклалися між саньми та стіною. Було тут темно, пахло хомутами. Коло дому погасили вогні, потім чути було, як глухий зачинив крамницю, як косарі уклалися спати надворі. Далеко у Хриміних Молодших грали на дорогій гармонії... Прасков'я і Ліпа почали засинати.

Коли їх розбудили чийсь кроки, було вже ясно від місяця. На вході до повітки стояла Аксінья, держачи в руках постіль.

— Тут, либонь, свіжіше... — промовила вона, потім увійшла й лягла майже в самому порозі. І місяць освітлював її всю.

Вона не спала і тяжко зідхала, розхриставшись від жару, скинувши з себе майже все — і при чарівному світлі місяця яка гарна і яка гордовита була ця тварина! Минуло трохи часу, і знову почулися кроки. На дверях показався старий, увесь білий.

— Аксінья! — покликав той. — Чи ти тут?

— Ну, а що — відгукнулася та сердито.

— Я тобі тоді сказав, щоб ти кинула гроші в колодязь. Ти кинула?

— От іще, таке добро в воду кидати! Я віддала їх косарям...

— Ох, боже мій, — проговорив старий здивовано й злякано. — Божевільна ти, бабо... Ой, боже мій!

Він сплеснув руками й пішов і поки йшов, усе щось примовляв. А трохи згодом, Аксінья сіла і зідхнула важко, з докукою, потому встала і, забравши в оберемок свою постіль, вийшла.

І пощо ти мене віддала сюди, мамусю? — промовила Ліпа.

— Заміж іти треба, дочко. Так уже не від нас постановлено.

І почуття невтішної скорботи готове було опанувати їх. Та їм здавалося, що хтось дивиться на них із високостів неба, з блакиті, звідти, де зірки, бачить усе, що діється в Уклеєві, доглядає. І хоч яке велике зло, ніч таки прегарна і тиха, і все таки у світі божому правда є і буде, така сама тиха і прегарна, і все на землі лише чекає, щоб злитися з правдою, як місячне сяйво зливається з ніччю.

І обидві, заспокоєні, притулившись одна до одної, заснули.

Давно вже прийшла вістка, що Анісіма посадили в тюрму за підроблювання і збування фалшивих грошей. Минуло три місяці, минуло півроку, пройшла зима, наступила весна, і всі звикли до того, що Анісім сидить у тюрмі, звикли і в домі, і на селі. І коли хтось проходив повз дім чи крамницю, то згадував, що Анісім сидить у в'язниці, і коли дзвонили на дзвіниці, то чомусь теж згадувалось, що він сидить у тюрмі, жде суду.

Здавалося, ніби тінь лягла на двір. Дім почорнів, дах заіржавів, двері в крамниці, оковані залізом, померхли або, як казав глухий, „зашкаруби“, і сам старий Цибукін наче почорнів. Давно вже він не підстригав ні волосся, ні бороди, заріс, і вже сідав у дрижулю не підплигуючи, і не кричав жебракам: „Бог дасть!“ Сила в нього пішла на підупад, і це було по всьому помітно. Вже й люди не так боялися його, і урядник склав на нього протокола, хоч і дістав, що слід, по-давньому, і тричі викликали до міста, щоб судити за таємний продаж горілки, і все відкладали справу через непояву свідків, і старий замучився.

Він часто їздив до сина, наймав когось, подавав комусь прохання, пожертвував кудись корогву. Начальникові тюрми він подарував срібляний підскляник із написом по емалю: „душе, міру знай“ із довгою ложечкою.

— Поклопотати, поклопотати як слід нема кому, — говорила Варвара. — Ох-тех-те... Попрохати б когось із панів, написали б головним начальникам... До суду хоч би випустили! Чого парня мучити.

Вона теж була зажурена, але поповнішала, побілішала, і по-давньому світила в себе лямпадки



і доглядала, щоб усе в домі було чисто, і частувала варенням та яблучним повидлом гостей. Глухий та Аксінья торгували в крамниці. Затіяли нове діло—цегельню в Бутьокіні,—і Аксінья їздила туди мало не щодня дрижулею; вона сама правила і зустрічаючи знайомих, вона витягала шию, мов гадюка з зеленого жита, і наївно та загадково посміхалася. А Ліпа все бавилася із своєю дитиною, що в неї перед постом народилася. Це була малесенька дитинка, худенька, злиденненька, і було дивно, що вона кричить, дивиться, що її вважають за людину і навіть називають Нікіфор. Вона лежала в колисці, а Ліпа відходила до дверей і казала:

— Здрастуйте, Нікіфор Анісімічу!

Потім прожогом до неї бігла й цілувала. Потім відходила до дверей, кланялася і знову:

— Здрастуйте, Нікіфор Анісімічу!

А він задирав червоні ноженята, і плач у нього змішувався з сміхом, як у теслі Єлізарова.

Нарешті, призначено суд. Старий виїхав днів за п'ять. Потім чутно було, що з села погнали мужиків, що їх викликано за свідків; виїхав і старий наймит, теж одержавши повістку.

Суд у четвер. Та минула неділя, а старий ще не повертався, і не було ніяких вісток. У вівторок над вечір Варвара сиділа біля відчиненого вікна і прислухалася, чи не приїде старий. У сусідній кімнаті Ліпа бавилась із своїм синком. Вона підкидала його на руках і захоплено йому говорила:

— Ти виростеш великий-великий! Будеш ти мужик і разом підемо на поденщину. На поденщину підемо!

— Ну!—образилася Варвара.—Яку там іще поденщину вигадала, дурненька? Він у нас купець буде!.. \*

Ліпа тихенько заспівала, але трохи згодом забулася і знову:

— Виростеш великий-великий, мужик будеш, разом підемо на поденщину.

— Ну, заладила своєї!

Ліпа з Нікіфором на руках спинилася в дверях і спитала:

— Мамочко, чого це я так люблю його? Чого це я так його жалію? — продовжувала вона тремтливим голосом, і на очах у неї заблищали сльози.

— Хто він? Який він із себе? Легкий, як пір'їнка, як кришечка, а люблю його, люблю його, як справжню людину. Ось він, нічого не може, не говорить, а я все розумію, чого він своїми оченятами бажає.

Варвара наставила вуха: долетів шум від вечірнього поїзду, що підходив до станції. Чи не приїхав старий? Вона вже не чула й не розуміла, про що говорила Ліпа, не пам'ятала, як ішов час, а тільки тремтіла вся, і це не від ляку, а від гострої цікавості. Вона бачила, як віз, повний мужиків, проїхав швидко з гуркотом. Це їхали із станції свідки назад. З возу ізскочив біля крамниці старий наймит і пішов у двір. Чутно було, як у дворі з ним поздоровкалися і спитали його про щось...

— Позбавити прав і всього майна, — голосно сказав він, — і в Сибір на каторжні роботи на шість років.

Видко було, як із крамниці чорним ходом виїшла Аксінья; вона допіру продавала гас і в одній руці тримала пляшку, а в другій — лійку, а в роті в неї були срібляні гроші.

— А тато де? — спитала вона, фолькочучи.

— На станції, — відповів робітник. „Перечикаю, каже, як стане темніш, тоді приїду“.

А коли у дворі стало відомо, що Анісіма засуджено в каторжну тюрму, куховарка раптом у кухні заголосила, мов по покійнику, гадаючи, що цього треба для пристойности.

— І на кого ти нас покинув, Анісім Григоричу! соколику ясний!

Загавкали стурбовані пси. Варвара підбігла до віконця і заметушилася в нудззі та стала кричати куховарці, щосили напружуючи голос:

— Годі, Степанидо, годі! Не муч, Христа ради!

Забули поставити самовар, і вже ні про що не міркували. Тільки Ліпа ніяк не могла втямити, в чому справа й далі пестила дитинку.

Коли приїхав старий із станції, то його ні про що не питали. Він поздоровкався, потім перейшовся по всіх кімнатах мовчки, не вечеряв.

— Подбати немає кому...—почала Варвара, коли вони залишилися вдвох. — Казала я, щоб панів прохав, не послухали тоді... Прохання б...

— Клопотався я! — сказав старий, махнувши рукою. — Коли Анісіма засудили, я до того барина, що боронив його: „Нічого, каже, тепер не можна, пізно“. І сам Анісім так каже: „пізно“. А все таки, коли я вийшов із суду, то одного адвоката договорив; завдаток йому дав. Підожду ще з тиждень, а там поїду. Що бог дасть.

Старий знову мовчки перейшовся по всіх кімнатах і коли повернувся до Варвари, то сказав:

— Мабуть, я нездужаю. В голові тее... туманить-ся, думки мутнішають. Він — зачинив двері, щоб Ліпа не почула, і продовжував тихо:

— З грошима у мене недобре. Пам'ятаєш, Анісім перед весіллям на провіднім тижні привіз мені нових карбованців і коповиків? Суверт один я тоді сховав, а решту змішав із своїми... І коли мій дядько, Дмитрій Філатич, живий був, царство йому небес-

не, то все, було, їздив по крам — і в Москву і в Крим. Була в нього жінка, і отож оця жінка поки значить він за крамом їздив, із іншим гуляла. Шестеро дітей було. Так от було дядечко, як вип'є, то й сміється: „Ніяк не доберу, де тут мої діти, а де чужі“. Веселої вдачі значить. Так і я тепер: не розберу, які в мене гроші справжні, а які фалшиві. І здається — всі вони фалшиві.

— Ну, та що ти? бог з тобою!

— Купую на станції квитка, даю три карбованці і гадається мені, ніби вони фалшиві. І жاخно мені. Мабуть, нездужаю.

— Що й казати, всі під богом ходимо... Ох-тех-те!..— промовила Варвара й похитала головою.— Треба б ось про що подумати, Петровичу... Непевний час, коли б чого не трапилось, людина ти немолода. Помреш, і дивись, щоб без тебе внучка не скривдили. Ой, боюся, скривдять вони Нікіфора, скривдять! Батька, вважай, і так уже нема мати молода й дурна... Записав би ти на нього— на хлопчика— хоч землю, Бутьокіне оте, бігме, Петровичу! Подумай! — продовжувала переконувати Варвара.— Хлопчисько ж гарненький, шкода! От їдь завтра, та й напиши тестамент. Чого ждати?

— А я й забув за унучка...— сказав Цибукін.— Треба поздоровкатися. Так ти кажеш, хлопчик нічого? Ну й що ж, нехай росте. Дай бог.

Він відчинив двері і, зігнувши пучку, поманив до себе Ліпу. Вона підійшла до нього з дитиною на руках.

— Ти, Ліпонько, коли що треба — питай, — сказав він.— І що схочеш їсти — їж, ми не жаліємо, була б здорова... Він перехрестив дитину.— І унучка пильнуй. Сина нема, так унучок зістався.

Сльози потекли в нього по щоках: він схлипнув і відійшов. Трохи згодом він ліг спати і міцно заснув після сімох безсонних ночей.

Старий їздив на короткий час до міста. Хтось сказав Аксіні, що він їздив до нотаріуса, щоб написати тестамент, і що Бутьокіно, те саме, де вона випалювала цеглу, він відписав унукові Нікіфорові. Про це їй сказали вранці, коли старий та Варвара сиділи біля ганку й пили чай. Вона заперла крамницю з вулиці і з двору, збрала всі ключі, які в неї були, і шпурнула їх під ноги старому.

— Не стану я більше на вас робити! — кричала вона голосно і зненацька заревла... — Виходить, я у вас не невістка, а наймичка. Всі люди сміються: дивись, кажуть, Цибукіни яку собі робітницю знайшли! Я до вас не наймалася. Я не жебрачка, не хамка якась, є в мене батько й мати.

Не витираючи сліз, вона витріщила на старого очі, залиті слізьми, злісні, перекошені від гніву; обличчя та шия її були червоні від напруги, бо вона кричала щосили.

— Не бажаю я більш служити! — продовжувала вона. — Замучилася я! Коли робити, коли сидіти цілісінький день у крамниці, ночами шмигати за горілкою, — так це мені, а коли землю дарувати, так це каторжанці з її чортеням! Вона тут господиня, бариня, а я у неї наймичка! Все віддайте їй, арештантці, хай задавиться! А я піду додому! Шукайте собі другу дурку, іроди окаянні!

Старий ні разу в житті не лаявся і не карав дітей і навіть не допускав думки, щоб хтобудь із сім'ї міг говорити йому грубі слова або тримати себе непочтиво; і тепер він страшенно перелякався, утік до хати і сховався там за комоду. А Варвара так перелякалася, що не могла підвестися з місця і тільки відмахувалася обома руками, наче обороняючись від бджоли.

— Ой, ой, що ж це таке, батечки? — белькотала вона з жахом. — Що ж це вона кричить? Ох-тех-те... Народ же почує! Хоч би тихше... Ой, тихше.

— Віддали каторжанці Бутьокіно, — репетувала далі Аксінья, — віддайте їй тепер усе, — мені від вас нічого не треба! Заваліться ви всі, тут одна зграя! Надивилася я, годі з мене! Грабували прохожих і проїжджих, грабували старого й малого! А хто горілку без патенту продавав? А фалшиві гроші? Понабивали собі скрині фалшивими грішми, а тепер уже й я непотрібна стала!

Біля навстіж відчинених дверей уже зібрався натовп і дивився у двір.

— Нехай народ дивиться! — кричала Аксінья. — Я вас оганьблю! Ви в мене спаленієте від сорому! Ви в мене в ногах поваляєтеся! Гей, Степане! — покликала вона глухого. — Поїдемо цієї ж хвилини додому! До мого батька й до моєї матері поїдемо, я не хочу жити з арештантами! збирайся!

На протягнених мотуззях у дворі висіла білизна; вона почала зривати свої ще мокрі спідниці й кохточки, та кидати їх на руки глухому. Потім, розлютована, вона гасала по двору біля білизни, зриваючи все, і те, що не було її, та кидала все на землю і топтала.

— Ой, батечки, задержте її! — стогнала Варвара. — Чо ж вона справді! Віддайте їй Бутьокіно, віддайте, ради христа небесного.

— Ну й баба, га! — говорили біля воріт. — От так баба! Розлютилась і не підходить!

Аксінья вбігла до кухні, де в цей час прали білизну. Прала сама Ліпа, а куховарка пішла на річку полоскати білизну. Від ваганів та казана йшла пара, в кухні було душно і тьмяно від туману. На підлозі була ще купа непраної білизни, а коло неї на лавці, задираючи свої червоненькі

ніжки, лежав Нікіфор так, щоб, коли б упав, то не забився. Саме коли Аксінья увійшла, Ліпа вийняла з купи її сорочку й поклала у вагани і вже простягла руку до великого ковша з окропом, що стояв на столі...

— Віддай сюди! — проговорила Аксінья, дивлячись на неї з ненавистю, і висмикнула сорочку з ваганів. — Не твоє це діло мою білизну чіпати! Ти, арештантко, повинна своє місце знати, хто ти є така.

Ліпа дивилася на неї, перелякавшись і не розуміючи, та раптом вона впіймала погляд, що та кинула на дитину, і зненацька зрозуміла і вся помертвіла.

— Взяла мою землю, так ось же тобі!

Сказавши це, Аксінья схопила ківш із окропом і хлюпнула на Нікіфора.

Після того почувся такий крик, якого ще ніхто не слухав в Уклеєві, і не вірилося, щоб така мала квота істота, як Ліпа, могла так кричати. І на дворі раптом стало тихо. Аксінья прошмигнула в дім із своєю давньою наївною посмішкою... Глухий увесь час ходив по двору, тримаючи в оберемку білизну, потім знову почав її розвішувати, мовчки, не поспішаючи. І поки не повернула куховарка з річки, ніхто не зважувався ввійти в кухню і поглянути, що там.

## VIII

Нікіфора одвезли в земську лікарню і надвечір він умер там. Ліпа не стала дожидатися, доки по неї прийдуть, а завинула покійника в ковдрочку і понесла додому.

Нова, недавно побудована лікарня з великими вікнами стояла високо на горі; вона вся сяяла

від сонячного заходу, і здавалося горіла в середині. Внизу був виселок. Ліпа спустилась дорогою, і, не доходячи виселка, сіла біля маленького ставка. Якась жінка привела поїти коня, але кінь не пив.

— Чого ж тобі ще треба? — казала, жінка, тихо, збентежено. — Чого ж тобі ще треба?

Хлопчик у червоній сорочці, сидючи біля самої води, мив батьківські чоботи. І більше не видно було ні одної живої душі ні у виселку, ні нагірці.

— Не п'є... — сказала Ліпа, дивлячись на коня.

Та ось жінка й хлопчик із чобітьми пішли, і вже нікого не було видно. Сонце клалося спати і вкрилося багряною парчею, і довгі хмари, червоні та фіялкові, вартували його спокій, простягнувшись по небу. Десь далеко, невідомо де, кричав бугай, наче корова заперта в повітці, понуро і глухо. Крик цього таємничого птаха чули щовесни, але ніхто не знав який він, і де живе. На горі біля лікарні, біля самого ставка в кущах, за виселком і навкруги, в полі заливалися соловейки. Чийсь літа рахувала зозуля і все збивалася з лічби та починала знову. У ставку, сердито надсаджуючись, перегукувалися жаби; і навіть можна було розібрати слова: „І ти така! І ти така!“ Який шум був! Здавалося, що всі оці тварини кричали та співали навмисне, щоб ніхто цього весняного вечора не спав, щоб усі, навіть сердиті жаби, цінували і втішались з кожної хвилини: аджеж життя дається тільки один раз!

На небі світив срібляний півмісяць, було багато зірок. Ліпа не пам'ятала, як довго вона сиділа біля ставка, але коли встала й пішла, то у виселку вже всі спали й не було ні одного вогника. Додому було мабуть верстов із дванадцять, але сили не вистачало й тямки не було, як іти: місяць



виблискував то спереду, то позаду, та сама зозуля кричала, хоч уже захриплим голосом, і наче з сміхом, дражнила її: „Ой, дивися з дороги не збийся!“ Ліпа йшла швидко і згубила хустку з голови... Вона дивилася на небо й думала про те, де тепер душа її хлопчика, чи йде слідом за нею, чи шугає там угорі, біля зірок, і вже не думає про свою матір. О, як самотно в полі вночі, серед цього співу, коли сам співати не можеш, серед невпинних звуків радості, коли сам радіти не можеш, коли з неба дивиться місяць, теж самотній і якому однаково, чи весна тепер, чи зима, чи живі люди, чи мертві. Коли на душі горе, то важко без людей. Коли б із нею була її мати, або Костиль, або куховарка, або якийсь мужик!

— Бу-у! — гукав бугай, — бу-у!

Зненацька далось почути людську мову.

— Запрягай, Вавило!

Попереду біля самої дороги горіло багаття; полум'я вже не було, світилися самі червоні жаринки. Чутно було, як жвакали коні. В пільмі позначилися дві підводи — одна з барилом, а друга, менша, з мішками, і два чоловіки: один вів коня, щоб запрягати, а другий стояв біля багаття, не порушно, заклавши руки назад. Біля підводи загарчав собака. Той, що вів коня, спинився і сказав:

— Наче хтось іде дорогою.

— Шаріку, мовчи! — гукнув другий на собаку.

І по голосу можна було зрозуміти, що цей другий був старий. Ліпа спинилася і сказала:

— Боже поможи!

Дід підійшов до неї й відповів неодразу.

— Здорові були!

— Ваш собака не пірве мене, діду?

— Нічо, іди. Не вкусить.

— Я в лікарні була, — сказала Ліпа, помовчавши. — Синочок у мене там помер. Ось додому несучу.

Мабуть дідові було неприємно чути це, бо він одійшов і промовив хапливо:

— Це нічо, люба. Божа воля. Шпортаєшся, хлопче! — сказав він, звернувшись до супутника. — Ти б хутчіш.

— Твоєї дуги немає, — сказав парубок. — Не видно.

— Справжній ти Вавила!

Дід підняв жаринку, роздмухав — освітилися тільки його очі й ніс; потім, коли відшукали дугу, він підійшов до Ліпи і поглянув на неї; його погляд виявляв убоління й ніжність.

— Ти мати, — сказав він. — Кожній матері своєї дитини жаль.

При цьому він зідхнув і похитав головою. Вавила кинув щось на вогонь, потоптав і одразу стало темно; привід ізник і знову було тільки небо з зірками та кричали птахи, заважаючи один одному спати. І даркач деренчав, здавалося, на тому самому місці, де було багаття.

Та минула хвилина і знову стало видно і підводи, і діда, і довгого Вавилу. Вози скрипіли, виїжджаючи на шлях.

— Ви святі? — спитала Ліпа у діда.

— Ні ми з Фірсанова.

— Ти тоді поглянув на мене, а серце моє заспокоїлося. І хлопець лагідний. Я й подумала: це, мабуть, святі.

— А чи далеко тобі?

— До Уклеєва.

— Сідай, підвеземо до Кузьменок. Там тобі просто, а нам уліво.

Вавила сів на підводу з барилом, а дід та Ліпа сіли на другий віз. Поїхали кроком, Вавила попереду.

— Мій синочок увесь день мучився, — сказала Ліпа. — Дивиться своїми оченятами і мовчить, і хоче сказати, і не може; господи боже, царице небесна! Я з горя так усе й падала на підлогу. Стою і впаду біля ліжка. І скажи мені, діду, навіть маленькому перед смертю мучитися? Коли мучиться доросла людина, чоловік чи жінка, то гріхи прощається, а пощо маленькому, коли в нього нема гріхів? Пощо?

— А хто ж його знає! — відповів старий.

Проїхали з півгодини мовчки.

— Всього знати не можна, чому та як, — сказав старий. — Птахіві покладено не чотири крила, а два, бо на двох здатний літати; так і чоловікові покладено знати не все, а тільки половину або чверть. Скільки йому треба знати, стільки він і знає.

— Мені, діду, іти пішки легше. А тепер серце тіпається.

— Нічого, сиди.

Старий позіхнув і перехристівав рота.

— Нічого... — повторив він. — Твоє горе з півгоря. Життя довге — буде ще багато гарного й поганого, всього буде. Велика матушка Росія, — сказав він і подивився по обидві сторони. — Я був по всій Росії і все в ній бачив, і ти моему слову вір, люба. Буде й погане, буде й добре. Я ходаком на Сибір ходив, і на Амурі був, і на Алтаї, і в Сибір переселився, землю там орав, знудьгувався потім за матушкою Росією, та й назад повернув, до свого села рідного. Назад у Росію пішки йшли: пам'ятаю, пливемо дарабою, а я худий-худий, обдертий увесь, босий, змерз та смокчушкоринку, а проїжджий пан якийсь тут на дарабі, — коли помер, то царство йому небесне, — дивиться на мене жалісно, сльози ллються: „Ох,

ти, каже, хліб твій чорний і дні твої чорні“. А додому приїхав, то, як говірка каже, ні кола, ні двора; жінка була, так у Сибіру залишилася, поховали. Так і живу в наймитах. Ну й що ж, скажу тобі, потому було погане й буде добре. От і помирати не хочеться, люба, ще б літ із двадцять пожив: значить гарного було більш. Еге, велика матушка Росія,—сказав він і знову подивився по сторонах і озирнувся назад.

— Діду,—спитала Ліпа,—коли людина вмирає, то скільки днів його душа потім по землі ходить?

— А хто ж його знає! От питаємо Вавилу, він до школи ходить. Тепер усього навчають. Вавило!—покликав старий.

— Га!

— Вавило, коли людина помирає, то скільки днів душа по землі ходить?

Вавила спинив коня, а потім вже відповів:

— Дев'ять дьон. Мій дядько Кирила помер, так його душа в нашій хаті жила потім тринадцять днів.

— А звідки ти знаєш?

— Тринадцять днів у печі стукало.

— Ну гаразд. Рушай,—сказав старий, і видно було, що він нічому тому не вірив.

Біля Кузьменок підводи звернули на шосе, а Ліпа пішла далі. Вже розвиднялося. Коли вона спустилася в яр, то уклеєвські хати та церква ховалися в тумані. Було холодно, і їй здавалося, що та сама зозуля кричить.

Коли Ліпа вернулася додому, то скотини ще не вигонили; всі спали. Вона сиділа на ганку й ждала. Перший вийшов старий: він одразу, з першого погляду зрозумів, що скоїлося, і довго не міг вимовити ні слова і тільки цмокав губами.

— Ой, Ліпо, не вберегла ти внучка,—промовив він.

Розбудили Варвару. Вона сплеснула руками, заридала і зараз же почала вбирати дитину.

— І хлопчик був такий гарнесенький... — промовляла вона. — Ох-тех-те... Один був хлопчик і того не вберегла дурненька...

Відслужили панахиду вранці і ввечері. Другої днини ховали; і після похорон гості й духівництво їли багато і з такою жадністю, наче давно не їли. Ліпа прислужувала за столом, і батюшка, піднявши виделку з соленим рижком, сказав їй:

— Не побивайтеся за немовлятком. Такових єсть царствіє небесне.

І тільки коли всі розійшлися, Ліпа зрозуміла як слід, що Нікіфора вже нема, та й не буде; зрозуміла й заридала. І вона не знала, до якої кімнати їй іти, щоб ридати, бо почувала, що в цьому домі, після смерті хлопчика, їй уже немає місця, що вона тут ні до чого, зайва; інші також це відчували.

— Ну, чого голосиш там? — крикнула Аксінья, раптом з'являючись у дверях; з нагоди похорон вона була одягнена у все нове й напудрилася. — Замовч!

— Чуєш? — крикнула Аксінья і дуже розгнівана тупнула ногою. — Кому кажу? Пішла геть із двору і щоб твоєї ноги тут не було, каторжанко! Геть!

— Ну, ну-ну!.. — заметушився старий, — Аксюто, заспокойся, голубонько!.. Плаче, зрозуміло... Дитя померло...

— Зрозуміло... — передражнила його Аксінья. — Нехай переночує, а завтра, щоб і духу її тут не було! Зрозуміла! — передражнила вона ще раз і, засміявшись, попростувала в крамницю.

Другого дня Ліпа зібралася геть у Торгуєве до матері.

Тепер дах на крамниці і двері пофарбовано, і вони блищать, як нові, на вікнах по-давньому цвіте веселенька геранія, і те, що було зчинилося три роки тому в домі Цибукіних і в дворі, уже майже забуто.

За господаря править, як і тоді, Григорій Петрович; насправді все діло перейшло до рук Аксінї; вона продає й купує і без її згоди нічого не можна зробити. Цегельня працює добре, тому, що цегла потрібна для залізниці, ціна на неї скочила до двадцяти чотирьох карбованців за тисячу; баби й дівчата возять на станцію цеглу і вантажать її в вагони та одержують за це по четвертаку денно.

Аксінья взяла участь у підприємстві Хриміних, і їхня фабрика тепер називається так: „Хриміни Молодші і Ко“. Біля станції вони поставили трахтир, і тепер уже грають на дорогій гармонії не на фабриці, а в трахтирі, і сюди часто ходить начальник пошти, що також пустився в якусь торгівлю, і начальник станції так само. Глухому Степанові Хриміни Молодші подарували золотий годинник, і він раз-по-раз витягає його з кишені й підносить до вуха.

У селі про Аксінью кажуть, що вона взяла велику силу, і справді, коли вона вранці їде до себе на цегельню, з наївною посмішкою, вродлива й щаслива, коли потім дає розпорядження в цегельні, то в ній відчувається велика сила. Її всі бояться і вдома, і в селі, і в цегельні. Коли вона приходить на пошту, то начальник схоплюється й говорить їй:

— Дуже вас прошу, сідайте, Ксеніє Абрамовно!

Один дідич, дженджик у піддъовці з тонкого сукна і в високих лакових черевиках, уже підтоптаний, якось продаючи їй коняку, так захопився розмовою з нею, що відступив їй за таку ціну, яку вона забажала. Він довго тримав її за руку, дивлячись в її веселі, лукаві, наївні очі, і говорив:

— Для такої жінки, як ви, Ксеніє Абрамовно, я готовий зробити всяку приємність. Тільки скажіть, коли ми можемо побачитися, щоб нам ніхто не заважав.

— Та коли вам завгодно!

І після того підтоптаний дженджик заїздить до крамниці майже щодня, щоб випити пива. А пиво гідке, гірке, мов полинь. Дідич хитає головою, але п'є. Старий Цибукін уже не втручається у справи. Він не тримає при собі грошей, бо ніяк не може відрізнити справжніх від фалшивих, але мовчить, нікому не говорить про цю свою хворобу. Він став якийсь забудький, і коли не дати йому попоїсти, то сам він не питає; вже звикли без нього обідати, і Варвара часто говорить:

— А наш учора знов ліг спати не ївши.

І говорить байдужно, бо звикла. Чомусь улітку і взимку він однаково ходить у кожусі, і тільки в дуже гарячі дні не виходить, сидить вдома. Звичайно, надягнувши кожуха, запнувшись і піднявши комір, він отак гуляє по дворі й по дорозі до станції або сидить з ранку до вечора на ослінчику біля церковних воріт. Сидить — не зворухнеться. Проходжі йому вклоняються, але він не відповідає, бо по-давньому не любить мужиків. Коли його питають про щось, то він відповідає цілком розумно і гречно, але коротко.

По селу ходять балачки, ніби невістка його вигнала з власного дому, не дає йому їсти, і

ніби він годується милостинею: котрі радіють, а котрі жаліють.

Варвара ще більш розтовстіла й побіліла і подавньому чинить добрі діла, і Аксінья не заважає їй. Варення тепер так багато, що його не встигають з'їдати до нових ягід; воно цукруватіє, і Варвара мало не плаче, не знаючи, що з ним робити.

Про Анісіма почали забувати. Якось прийшов від нього лист, написаний віршами, на великому аркуші паперу, наче прохання, і все тим самим розкішним письмом. Очевидно його приятель Самородов відбував разом із ним кару. Під віршами був написаний негарним нерозбірним письмом один рядок: „Я все тут болю, мені тут важко, допоможіть христа ради“.

Одного разу — це було ясної осінньої днини, надвечір — старий Цибукін сидів коло церковних воріт, піднявши комір свого кожуха, і видно було тільки його ніс і козилок від кашкета. На другому кінці лавки сидів підрядчик Єлізаров і поруч шкільний сторож Яків, дід близько сімдесятьох років, без зубів. Костиль і сторож розмовляли:

— Діти повинні годувати старих та поїти... „Чти отця твого і матір“, — говорив Яків роздратовано, — а вона, невістка, вигнала свекра із власної хати. Старому ні поїсти, ні попити — куди підеш? Третій день не ївши.

— Третій день! — здивувався Костиль.

— Отож, отак собі сидить і все мовчить. Охляв. А чого мовчати? Поскаржитися в суд, — її б у суді не похвалили.

— Кого в суді хвалили? — спитав Костиль, не дочувши.

— Чого?



— Баба нічого, старанна. В їх ділі без цього не можна,— тобто без гріха...

— З власної хати... — тягнув далі Яків роздратовано. — Набудь собі свій дім, а тоді й жени! Ач яка знайшлася, подумаєш. Язва-а!

Цибукін слухав і не ворухився.

— Власний дім чи чужий — все одне, аби тепло було та баби не лаялися, — сказав Костиць і засміявся. — Коли я молодий був, я дуже свою Настасью жалів. Молодиця була лагідненька. І бувало все: „Купи, Макаричу, дім, купи, Макаричу, дім! купи, Макаричу, коня!“ Вмирала, а все говорила: „Купи, Макаричу, собі бігунці, щоб пішки не ходити“. А я тільки пірники їй купував, більш нічого.

— Муж ось її глухий, дурний, — вів 'Яків далі, не слухаючи Костиця, — отакий дурень дурнем, все одно, як гусак. Хіба він може що тямити? Дай гусакові ціпком по голові, і то не зрозуміє.

Костиць підвівся, щоб іти додому на фабрику. Яків теж підвівся, і обидва пішли разом, продовжуючи розмову. Коли вони відійшли кроків може з п'ятдесят, старий Цибукін теж підвівся і поплентався за ними, ступаючи нерішучо, наче по сковзькому льоду.

Село вже поринало в вечірних померках; і сонце блищало тільки вгорі, на дорозі, що гадюкою крутилася похилом знизу вгору. Поверталися бабусі з лісу, а з ними хлоп'ята; несли кошики з вовнянками, груздами. Ішли жінки й дівчата юрбою з станції, де вони вантажили вагони цеглою; носи та щоки під очима в них були вкриті червоним цегляним порохом. Вони співали. Попереду всіх ішла Ліпа і співала та заливалася тонким голосом, глядячи на небо, наче втішачись і захоплюючись, що день, дяка богові, скін-

чився і можна відпочити. У натовпі була її мати поденниця Прасков'я, що йшла з вузликом у руці і, як завжди, важко дихала.

— Здорові були, Макаричу!— сказала Ліпа, побачивши Костиля. — Здорові були, голубчику!

— Здрастуй, Ліпонько! — зрадів Костиль. — Молодички, дівчатки, покохайте старого теслю! Хо-хо! Діточки мої, дітоньки (Костиль схлипнув). Топорики мої люб'язні.

Костиль та Яків пішли далі, і чутно було, як вони розмовляли. Ось після них натовп зустрів Цибукіна, і стало раптом тихо-тихо. Ліпа і Прасков'я трохи відстали, і коли старий порівнявся з ними, Ліпа низенько вклонилася і сказала:

— Здорові були, Григорій Петровичу!

І мати також уклонилася. Старий зупинився і, нічого не кажучи, поглянув на обох; уста тремтіли в нього й очі були повні сліз. Ліпа дістала з вузлика в матері кусник пирога з кашею і подала йому. Він узяв і став їсти.

Сонце вже зовсім сіло; блиск його погас і вгорі, на дорозі. Ставало темно й холоднувато. Ліпа й Прасков'я пішли далі і довго потім христилися.



## ЛЮДИНА В ФУТЛЯРІ

Геть на краю села Міроносіцького, в повітці старости Прокофія розташувалися на ночівлю припізнені мисливці. Їх було двоє: ветеринарний лікар Іван Іванич і вчитель гімназії Буркін. Іван Іванич мав досить дивовижне подвійне прізвище Чимша-Гімалайський, що аж ніяк не пасувало до нього, а в усій губернії його звали просто по імені та по-батькові; він жив коло міста, на кінському розпліднику і приїхав тепер полювати, щоб подихати свіжим повітрям. Щождо вчителя гімназії Буркіна, то цей щоліта гостював у графів П... і в цій місцевості давно вже був своя людина.

Не спали. Іван Іванич, високий, худорлявий дід із довгими вусами, сидів зовні біля входу й палив люльку; його освітлював місяць. Буркін лежав усередині на сіні і поночі його зовсім не було видно.

Оповідали всякі пригоди. Між іншим говорили й про те, що жінка старости, Мавра, сама здорова й недурна, за ціле своє життя ніде далі свого рідного села не була, ніколи не бачила ні міста, ні залізниці, а останніми роками все сиділа за піччю і тільки ночами виходила на вулицю.

— Що ж тут дивного! — сказав Буркін. — Людей, самотніх натурою, що мов пустельник або слимак стараються сховатися в свою шкаралупину, є чимало на цьому світі. Можливо — тут явище ата-

візму, повернення до тих часів, коли предок людини ще не був громадська тварина і жив самотно у своєму барлозі, а може це просто одна з одмін людської вдачі,— хто знає. Я природник і не моє діло торкатися подібних питань, я тільки хочу сказати, що такі люди, як Мавра, явище нерідке... Та ось, недалеко шукати, місяців зо два назад помер у нас у місті такий собі Беліков, учитель грецької мови, мій товариш. Ви за нього звичайно чули. Він був знаменитий тим, що завжди, навіть у добру погоду, виходив у гальошах і з парасолею і неодмінно в теплому пальті на ваті. І парасоля в нього була в чехлі і годинник у чехлі з сірої замші, і коли виймав складаний ніж, щоб загострити олівець, то й ніж, був у нього у чехлі, і обличчя теж було в чехлі, бо весь час він ховав його в піднятий комір. Він носив темні окуляри, теплу жакету, уші затикав ватою і коли їхав візником, то казав підняти верх. Одно слово в цієї людини спостерігалось постійне і невпинне намагання оточити себе болонкою, мовляв, футляром, що відокремив би та захищав би його від зовнішніх впливів. Дійсність дратувала його, тримала в постійній тривозі, і може для того, щоб виправдати оцю свою лякливість, свою відразу до сучасного, він завжди нахваляв минуле і те, чого ніколи не було; і стародавні мови, що він їх викладав, були суттю справи ті самі гальоші і парасоля, куди він ховався від дійсного життя.

— О, яка звучна і яка пречудова грецька мова! — говорив він із солодким виразом і, наче на доказ своїх слів, прищулював око, підносив одного пальця вгору і оголошував: — Антропос!

І думку свою Беліков також старався заховати до футляру. Для нього були ясні тільки обіжники та газетні статті, де щось заборонялося. Коли в

обіжниках заборонялося учням виходити на вулиці після дев'ятої години вечора або коли в якійсь статті заборонялося плотське кохання, то це було для нього ясно й точно: заборонено й край. В дозволі чогось для нього завжди ховався елемент сумнівний, щось недоказане й каламутне. Коли в місті дозволяли драматичний гурток або читальню, або ж чайну, то він хитав головою і тихо казав:

— Воно, звичайно, це так, все це прегарно, та коли б чого не вийшло.

Всякі порушення, відхили від приписів, кидали його в журбу, хоча здавалось би, що він не має до цього ніякого діла. Коли хтось із товаришів спізнився на молебень або коли до нього доходили чутки про якісь вибрики гімназистів, або бачив виховательку гімназії з якимсь офіцером пізно ввечері, то він дуже хвилювався і все говорив, щоб не вийшло чого. А на педагогічних радах він просто пригноблював нас своєю обережністю, унимливістю та своїми чисто футлярними міркуваннями про те, що ось, мовляв, у хлоп'ячій та дівочій гімназії молодь поводить ся непристойно, дуже шумить під час занять — ох коли б це не дійшло до начальства, ох, коли б чого не вийшло,—і, мовляв, коли б з другої кляси виключити Петрова, а з четвертої Єгорова, то було б дуже добре. Ну й що ж? Своїми зідханнями, скімлінням, своїми темними окулярами на малому блідому обличчі, мов у тхора,—він тиснув нас усіх, ми поступалися, зменшували Петрову і Єгорову бал з поведінки, садовили їх під арешт, і, нарешті, виключали їх—і Петрова, і Єгорова. Він мав дивну звичку ходити по квартирах наших. Прийде до вчителя, сідає й мовчить, наче щось виглядає. Посидить отак мовчки годину, дві і піде. Це називалося „підтримувати добрі відносини“

з товаришами, і, очевидно, йому було важко ходити до нас та сидіти, і він ходив до нас тільки тому, що вважав це за свій товариський обов'язок. Ми, вчителі, його боялися. Навіть директор його боявся. І уявіть собі, хоч наші вчителі люди поступові, вельми порядні, виховані на творах Тургєневих і Щедрінових, а проте ця людина,— що весь час ходила в гальошах із парасолькою,— тримала всю гімназію в руках цілих п'ятнадцять років. Та коли б тільки гімназію? Ато ж усе місто! Наші дами суботами домашніх спектаклів не уряджували, боялися, коли б хто не довідався, і духівництво лякалося при ньому їсти скромне та в карти грати.

Підо впливом таких людей, як Беліков, за останні десять-п'ятнадцять років у нашому місті почали всього боятися. Боятся голосно говорити, посилати листи, знайомитися, читати книжки, боятся помагати бідним, навчати грамоти.

Бажаючи щось сказати, Іван Іванич, кахикнув, але спершу подивився на місяць і потому вже сказав з притиском:

— Так. Поступові, порядні, читають Тургєнева і Щедріна, усяких там Боклів тощо, але ж підкорилися ж, терпіли... Отож бо воно й є.

— Беліков жив у тому самому домі, де й я,— тягнув Буркін,— на тому самому поверху, двері проти дверей, ми часто бачилися і я знав його домашнє життя. І вдома та сама історія: шляфрок, ковпак, віконниці, засуви, ціла низка всяких заброн, обмежень і все — ох, коли б чого не вийшло! Пісне їсти — шкодить, а скромного — не можна. А щоб не сказали, що Беліков не виконує постів, то він їв судака на коров'ячому маслі, — їжа не пісна, та й не можна сказати, щоб була скромна. Жінки - служниці він не тримав, боячись, щоб про

нього погано не подумали, а тримав кухаря Афанасія, діда літ під шістдесят, нетверезого, недоумкуватого, що колись служив за денщика і сяк-так умів куховарити. Цей Афанасій, звичайно, стояв біля дверей, зхристивши руки, і завжди з глибоким віддихом белькотав те саме:

— Багато вже їх ниньки розплодилося!

Спочивальня в Белікова була маленька, наче скриня, ліжко з запоною. Лягаючи спати, він покривався з головою; було гаряче, задушно, в заперті двері стукотів вітер, а в печі гуділо; з кухні чутно зідхання, зловісні зідхання.

І йому було жахно під ковдрою. Він боявся, коли б чого не вийшло, коли б його не зарізав Афанасій, коли б не залізли злодії, і потому всю ніч він бачив тривожні примари, а вранці, коли ми разом ішли до гімназії, він був нудний, блідий і було видно, що людна гімназія, куди він ішов, була страшна йому, противна всій його істоті, що йти поруч мене йому, людині з природи самотній, було важко.

— Дуже вже галасують у нас у клясі, — казав він, наче стараючись підшукати пояснення своєму важкому почуттю. — Нікуди це не годиться.

— І цей учитель грецької мови, ця людина в футлярі, можете собі уявити, трохи не одружилася.

Іван Іванич швидко озирнувся на повітку і сказав:

— Жартуйте!

— Еге ж, як це не дивно, а мало не одружився був. До нас призначили нового вчителя історії й географії, якогось Коваленка, Михайла Савича, з українців. Приїхав він не сам, а з сестрою Варинькою. Він молодий, високий, смаглявий, з велетенськими руками, і вже по обличчю видно, що говорить басом, і справді голос як із бочки, бу-

бу-бу... А вона вже немолода, літ біля тридцяти, але теж висока, струнка, чорнобрива, червонощока — одне слово, не дівчина, а мармеляда, і така спритна, гомінка, все співає українські романси й регочеться. Як що, так і залетється сміхом — ха-ха-ха! Перше ґрунтовне знайомство з Коваленками у нас сталося, як пригадую, на іменинах у директора. Серед суворих напружено-нудних педагогів, що ходять на іменини з обов'язку, раптом бачимо нова Афродіта відродилася з шуму: ходить, узявшись в боки, сміється, співає, танцює... Вона з чуттям проспівала „Віють вітри“, потому ще романс і ще, і всіх нас зачарувала, — всіх, навіть Белікова. Він підсів до неї і сказав, солодко посміхаючись:

— Малоросійська мова своєю ніжністю та милозвучністю нагадує давньо-грецьку мову.

Це її втішило, і вона стала оповідати йому з почуттям, переконливо, що в Гадяцькому повіті вона має хутір, а на тому хуторі живе мамуня, а там такі грушки, такі дині, такі кабаки. В українців тиква називається кабак, а кабаки шинками, і варять у них борщ з червоненькими і з синенькими „такий смачний, такий смачний, що просто жах!“

Слухали ми, ото, слухали та й раптом нам усім на гадку спала та сама думка:

— А добре було б їх одружити, — тихенько сказала мені директорова.

Ми всі чомусь згадали, що наш Беліков нежонатий, і нам тепер видавалося дивним, що ми до цього часу не завважали, зовсім не бачили такої важливої подробиці в його житті. Як узагалі він ставиться до жінки, як розв'язує він для себе це істотне питання? Раніш це нас зовсім не цікавило; можливо, ми не припускали навіть думки про те, що людина, яка за всякої погоди ходить у гальошах і спить під запином, може ще кохати.



— Йому перевалило за сорок, а вона має тридцять років...— пояснила свою думку директора.— Мені здається, вона б за його вийшла.

Чого тільки не почнеш робити у нас в провінції з нудьги, — такого багато непотрібного, безглузлого. І це тому, що зовсім не робимо того, що треба. Ну от хоч би це: навіщо нам раптом захотілося одружити цього Белікова, що його, як одруженого, навіть уявити собі не можна? Директорова, інспекторова і всі наші гімназичні дами раптом віджили, навіть погарнішали, ніби побачили мету життя. Директорова бере в театрі ложу, і дивимося — а з нею сидить Варінька з отаким віялом, вся сіяє, щаслива, а поруч із нею Беліков, маленький, скрючений, наче його з дому кішми витягнули. Я уряджую вечорниці й дами домагаються, щоб я неодмінно закликав Белікова і Варіньку. Одне слово пішла машина! Виявилось, що Варінька й не від того, щоб вийти заміж. Жити їй у брата не так уже було весело, тільки й знали, що цілими днями сперечалися й лаялися. Ось вам сцена: іде Коваленко вулицею, високий, здоровий чоловік, у вишиваній сорочці, чуб із-під кашкета падає на лоба, в одній руці пака книжок, а в другій — товстий сучкуватий ціпок. За ним іде сестра також із книжками.

— Так ти ж, Михайлику, цього не читав! — сперечається вона голосно. — Я ж тобі кажу, далєбі, ти ж не читав цього зовсім.

— А я тобі кажу, що читав! — кричить Коваленко, грюкаючи ціпком по пішомуду.

— Ох же, боже ж мій. Минчику! Чого ж ти сердишся? Аджеж у нас розмова принципова.

— А я тобі кажу, що читав! — вугукає ще голосніш Коваленко.

А вдома, як хто сторонній, так і баталія. Таке життя либонь надокучило, хотілося свого кутка,

та й вік треба взяти на увагу, тут уже ніколи гребувати, вийдеш за когобудь, навіть за вчителя грецької мови. І то треба сказати—для більшості наших панночок, за кого вийти, аби вийти. Будь-що-будь, а Варінька стала виявляти до нашого Белікова явне прихилля.

А Беліков? Він і до Коваленка ходить так само, як і до нас. Прийде до нього, сяде й мовчить. Він мовчить, а Варінька співає „Віють вітри“ або дивиться на нього своїми мрійними очима, або раптом заллється сміхом:

— Ха-ха-ха!

У справах кохання, а надто в одруженні, умовляння грає велику ролю. Всі — товариші й дами — почали запевнювати Белікова, що він повинен одружитися, що йому нічого більше в житті не залишається, як тільки одружитися; всі ми поздоровляли його, говорили з поважним виглядом всякі дурниці, на зразок того, що шлюб — це справа дуже серйозна, до того ж і Варінька не погана була собою, цікава; вона дочка статського советника і мала хутір, а найважливіше — вона була перша жінка, що поставилася до нього ласкаво, приязно — голова у нього обвертом пішла, і він поклав собі, що йому на правду треба женитися.

— Ото було б отут відібрати в нього гальоші та парасолю, — промовив Іван Іванич.

— Уявіть собі, що це було неможливе завдання. Він поставив у себе на столі портрета Варіньки і все ходив до мене і говорив за Варіньку, за родинне життя, про те, що шлюб є крок серйозний, часто бував у Коваленків, але способу життя не змінив ніяк. Навіть навпаки, ухвала женитися вплинула на нього якось боляче, він змарнів, зблід, і здавалося ще глибше сховався у свій футляр.

— Варвара Савішна мені подобається, — казав він мені з кволенькою кривою посмішкою, — і я знаю, женитися треба кожній людині, але це все, як бачите, сталося якось раптом так... несподівано, треба подумати.

— Що ж тут думати? — кажу йому. — Женіться, от і все.

— Ні, одруження — це серйозний крок, треба спочатку зважити все, — предстоящі обов'язаності, відповідальність, щоб потім чого не вийшло. Це мене так турбує, я тепер щонаочі не сплю. І, признатися, я боюся, у неї з братом якісь дивні думки, і міркують вони якось дивно, і характер, знаєте, якийсь надто жвавий. Одружишся а потім іще потрапиш у якусь історію.

І він не робив пропозиції, все відкладавав, на превелику досаду нашій директорівій і всіх наших дам; усе він зважував прийдешні обставини і відповідальність і тимчасом майже щодня гуляв із Варінькою, може гадаючи, що це потрібне в його становищі, і приходив до мене, щоб побалакати про родинне життя. І, нарешті, він, імовірно, й зробив би був пропозицію і зробив би був один із тих непотрібних дурних шлюбів, яких у нас від нудьги та знічев'я роблять тисячі, коли б раптом не скинився kolossalische Scandal. Треба сказати, що брат Варіньки, Коваленко, зненавидів Белікова з першого таки дня свого знайомства і терпіти його не міг.

— Не розумію, — казав він нам, здвигаючи плечима, — не розумію, як ви терпите цього фіскала, цю мерзотну пику. Ой, панове, як ви можете тут жити! Атмосфера у вас задушлива, погана. Хіба ви педагоги, вчителі? Ви чинодрали, у вас не храм науки, а управа благочинства, і кислятиною смердить, як у поліційній буді. Ні, братіки мої, поживу я з вами ще трохи, та й поїду до себе на

хутір і буду там раки лапати та українських дітей учити. Поїду, а ви залишайтеся тут із своїм юдою, нехай він лусне.

Абож він реготався, реготався до сліз і басом, і тонісіньким писклявим голосом і питав мене, зводячи руками:

— Чого він у мене сидить? Чого йому треба? Сидить та й дивиться.

Він навіть назву дав Белікову „глитай або павук“. І, зрозуміло, ми уникали говорити з ним про те, що його сестра Варінька збирається віддатися за „глитая“ абож „павука“. І коли одного разу директорова натякнула йому, що добре було б улаштувати його сестру з такою солідною, від усіх поважаною людиною, як Беліков, то він насупився і пробелькотів:

— Це не моє діло. Нехай вона собі виходить хоч за гадюку, а я не люблю в чужі діла втручатися.

— Тепер слухайте, що далі. Якийсь паливода намалював карикатуру: іде Беліков, у гальошах, з парасолею, в підкочених штанях, а з ним під руку Варінька, а внизу напис: „Закоханий антропос“. Вираз, розумієте, схоплено надивовиж. Художник мабуть попрацював не одну ніч, бо всі вчителі хлоп'ячої та дівочої гімназії одержали по примірникові. Одержав і Беліков. Карикатура зробила на нього надзвичайно важке вражіння.

Виходимо ми разом із дому, — це було саме на перше травня, в неділю, і ми всі — вчителі й гімназисти — умовилися зійтися в гімназії, а потім разом іти пішки за місто в гай, — виходимо ми, а він зелений, чорніший, як хмара.

— Які негарні і злі бувають люди! — промовив він, і губи в нього затремтіли.

Мені навіть шкода стало його. Ідемо, і раптом, можете собі уявити, котить велосипедом Коваленко,

а за ним Варінька, теж велосипедом, червона, заморена, але весела та радісна.

— А ми,— кричить вона,— вперед їдемо! Погода ж така гарна, така гарна, що просто жах!

І зникли обоє. Мій Беліков із зеленого обернувся на білого і наче задубів. Спинився і дивиться на мене...

— Дозвольте, що ж це таке?— спитав він мене.— Чи може мене мій зір зраджує? Хіба вчителям гімназії і жінкам личить їздити велосипедом?

— Що тут непристойного?— сказав я.— І нехай собі катаються на здоров'я.

— Та як же ж можна?— крикнув він, вражений моїм спокоєм.— Що ви кажете?!

Другого дня він увесь час нервово потирав руки і здригував, і по обличчю видно було, що з ним недобре. І залишив заняття, що з ним траплялось уперше. І не обідав. А надвечір, тепліш одягнувся, хоч надворі стояла зовсім літня погода, і поплентався до Коваленків. Варіньки дома не було, він застав тільки брата.

— Сідайте, дуже вас прошу,— вимовив Коваленко холодно й насупив брови; обличчя в нього було заспане, він щойно відпочивав по обіді і був у дуже поганому гуморі.

Беліков посидів мовчки хвилин із десять і почав:

— Я до вас прийшов, щоб полегшити душу. Мені дуже, дуже важко. Якийсь пашквілянт намалював у смішному вигляді мене та ще одну особу, нам обом близьку. Уважаю своїм обов'язком запевнити вас, що тут я не винний. Я не дав ніякого приводу до такого глузування,— навпаки, увесь час поводився, як цілком порядна людина.

Коваленко сидів похмурий і мовчав. Беліков почекав трохи і продовжував далі тихим сумним голосом:

— Та я ще маю щось вам сказати. Я давно служу, ви ж тільки починаєте служити, і я вважаю своїм обов'язком, як старший товариш, вас перестерегти. Ви катаєтесь велосипедом, а ця розвага безперечно непристойна для вихователя юнацтва.

— А чому ж це так?—спитав Коваленко басом.

— Та хіба ж тут треба пояснювати, Михайло Савичу? Хіба ж це незрозуміло? Коли вчитель їде велосипедом, то що ж залишається робити учням? Їм залишається тільки ходити усторч головою! Та й раз це не дозволено обіжником, то й не можна. Я вчора жахнувся! Коли я побачив вашу сестрицю, то мені все замерщило перед очима. Жінка або дівчина на велосипеді — це жах!

— Чого ж власне ви бажаєте?

— Я бажаю тільки одного — перестерегти вас, Михайло Савичу. Ви людина молода, у вас попереду майбутнє, треба поводитися дуже-дуже обережно, а ви так нехтуєте, так нехтуєте! Ви ходите у вишиваній сорочці, завжди ви на вулиці з якимись книжками, а тепер ось велосипед. Про те, що ви та ваша сестриця катаєтесь на велосипеді, довідається директор, потім це дійде до попечителя. Чого ж тут доброго?

— Що ми — я та сестра — катаємося на велосипеді, нікому нема ніякого діла!—сказав Коваленко і почервонів. — А хто втручатиметься в мої хатні та родинні справи, того я пішлю до біса.

Беліков зблід і встав.

— Коли ви говорите зо мною таким тоном, то я не можу продовжувати розмови,—сказав він. — І прошу вас ніколи не висловлюватися так про начальників у моїй присутності. Ви повинні з повагою ставитися до властей.

— А хіба ж я казав щось погане про власті?—спитав Коваленко, дивлячись на нього злісно.—

Будь ласка залишіть мене в спокої. Я чесна людина і з таким добродієм, як ви, не бажаю розмовляти. Я не терплю денунціантів.

Беліков нервово засовався на кріслі і почав швидко одягатися з виразом жаху на обличчі. Це ж уперше за своє життя він почув такі грубості.

— Можете говорити, що вам завгодно! — сказав він, виходячи з передпокою на ганок перед сходами. — Я повинен вас тільки попередити: може нас чув хтонебудь і щоб нашої розмови хтось не перекрутив і щоб чогось не вийшло, я мушу доповісти панові директорові зміст нашої розмови... в головних обрисах. Я зобов'язаний це зробити.

— Доповісти? Іди доповідай!

Коваленко схопив його за комір і штовхнув. Беліков загуркотів униз по сходах, чалапкаючи своїми гальошами. Сходи були високі, стрімкі, але він докотився на долівку без пошкоджень: устав, доторкнувся своїх окулярів, чи цілі? Але саме цієї хвилини, коли він гуркотів сходами, ввійшла Варінька, а з нею дві дами; вони стояли долі й дивилися — і для Белікова це було найжахливіше за все. Краще б, здається, зламати собі обидві ноги й шию, ніж стати за сміховисько: аджеж ціле місто довідається, дійде до директора, до попечителя, — ах, якби чого не вийшло! — намалюють нову карикатуру і скінчиться все тим, що скажуть подаватися до демісії.

Коли ж він підвівся, Варінька взнала його і, дивлячись на його смішне обличчя, зім'яте пальто, гальоші, не розуміючи, в чому справа, і гадаючи, що це він сам упав ненароком, не втрималася і зареготалася на весь дім:

— Ха-ха-ха!

І цим zalивним гучним „ха-ха-ха“ завершилося все — і сватання, і земне існування Белікова.

Він уже не чув, що казала Варінька і нічого не бачив. Повернувшись до себе додому, він, посамперед, зняв із столу портрета Варіньки, потім ліг і вже більше не вставав.

Днів через три прийшов до мене Афанасій і запитав, чи не треба післати по доктора, бо, мовляв, з барином щось діється. Я пішов до Белікова. Він лежав під запиалом, укритий ковдрою, і мовчав; питаєш його, а він лише: так або ні—і більше нічого, ні звука. Він лежить, а біля нього ходить Афанасій,—похмурий, понурий і зідхає глибоко, а від нього горілкою, мов із шинка.

Через місяць Беліков умер. Хоронили ми всі його, тобто обидві гімназії й семінарія. Тепер, коли він лежав у труні, вираз у нього був тихий, приємний, навіть веселий, наче він був радий, що його, нарешті, поклали до футляра, з якого вже він ніколи не вийде. Так він досяг свого ідеалу! І наче на честь його підчас похорону погода була пахмурна, йшов дощ, і всі ми були в гальошах та під парасолями. Варінька була також на похороні, і коли спускали труну в могилу, схлипнула. Я запитав, що українки або плачуть, або регочуться, а проміжного настрою у них не буває.

Признатися, ховати таких людей, як Беліков, була велика втіха. Коли ми поверталися з цвинтаря, то в нас були стримані пісні фізіономії, ніхто не хотів виявляти цього почуття радості,—почуття, що схоже на те почуття, яке ми переживали давно-давно, аж за дитячих років, коли дорослі від'їжджали з дому, а ми бігали по саду годину й дві, користуючись необмеженою свободою.

Ох, свобода, свобода! Навіть натяк, навіть квола надія на її можливість дає душі крила, чи не так, га?

Повернулись із цвинтаря ми в гарному гуморі. Та не минуло більше, як тиждень, а життя попливло



по-давньому, таке таки суворе, виснажливе, безглузде, життя не заборонене обіжником, але й не дозволене цілком.

Краще не стало. І справді, Белікова похоронили, а скільки ж іще таких людей у футлярах залишилося, скільки їх іще буде!

— Ото ж бо воно й є, — сказав Іван Іванич і закурив люльку.

— Скільки ж їх іще буде! — повторив Буркін.

Учитель гімназії вийшов із повітки. Це була людина невеликого зросту, товста, зовсім лиса, з чорною бородою мало не до пояса, і з ним вийшли дві собаки.

— Місяць, а місяць який! — сказав він, дивлячись угору.

Була вже північ. Праворуч видно було все село, довга вулиця тягнулася далеко, верстов на п'ять. Все занурилося в тихий глибокий сон; ні руху, ні звуку, навіть не віриться, що в природі може бути так тихо. Коли місячної ночі ви бачите широку сільську вулицю з її хатами, скиртами та заснулими шелюгами, то й на душі стає тихо; в цьому своєму спокої, заховавшись у нічних тінях від праці, турбот та горя, вона, тиха, сумовита, прегарна — і здається, що зорі дивляться на неї ласкаво, з замилюванням і що зла вже нема на землі і все щасливе. Ліворуч край села починалося поле; його видно далеко, аж до крайнеба, і на всю широчінь цього поля, залитого місячним світлом, теж ні руху, ні звуку.

— Ото ж бо й воно, — повторив Іван Іванич. — А хіба ж те, що ми живемо в місті і в задусі, в тісноті, пишемо непотрібні папери, граємо в гвинта — хіба ж це не футляр? А те, що ми проводимо ціле наше життя серед ледарів, позивайлів, дурнів, нероботящих жінок, говоримо й слухаємо всякі

нісенітниці — хіба це не футляр? От, коли бажаєте, я оповім вам одну дуже повчальну пригоду.

— Ні, вже час спати—сказав Буркін.— До ранку!

Обидва пішли до повітки і лягли на сіні. І вже обидва вкрилися й задрімали, коли зненацька почувлися легкі кроки: туп-туп... Хтось ходив неподалеку від повітки; пройде трохи і спиниться, а через хвилину знову: туп-туп... Собаки загарчали.

— Це Мавра ходить,— сказав Буркін.

Кроки притихли.

— Бачити й чути, як брешуть,— промовив Іван Іванич, повертаючись на другий бік: і тебе ж називають дурнем за те, що ти терпиш цю брехню: зносити кривди, зневажання, не сміти одверто, заявити, що ти на боці чесних вільних людей, і самому брехати, посміхатися і все з-за кусника чорного хліба, з-за теплого кутка, з-за якогось підвищення, якому гріш ціна,— так жити більш неможливо!

— Ну, це вже ви з другої опери, Іван Іваничу,— сказав учитель.— Будемо спати.

І через яких десять хвилин Буркін уже спав. А Іван Іванич усе повертався з боку на бік і зідхав, а потім устав, знову вийшов надвір і, сівши біля дверей, запалив люльку.

-----

## НА ХУТОРІ

Павел Ілліч Рашевіч ходив, м'яко ступаючи по підлозі, покритій українськими плахтами, і кидаючи довгу вузьку тінь на стіну й стелю, а його гість Маєр, що виконує обов'язки судового слідчого, сидів на турецькому дивані, підобгавши під себе одну ногу, курив і слухав. Дзигарі вже показували одинадцятую годину, і чутно, як у сусідній із кабінетом кімнаті застеляли стіл.

— Як вам завгодно, — балакав Рашевіч, — з погляду братерства, рівності і таке інше свинопас Митька, либонь, така ж таки людина, як Гете або Фрідріх Великий; але станьте ви на науковий ґрунт, майте мужність зазирнути фактам просто ввічі, і тоді вам стане цілком очевидно, що біла кістка — це не забобон, не баб'ячі вигадки. Біла кістка, дорогий мій, має природно історичне виправдання, і заперечувати її на мою думку так само дивно, як заперечувати роги в оленя. Треба вважати на факти! Ви юриста і не пізнали ніяких інших наук, крім гуманітарних, і ви ще можете себе дурити ілюзіями про рівність, братерство і таке інше; але я упертий дарвініст, і для мене такі слова, як порода, аристократизм, шляхетна кров — не порожні звуки.

Рашевіч говорив збуджено і з почуттям. Очі в нього блищали, пенсне не трималося на носі, він нервово посмикував плечима, підморгував і на

слові дарвініст молодецьки подивився в люстру й обома руками прочесав свою сиву бороду. Він був одягнений у дуже коротеньку потріпану жакету і вузькі штани; швидкість рухів, молодечість і ця куца жакета зовсім не личили йому і здавалося, що його велика довговолоса побожна голова, що нагадувала голову архієрея або поважного поета, була приточена до високого худорлявого манірного юнака. Коли він широко розчепірював ноги, то його довга тільк скидалася на ножиці.

Взагалі він любив побалакати і йому завжди здавалося, що він говорить щось нове та оригінальне. В присутності Маєра він відчував таки зовсім незвичайне піднесення духа і приплив думок. Слідчий був симпатичний і навівав на нього надхнення своєю молодістю, здоров'ям, прегарними манірами, солідністю, а головне — своїм сердечним ставленням до нього та його родини. Взагалі, знайомі не любили Рашевіча, обминали його, оповідали за нього, а це всі знали, що він наче б то своїми балачками загнав свою жінку в могилу; і називали його поза очі ненависник і жаба. Тільки один Маєр, людина нова, неупереджена, частенько охоче бував у нього і навіть десь казав, що Рашевіч та його дочки це — єдині люди в усьому повіті, де він почуває себе тепло, як у родичів. Подобався і він Рашевічеві, і подобався за те, що — це найважніше — був молода людина, яка могла бути гарна пара для Жені, старшої дочки.

І оце тепер, утішаючись своїми думками і звуками свого голосу і з задоволенням поглядаючи на помірно повного, гарно підстриженого, пристойного Маєра, Рашевіч мріяв за те, щоб улаштувати свою Женю за гарну людину, і як після того всі турботи про маєток перейдуть до зятя. Неприємні турботи! Процентів до банку не внесено

вже два терміни, різних залеглостей та пенів на- збиралося вже понад дві тисячі.

— Для мене не підлягає найменшому сумніву, — тягнув далі Рашевіч, дедалі більш захоплюючись, — що колись якийсь Річард Левине Серце або Фрідріх Барбаросса, скажім, хоробрий і великодушний, то ці якості передаються нащадкам, його синові, разом із закрутами і мізковими шишками, і коли хоробрість та великодушність зберігаються в сині через виховання та вправи, і коли він одружиться з принцесою, то ці якості передаються внукові і так далі, доки видова особливість не стане органічна, і доки вона не перейде, мовляв, у плоть і кров. Отож, саме через суворий статевий добір, і тому, що шляхетні родини інстинктивно боронили себе від нерівних шлюбів, а вельможні молоді люди не одружувались чортзна з ким, високі духові якості переходили з покоління до покоління у всій їх чистоті, зберігалися і з бігом часу ставали все досконаліші та вищі. А що в людині є гарне, то ми за це зобов'язані саме природі, правильній природно-історичній доцільній ході подій, що старанно, протягом столітів, відокремлювали білу кістку від чорної. Так, братіку мій, не чмирі, отже, не кухарчині діти дали нам літературу, науку, мистецтво, право, поняття про честь і повинність... За те все людськість має дякувати виключно білій кості, і в цьому розумінні, з погляду природно-історичного поганій Собакевич, тільки тому, що він — біла кість, корисніший і вищий за найкращого купця, хоч би навіть цей купець збудував п'ятнадцять музеїв. Як вам завгодно! І коли чмирі або кухарчиному синові не подаю руки і не садовлю його поруч із собою за стіл, то тим самим я захищаю найкраще, що є на землі, і

виконую один з найвищих приписів природи-матері, що веде нас до досконалости...

Рашевіч спинився, почісуючи обома руками свою бороду; настіні зупинилася його тінь схожананожиці.

— Візьміть ви нашу матушку Расею, — продовжував він, запустивши до кишень руки і стаючи і на підбори, і навшпиньки. — Хто її найкращі люди? Візьміть наших першорядних митців, літераторів і композиторів... Хто вони? Всі вони, милий голубе, були представники білої кости: Пушкін, Гоголь, Лермонтов, Тургенєв, Гончаров, Толстой — не дяківські діти!

— Гончаров був купець, — сказав Маєр.

— Що ж! Винятки тільки підтверджують правило. Еге ж, щодо геніяльності Гончарова можна ще дуже посперечатися. Але залишимо імена і повернемося до фактів. Що, наприклад, мій голубе, скажете ось про такий красномовний факт: коли тільки чумазий<sup>1</sup> поліз, куди його раніш не пускали — до вищого товариства, в науку, в літературу, в земство, в суд, — то, зверніть увагу, в оборону найвищих людських прав виступила посамперед сама природа і перша оголосила війну цій орді. Справді, як тільки чумазий поліз не в свої сани, так і він почав нидіти, хирявіти, втрачати глузд, вироджуватися, і ніде ви не зустрінете стільки нев-растеників, психічних калік, сухітних і всяких здихлів, як серед цих панків. Вмирають, як осінні мухи. Коли б не це спасенне виродження, то від нашої цивілізації давно б уже не залишилося каменя на камені, — усе чумазий пожер би був. Скажіть мені, будь ласка, що до цього часу дав нам цей наїзд? Що приніс із собою чумазий? — Рашевіч зробив таємниче перелякане обличчя і продовжував. — Ніколи ще наша наука й література

<sup>1</sup> Чмиря.

не перебували на такому низькому рівні, як тепер! У них немає ні ідей, ні ідеалів, мій голубе, і вся їх діяльність проіннята одним духом: щоб якось більше здерти та з когось зняти останню сорочку. Усіх отих сучасників, що видають себе за поступових і чесних людей, ви можете купити за карбованця, а сучасний інтелігент відрізняється саме тою особливістю, що коли з ним говорите, то мусите міцніш тримати свою кишеню, а то витягне гаманця. — Рашевіч підморгнув і зареготався. — Їй-бо, витягнуть! — промовив він радісним тонким голоском. — А мораль? Мораль яка? — Рашевіч озирнувся на двері. — Тепер уже не дивуються, коли жінка обкрадає і кидає чоловіка, це дрібниці! Тепер, братіку мій, дванадцятилітнє дівчатко силкується мати свого коханця, а всі оті аматорські вистави і літературні вечорниці придумані тільки на те, щоб легше було підчепити багатенького кулака або піти до нього на утримання... Матері продають своїх дочок, а чоловіки прямо так і питаються, по чому продаються їх жінки, і можна навіть, дорогий мій, поторгуватися.

Маєр, що ввесь час мовчав і сидів непорушно, раптом підвівся з дивану, подивився на годинник.

— Вибачте, Павел Іллічу, — сказав він, — мені вже час додому.

Та Павел Ілліч, який ще не скінчив говорити, обняв його і силоміць посадовив на диван, і закликав, що не відпустить його без вечері. І Маєр знову сидів, слухав, але поглядав на Рашевіча збентежений і з тривогою, наче тільки тепер починаючи його розуміти. Червоні плями виступили в нього на обличчі. І коли, нарешті, ввійшла покоївка і сказала, що панночки прохають вечеряти, він з полегкістю зідхнув і перший вийшов з кабінету.

В сусідній кімнаті за столом сиділи дочки Рашевіча, Женя та Іраїда, 24 та 22 років, обидві чорноокі, дуже бліді і однакового зросту; Женя з розпущеним волоссям, а Іраїда з високою зачіскою. Перед тим як їсти, обидві випили по чарці гіркої настояної горілки з таким виглядом, наче вони випили це ненароком, перший раз у житті й обидві засоромилися і зареготалися.

— Не пустуйте дівчата, — сказав Рашевіч.

Женя та Іраїда говорили між собою французькою мовою, а з батьком та з гостем російською. Перепиняючи одна одну і мішаючи французьку мову з російською, вони стали швидко оповідати, як колись за молодших років саме цього місяця вони від'їздили до інституту і як це було весело.

Тепер їхати було нікуди і доводилося жити в хуторі безперервно все літо і зиму. Яка нудьга.

— Не жартуйте, дівчата! — повторив Рашевіч.

Йому самому хотілося говорити. Коли при ньому розмовляли інші, то він мав почуття, схоже на ревності.

— Ось отакі справи, дорогий друже... — почав він знову, ласкаво поглядаючи на слідчого. — Ми з доброти, з простоти й лякливости, щоб нас не запідозрили в відсталості, братаємося, вибачте, з усякою мерзотою, проповідуємо братерство і рівність з шинкарями та кулаками: але коли б ми були задумалися, то побачили б, яка злочинна ця наша добрість. Ми зробили те, що наша цивілізація висить на волосинці. Любий мій! Те, що наші предки сторіччями здобували, те буде не сьогодні-завтра зневажено і знищено від оцих новітніх гунів... Після вечері всі пішли до вітальні. Женя та Іраїда засвітили свічки на роялі, і приготували ноти... Але батько все тягнув далі свою балачку і незвісно було, коли він скінчить



її. Вони з доукукою і досадою дивилися на егоїста-батька, якому втіха побалакати та блиснути своїм розумом було дорожче за щастя дочок. Маєр — єдина молода людина, що була в них у домі, була вони це знали — задля їхнього жіночого приемного товариства, але невгамовний старий опанував його і не відпускає від себе ні на один крок.

— Подібно до того, як західні лицарі відбили напад монголів, отак і ми, поки ще непізно, повинні згуртуватися і вдарити дружно на нашого ворога,—продовжував Рашевіч, тоном проповідника, підносячи вгору праву руку.— Нехай я стану перед чумази́м не як Павел Ілліч, а як грізний і могутній Річард Левине Серце. Час уже перестати з ними делікатності розводити, годі! Нехай ми всі зговоримося, що, як тільки до нас близько, підійде чумазий, так ми кинемо йому в морду слова зневаги: руки геть! цвіргуне, знай своє місце! Прямо в морду! — продовжував Рашкевіч, захлинаючись, штрикаючи перед собою зігнути́м пальцем.— В морду! в морду!

— Я не можу цього, — сказав Маєр одвертаючись.

— Чому ж ні? — жваво спитав Рашевіч, передчуваючи цікаву і довгу суперечку. — Чому ж це?

— Тому що я сам міщанин.

Сказавши це Маєр почервонів, і навіть шия в нього надималася і навіть сльози заблищали в очах.

— Мій батько був звичайний робітник, але я не бачу в цьому нічого поганого.

Рашевіч був страшенно збентежений і ошелешений; наче впійманий на місці злочину, він розгублено дивився на Маєра і не знав, що сказати. Женя та Іраїда почервоніли і нахилилися

над нотами; їм було соромно за свого нетактовного батька.

Хвилина проминула в мовчанні, і стало нестерпучо соромно, коли раптом якось хоробливо, напружено, недоречно в повітрі прозвучали слова:

— Еге ж, я міщанин і я пишаюся цим.

Потім Маєр, незграбно спотикаючись через меблі, попрощався і швидко пішов до передпокою, хоча коней іще не подавали.

— А вам сьогодні буде темненько таки їхати,— белькотав Рашевіч, ідучи за ним,— місяць тепер пізно сходить.

Обидва стояли на ганку в п'ятьмі і чекали, коли під'їдуть коні. Було зимно.

— Зірка впала...— промовив Маєр, кутаючись у пальто.

— У серпні їх багато падає.

Коли подано коні, Рашевіч подививсь уважно на небо і сказав з віддыхом:

— Явище, варте пера Флямаріона...

Проводивши гостя, він пройшовся по саді, вимахуючи в темряві руками і не бажаючи вірити, що оце сталося таке безглузде й дивне непорозуміння. Йому було надзвичайно досадно за себе самого. Поперше з його боку було надзвичайно необережно і нетактовно розпочинати цю кляту розмову пробілу кістку, не довідавшись заздалегідь про те, з ким він має діло; щось таке подібне з ним траплялося вже й раніше: якось у вагоні він став ляяти німців, і потому виявилось, що всі його мовляни — німці. Подруге, він почував, що Маєр більш до нього вже не приїде. Ці інтелігенти, що вийшли з народу, боляче самолюбні, уперті, злопомні.

— Негаразд, негаразд... — белькотав Рашевіч, плюючи; йому було незручно і бридко, наче він попоїв мила. — Ой, як негарно!

Крізь вікно з саду було видно, як у вітальні коло роялю сиділа Женя з розпущеним волоссям, дуже бліда, злякана, і про щось швидко балакала... Іраїда ходила з кута в кут, замислившись, але й вона забалакала, теж швидко, з обуреним обличчям. Говорили обидві разом. Не було чути жодного слова, але Рашевіч здогадувався, про що вони балакали. Женя мабуть нарікала на те, що батько своїми розмовами відігнав від дому всіх порядних людей і сьогодні відібрав у них єдиного знайомого, може навіть нареченого, і тепер у бідної молоді людини нема у всьому повіті місця, де він міг би відпочити душею. А Іраїда, зважаючи на те, що вона розпачливо підносила руки вгору, говорила, либонь, на тему про нудне життя, про втрачену молодість.

Рашевіч пішов до своєї кімнати, сів на ліжку і почав повагом роздягатися. Його настрій був пригноблений, його мучило те саме почуття, наче він попоїв мила. Було соромно. Роздягнувшись, він поглянув на свої довгі жилаві старечі ноги і пригадав, що в повіті його прозвали жаба і що після кожної довгої розмови йому було соромно. Якось неминуче все виходило так, що він починав м'яко, лагідно, з добрими намірами, називаючи себе старий студент, ідеаліст, Дон-Кіхот, але непомітно для самого себе переходив поволі на лайку й наклеп і найдивовижніш він найщирішим способом критикував науку, мистецтво і звичаї, хоча ось уже двадцять років минуло, як він не прочитав ні одної книжки, не був ніде далі за губерніяльне місто, і по суті не знав, що діється в білому світі.

Коли він сідав щонебудь писати, навіть поздоровний лист, то і в листі виходила лайка. І все тим дивовижніш, що насправді він чула аж до сліз

людина. Чи не сидить у ньому нечиста сила, що ненавидить і чинить наклепи, не зважаючи на його волю...

— Недобре...— зідхав він, лежачи під ковдрою.— Недобре.

Дочки теж не спали. Чутно регіт і крик, наче за кимсь гналися: це з Женеюгістерія. Трохи згодом заридала й Іраїда. Коридором кілька разів босоніж перебігла покоївка.

— Ну й пригода, господи...— белькотав Рашевіч, зідхаючи і повертаючись з боку на бік.— Негаразд!

Уві сні його душили примари. Йому приверзлося, що вчора ніби він сам,—голий, високий, мов жирафа,—стоїть серед кімнати й каже, тикаючи перед собою пальцем:

— В морду! В морду! В морду!

Він прокинувся, переляканий, і насамперед згадав, що сталося вчора непорозуміння, і що Маер, звичайно, більш не приїде. Пригадав він також, що треба в банк платити відсотки, видавати дочок заміж, треба їсти, пити, а тут хвороби, старість, неприємності, скоро зима, дров нема...

Була вже десята година ранку. Рашевіч спроквола одягнувся, напився чаю і з'їв дві великих скибки хліба з маслом. Дочки не вийшли до чаю; вони не хотіли з ним зустрічатися і це його ображало. Він полежав у себе в кімнаті на дивані, потім сів до столу і почав писати листа дочкам. Рука в нього тремтіла і свербіли очі... Він писав про те, що він уже старий, нікому непотрібний і що його ніхто не любить, і прохав дочок забути за нього, і коли він помре, поховати його в звичайній сосновій труні, без церемоній або післати його труп до Харкова, в анатомічний театр. Він почував, що кожний його рядок дихає злістю

і комедіантством, але спинитися вже не міг, і все писав і писав...

— Жаба! — зненацька почулося з сусідньої кімнати: це був голос старшої дочки, обурений, шипучий голос. — Жаба!

— Жаба! — повторила, як луна, молодша дочка. — Жаба!

---

## РІДНА СТІХА

### I

Донецька залізниця. Невесела станція. Самотно біліє вона в степу, тихенька, зо стінами, що палять від спеки, без тіні і, здається, без людей. Поїзд уже пішов, покинувши вас тут, і шум від нього ледве-ледве дається почути, і, нарешті, завмирає й він. Біля станції порожньо і нема інших коней, крім ваших. Ви сідаєте в колясу — і це так приємно після вагону, — і котите степовою дорогою, і перед вами поволеньки розгортаються картини, що їх нема під Москвою, — велетенські, безмежні, чарівні своєю однонамітністю.

Степ і степ і більш нічого; оддалеки старий курган або вітряк; везуть волами кам'яне вугілля. Птахи поодиноці низько шугають над рівниною, і рівномірні рухи їхніх крил навівають на вас дрімоту. Спека. Минула година, друга, а все степ, степ, і все курган оддалеки. Ваш кучер розповідає щось, часто показуючи батогом набік, щось довге, непотрібне, і душу опановує неспокій за минуле, не хочеться й згадувати...

По Веру Івановну Кардіну виїхали трійкою. Кучер упакував речі й почав виправляти зброю.

— Все так, як і було, — сказала Вера, озирючись. — Останнього разу я була тут іще дівчинкою, років із десять тому. Пам'ятаю по мене виїздив тоді старий Борис. Що він ще живий?

Кучер нічого не відповів, тільки по-українському подивився на неї й поліз на передок.

Треба було від станції проїхати верстов із тридцять, і Вера піддалася чаруванню степу, забула за минуле і думала тільки про те, як тут просто, як вільно: їй, такій здоровій, розумній, молодій і гарній, — вона мала тільки 23 роки — не вистачало до цього часу саме тільки оцього простору й волі.

Степ, степ... Коні біжать, сонце сходить вище, і здається, що тоді, в дитинстві, степ у червні не був такий багатий, пишний; трави розцвіли — зелені, жовті, фіялкові, білі, і від них, від нагрітої землі йде аромат; і якісь дивні сині птахи понад дорогою... Вера давно вже відзвичаїлася молитися, але тепер шепоче, перемагаючи дрімоту:

„Господи, дай, щоб мені було добре тут“.

А на душі спокій, солодко, і, здається, згодилась би все життя отак їхати і дивитися на степ. Зненацька, несподівано глибока балка заросла молодими дубками й вільхою; війнуло вогкістю — мабуть унизу струмочок. По цьому боці біля самого краю балки зірвалася з шумом згряя куріпок. Вера згадала, що колись ходила гуляти вечорами до цієї балки; значить хутір близько. І справді, оддалеки видно тополі, клуню; осторонь — чорний димок: це стару соломую палять. Ось тітка Даша іде назустріч і махає хусткою; дівчина на терасі. Боже, яка радість!

— Любо, любо! — каже тітка вигукуючи, наче в гістерії. — Приїхала наша справжня господиня! Зрозумій, аджеж ти наша господиня, наша королева! Тут усе твоє! Люба, красуню, я не тітка тобі, а твоя слухняна рабиня!

Вера не мала ніяких родичів, крім діда та тітки; мати вмерла вже давно, батько інженер умер три

місяці тому в Казані, проїжджаючи з Сибіру. Дід мав велику сиву бороду, був товстий, червоний, із задухою, і ходив, випнувши вперед живіт і спираючись на палицю. Тітка, дама років із сорок два, одягнена в модну сукню з високими рукавами, дуже перетягнена в стані, очевидно ще підмолоджувалася і ще хотіла подобатися; вона ходила дрібними кроками, і в неї при цьому здригалася спина.

— Ти нас кохатимеш? — говорила вона Вері, обіймаючи. — Ти не гордовита?

На бажання діда відправлено молебень подяки, потім довго обідали — і для Вері почалося її нове життя. Їй уділено найкращу кімнату, знесено туди всі килими, що тільки були в домі, поставлено багато квітів; і коли вона ввечері поклалася в своє затишне широке дуже м'яке ліжко і вкрилася шовковою ковдрою, що пахла старою залежалою одіжжю, то вона засміялася від задоволення. Тітка Даша прийшла на одну хвилинку, щоб побажати їй спокійної ночі.

— Ось ти й приїхала, слава богові, — сказала вона, сідаючи на ліжко. — Як бачиш, живемо добре, краще й не треба. Тільки одне турбує: твій дід нездужає! Біда, як нездужає. Задихається, вже й забуватися почав. А, пам'ятаєш, яке здоров'я, яка сила була! Непогомована була людина... Колись було, як прислуга не так що, як скочить і — „Двадцять п'ять гарячих! — Різок!“ А тепер пришик і не чути його. І те треба сказати, тепер уже не ті часи, бити не можна, голушко. Воно, й справді, навіщо ж бити; але й розпускати теж не слід.

— Тіточко, а їх тепер б'ють? — спитала Вера.

Пригінчий, трапляється, б'є, а я ні. Бог із ними! І дід твій за старою звичкою деколи замахнеться ціпком, але бити не б'є.



Тітка Даша позіхнула, перехристила рота, а потім праве ухо.

— Тут не нудно жити? — спитала Вера.

— Як би тобі сказати? Дідичі тепер перевелися, не живуть тут, та натомість понабудували навколо заводів, голубко, і тут тих інженерів, лікарів, штайгерів сила! Звичайно, концерти, спектаклі, але здебільш карти. І до нас їздять. Буває тут у нас лікар Нещатов, із заводу, такий гарний, цікавий. Закохався в твою фотографію. Я вже й рішила: ну, думаю це Вероччина доля. Молодий, гарний, із засобами — партія, одно слово. Ну та й ти ж у мене наречена хоч куди. З гарного роду, маєток наш заставлений, але що ж зате упоряджений, не занедбаний, моя тут є частка, але все тобі залишиться: я твоя слухняна рабиня. І покійний мій брат, твій тато, п'ятнадцять тисяч залишив. Ну, але ж я бачу в тебе очі заплющуються. Спи дитинко!

Другого дня Вера довго гуляла біля дому. Сад старий, негарний, без стежок, розташований незручно, по схилу, був цілком занедбаний: мабуть його вважали за зайву річ у господарстві. Багато ужаків. Погарці літали попід деревами і кричали „у-ту-тут!“ таким тоном, наче хотіли щось пригадати. Внизу була річка, заросла високим очеретом, а за річкою з півверстви від берега — село. Із саду Вера пішла в поле; поглядаючи в далиню та думаючи про своє нове життя в рідному кублі, вона все хотіла збагнути, що її чекає. Цей простір, цей гарний степовий спокій промовляли їй, що щастя близько і може вже є тут; по суті тисячі людей були б сказали, яке щастя бути молодю, здоровою, освіченою, жити у своїй власній садибі! Та одночасно оця безкрая рівнина, одноманітна, без жодної живої душі лякала її, на хвилину

їй ставало ясно, що ця зелена потвора поглине її життя, оберне в ніщо. Вона молода, елегантна, любить життя, вона скінчила інститут, вивчилась розмовляти трьома мовами, багато читала, подорожувала з батьком, але невже ж це все тільки для того, щоб, нарешті, оселитися в глухому степовому хуторі і день-у-день знічев'я ходити із саду в поле, з поля в сад, а потім сидіти вдома і слухати, як дихає дід. Але що ж робити? Куди подітися? І ніяк не могла собі дати відповіді, а коли поверталася додому, то думала, що навряд чи вона буде щаслива і що сюди із станції їхати куди цікавіш, ніж жити тут.

Із заводу приїхав доктор Нещатов. Він був лікар, але три роки тому взяв на заводі пай і став одним із власників, і тепер не вважав медицини за своє головне діло, хоч не кидав і практики. На вигляд це був блідий стрункий брюнет у білій камізельці; зрозуміти ж, що в нього в душі й у голові, було важко. Здоровкаючись, він поцілував у тітки руку і потім раз-у-раз схоплювався, щоб подати крісло або відступити місце, увесь час був серйозний і мовчав, і коли починав говорити, то чомусь першої фрази його не можна було розслухати і зрозуміти, хоч говорив він правильно й не тихо.

— Чи ви зволите грати на роялі? — запитав він Веру і раптом схопився, бо їй із рук випала хустка.

Він просидів із півдня до 12 години ночі мовчки, і дуже не вподобався Вері; їй здавалося, що біла камізелька в селі — це поганий тон, а вишукана гречність, маніри, бліде, серйозне обличчя з чорними бровами, здавались надто підсолоджені, і їй видавалося, що він постійно мовчав тому, що, мабуть, був обмежений. Але тітка, коли він від'їхав, радісно сказала:

— Ну що? Хіба ж не красунь?

Тітка Даша робила в господарстві. Дуже затагнена, бринькаючи обручками на обох руках, вона дрібними кроками ходила то на кухню, то в інбар, то в товарячий двір, і спина в неї тремтіла, а коли вона балакала з селянами або з пригінчими, то кожного разу до носа чіпляла пенсне. Дід увесь час сидів на одному місці і розкладав пасьянс або ж куняв. Обідаючи або вечеряючи, він страшенно багато їв; йому давали і сьогоднішнє, і вчорашнє, і холодний пиріг, що залишився з неділі, солонину для прислуги, він усе те жадібно пожирав, і від кожного обіду Вера мала таке вражіння, що, коли вона потім бачила, як гнали овець або везли з млина борошно, то вона думала: „Це все дід із'їсть“. Здебільшого він мовчав, захоплений їжею або пасьянсом, але часом траплялося, що підчас обіду, поглянувши на Веру, він ніжно казав:

— Унучка моя єдина, Верочка!

І на його очах блищали сльози. Або раптом обличчя його багровіло, шия надималася, і він злісно дивився на прислугу і, стукаючи палицею, питав:

— Чому хрину не подано?

Зимою він вів цілком нерухливе життя, влітку ж часом їздив у поле, щоб подивитися на вівса та на трави, і, повернувшись, казав, що без нього всюди безладдя, і розмахував палицею.

— На дусі твій дід мається препогано, — шепотіла тітка Даша. — Ну, та тепер нічого, а колись не дай боже! „Двадцять п'ять гарячих! Різок!“

Тітка скаржилася, що всі зледащіли, ніхто нічого не робить, і що маєток не дає ніякого прибутку. Насправді, ніякого сільського господарю-

вання тут не було: орали й сіяли мало, тільки за звичкою, а по суті нічого не робили, жили без діла. Тимчасом цілий день ходили, рахували, клопоталися; біганина в домі починалася з п'ятої години ранку і безнастанно чулося „подай“, „принеси“, „збігай“, і прислуга, звичайно, надвечір уже заморювалася до знесилля. Тітка щотижня міняла куховарок та покоївок; то вона змінювала їх за неморальність, то вони самі тікали, кажучи, що змучилися. З села ніхто не йшов служити, і доводилося наймати здалека. Із своїх жила тільки дівчина Олена і не відходила тому, що з її платні годувалася ціла родина — старі й діти. Ця Оленка, маленька, біленька, придуркувата, цілий день прибирала кімнати, служила при столі, топила печі, шила, прала, але все здавалося, що вона вовтузиться й стукає ногами і тільки заважає в домі; з переляку, щоб її не звільнили та не післали додому, вона часто випускала з рук і біла посуд, і за це з її плати вивертали, а потім її мати й бабуся приходили і клякали перед тіткою Дашею до ніг.

Раз на тиждень, а то й частіш, приїздили гості. Тітка приходила до Вери й казала:

— Ти посиділа б із гостями, а то думатимуть, що ти погірдлива.

Вера йшла до гостей і довго грала з ними в гвинта або грала на роялі, а гості танцювали; тітка, весела, важко дихаючи від танців, підходила до неї й шепотіла:

— Будь увічливіша з Мар'єю Нікіфоровною.

На Миколу 6 грудня приїхало одразу багато гостей, осіб із тридцять, грали у гвинта до пізньої ночі, багато зосталося ночувати. З ранку знову засіли грати в карти, потім обідали і коли після обіду Вера пішла була до себе в кімнату,

щоб відпочити від балачок і тютюнового диму, то й там були гості, і вона трохи була не заплакала з розпачу. І коли надвечір усі почали збиратися додому, то вона від радості, що вони, нарешті, від'їжджають, сказала:

— Ви посиділи б ще трохи!

Гості її втомлювали і заважали, а тимчасом, ледве починало темніти, як її вже тягнуло з дому, і майже щодня вона їхала кудись у гості на завод або до сусідів-дідичів; і там гра в карти, танці, фанти, вечеря... Молодь, що служить на заводі та на шахтах, іноді співала українських пісень і непогано. Становилося сумно, коли вони співали. Абож усі сходилися до одної кімнати й тут поночі говорили про шахти, про скарби, зариті в степу, про Саур-Могилу... Підчас розмов за пізньої години траплялося, що раптом давалося почути „калувур!“ Це йшов п'яний або когось грабували в сусідній копальні. Або в печях скиглив вітер, кляскали віконниці, а потім, трохи згодом, розтинав повітря тривожний дзвін у церкві: це починалася хуртовина.

На всіх вечірках, пікніках і обідах найцікавіша жінка була тітка Даша, а найцікавіший чоловік — доктор Нещাপов. На заводах та хуторах читали дуже мало, грали тільки марші та польки, а молодь палко сперечалася про те, чого не розуміла, і це виходило грубо. Сперечалися палко, голосно, але дивно, ніде в іншому місці Вера не зустрічала таких байдужних, безтурботних людей, як тут. Здавалося, що в них нема ні батьківщини, ні релігії, ні громадських інтересів. Коли розмовляли про літературу або розв'язували якесь абстрактне питання, то по обличчю Нещапova було видно, що це ніяк не цікавило його, і що давно вже, дуже давно він не читав нічого і читати не хоче.

Він, серйозний, без виразу, наче погано намальований портрет, завжди в білій камізельці, по-давньому все мовчав і був незрозумілий, але дами та паночки вважали його цікавим і були захоплені від його манір і заздрили Вері, яка, як видно, йому дуже подобалася. І кожного разу, від'їжджаючи з гостей, Вера давала собі слово сидти вдома; але проходив день, наступав вечір, і вона знову поспішала на завод; і так майже цілу зиму.

Вона виписувала книжки та часописи й читала їх у себе в кімнаті. І читала їх ночами, лежачи в ліжкові. Коли дзигарі в коридорі дзвонили два або три і коли вже від читання починали боліти скроні, вона сідала в постелі й думала. Що робити? Куди подітися? Прокляте настирливе питання, на яке давно вже готово багато відповідей, а по суті нема ні одної.

О, як це шляхетно, свято, картинно — служити народові, полегшувати його страждання, нести йому освіту. Але вона, Вера, не знає народу. І як до нього підійти? Він чужий їй, нецікавий, вона не терпить важкого духу хат, п'яної лайки, немитих дітей, баб'ячих розмов про хвороби. Іти заметами, мерзнути, потім сидіти в задушливих хатах, учити дітей, яких не любиш — ні, краще вмерти! І вчити селянських дітей, тимчасом як тьотя Даша одержує прибутки від шинків і штрафує селян — яка була б це комедія! Скільки розмов про школи, сільські бібліотеки, про загальну освіту, але ж коли б усі ті знайомі інженери, підприємці, дами, не лукавили були, а справді вірили, що освіта потрібна, то вони не платили б учителям по 15 карбованців на місяць, як тепер, і не морили б їх голодом. І школи, і розмови про неучтво — це тільки для того, щоб приглушити сумління, бо ж соромно мати п'ять чи

десять тисяч десятин землі й бути цілком байдужим до народу. От про доктора Нещاپова дами говорять, що він добрий і збудував при заводі школу. Так, школу при заводі він із старого заводського каменю збудував карбованців за вісімсот, і співали йому „многая лета“ підчас освячування школи; а ось свого пая не віддасть, і либонь йому й у голову не приходило, що це такі самі люди, як і він, і що їх теж треба вчити по університетах, а не тільки в цих жалюгідних заводських школах.

І Вера відчуває злість на себе і на всіх. Вона знову береться за книжку, хоче читати, але трохи згодом знову сідає й думає. Стати лікарем? Але ж для того треба скласти іспита із латинської мови, а крім усього в неї непереможна огида до трупів і хороб. Добре б стати механіком, суддею, командиром пароплава, за вченого, і робити щось таке, на що пішли б усі сили фізичні й душевні і щоб стомлюватися, потім міцно спати вночі, віддала б своє життя за щось таке, щоб бути цікавою людиною, вподобатися цікавим людям, кохати, мати свою справжню родину... Але що робити? З чого почати?

Якось одної неділі в великий піст тітка зайшла до неї вранці рано взяти парасольку. Вера сиділа в ліжкові, схопивши голову руками, й думала.

— Ти, голубонько, поїхала б зі мною до церкви, — сказала тітка, — а то скажуть, що ти невіра.

Вера нічого не відповіла.

— Я бачу, що ти нудьгуєш, моя голубонько! — сказала тітка, — клякнувши перед ліжком: вона обожувала Веру. — Признайся, ти нудьгуєш?

— Дуже!

— Красуню моя, королево! Я твоя слухняна рабиня, я тільки бажаю тобі щастя й долі. Скажи,

чому ти не хочеш іти заміж за Нещапova? Кого ж тобі ще треба, дитинко? Вибачай, моя кохана, так гребувати не можна, ми не князі, час іде, тобі не 17 років... І не розумію. Він тебе кохає, обожує!

— Ох, боже мій, — сказала з досадою Вера, — та по чім же я знаю? Сам він мовчить, ніколи слова не скаже!

— Він боїться, голубонько, а що як ти йому одмовиш!

Коли потому тітка вийшла, Вера стояла серед своєї кімнати, не знаючи, одягатися їй, чи знову лягати. Нудна постіль, поглянеш на вікна, а там голі дерева, сірий сніг, бридкі галки, свині, що їх дідусь пожирає.

„Та й справді, чи не вийти мені заміж, га?“.

### III

Два дні тітка ходила з заплаканими очима, дуже напудреним обличчям і підчас обіду безнастанно зідхала та позирала на образ. І не можна було второпати, в чому її горе. Та ось вона зважила-ся, увійшла до Вери і сказала їй жваво:

— Отож, саме тепер, моя дитинко, час відсотки до банку вносити, а орендар не платить. Дозволь заплатити з п'ятнадцяти тисяч, що їх тобі залишив таточко.

Після того цілий день тітка варила вишневе варення. Оленка з червоними від жару щоками бігала то в сад, то в дім, то до льоху. Коли тітка варила варення—з дуже серйозним обличчям, наче молилася, і коротенькі рукава дозволяли бачити її деспотичні маленькі й міцні руки,—і коли, не перестаючи, прислуга бігала заклопотано коло цього варення, якого вона ніколи не їсти-ме,—то кожного разу відчувалося щось ганебне.



В саду пахло гарячими вишнями. Вже сонце сіло, жаровню віднесли, але в повітрі все ще тримався цей приємний солодкуватий запах. Вера сиділа на ослоні й дивилася, як новий молодий робітник, прохожий салдат, робив з її наказу стежки. Він різав лопатою моріг і кидав його в тачку.

— Де ти був на службі?—спитала Вера.

— У Бердянському.

— А куди ж ти йдеш тепер? Додому?

— Ні,—відповів робітник.—У мене нема дому.

— А де ж ти родився й виріс?

— В Орловській губернії. До служби я жив у матері, в домі вітчима: мати—господиня, її поважали, і я при ній вигодувався. А оце на службі одержав листа: померла мати... Іти мені тепер додому ніби вже й не хочеться. Нерідний батько, отже і хата чужа.

— А твій рідний батько вмер?

— Не можу знати. Я прижитий.

Цієї хвилини з вікна вистромилася тітка й гукнула:

— Іль не фо па парле о жанс...—Іди, чоловіче, до кухні,—звернулася вона до салдата.— Там розповіси.

А потім те саме, що вчора й завжди: вечеря, читання, безсонна ніч та думки без кінця і все про те саме. О третій годині сходило сонце. Оленка вже робила в коридорі, а Вера ще не спала і старалася читати. Почувся скрип тачки: це новий робітник прийшов до саду. Вера сіла біля відкритого вікна з книжкою, куняла й дивилася, як салдат робив для неї стежки і це її розважало. Дорожки прості, як під мотузку, і рівні, і весело уявити, які вониб удуть, коли їх посипати жовтим пісочком.

Видно було, як на початку шостої години з дому вийшла тітка в рожевому капоті, в папільотках. Вона постояла мовчки на ганку хвилин зо три, потім сказала салдатові:

— Візьми свій пашпорт, іди з богом. Я не можу в себе в домі тримати байстрюків.

У груді у Вері, мов камінь, заворушилося важке і зле почуття. Вона лютувала, ненавиділа тітку; тітка обридла їй до нудоти, до відрази... Але що робити? Пірвати все на слові? Наговорити їй грубостів? Але яка користь? А що коли б розпочати з нею боротьбу, усунути її, унешкодити, зробити так, щоб дід не замірявся палицею, але — яка користь? Це все одне, що в степу, якому кінця-краю невидно, убити одну мишу або гадюку. Велетенські простороні, довгі зими, одноманітність і нудьга життя навівають свідомість безпорадності, становище видається безнадійне і нічого не хочеться робити — все ні до чого.

Увійшла Оленка і, низько вклонившись Вері, почала виносити фотелі, щоб вибити з них пил.

— Знайшла час прибирати, — сказала з досадою Вера. — Іди звідци.

Оленка перелякалася і від ляку не могла второпати, чого від неї хочуть, і почала швидко прибирати на комоді.

— Піди геть звідци, кажуть тобі! — скрикнула Вера, похолодівши. Ніколи раніш у неї не з'являлося таке важке почуття. — Іди геть!

Оленка якимось дивно простогнала, мов птах, і золотий годинник упав їй із рук на килим.

— Забирайся звідци, — гукнула Вера не своїм голосом, схоплюючись і тремтячи всім тілом. — Женинь її звідци геть, вона мене замучила! — не переставала вона, ідучи слідом за Оленкою коридором і тупаючи ногами. — Геть! Різок! Бийте її!

І потім раптом схаменулась і прожогом, як була, немита, нечісана, в шляфроку, в пантофлях, кинулась геть із дому. Вона добігла до балки і сховалася там за терном, щоб нікого не бачити і щоб ніхто не бачив її. Лежачи отут на траві, не поворухнувшись, вона не плакала, не жахалася, а дивилася на небо, не мигаючи, міркувала, холодно й ясно, що сталося те, чого не можна собі простити й забути за ціле життя.

„Ні, годі, годі! — думала вона. — Час взяти себе в руки, а то й кінця не буде... Досить!“

Опівдні через балку переїздив до хутора доктор Нещатов. Вона бачила і швидко поклала, що розпочне нове життя, змусить себе розпочати, і ця рішучість її заспокоїла. І стежачи очима за стрункою постаттю доктора, вона сказала, наче бажаючи зм'ягшити суворість свого рішення:

— Він гарний... Проживемо яюсь.

Вона повернулась додому. Коли вона одягалася, до кімнати увійшла тітка Даша й сказала:

— Оленка тебе потурбувала, моя голубочко, я відіслала її додому на село. Мати збила її і приходила сюди, плакала...

— Тьотю, — швидко вимовила Вера, — я виходжу за доктора Нещатова. Тільки поговоріть із ним сами... я не можу...

І знову пішла в поле. І, йдучи навмання, вона поклала собі, що коли вийде заміж, то буде ходити біля господарства, лікувати, вчити, буде робити все, що роблять жінки її середовища; а це постійне невдоволення собою і людьми, ця низка грубих помилок, що горою постають перед нею, ледве зачепиш своє минуле, вона буде вважати за справжнє життя, яке призначене їй, і не буде

чекати на краще... Та ж кращого й не буває!  
Прегарна природа, мрії, музика говорять одне, а  
дійсне життя говорить друге. Очевидно щастя і  
правда існують десь поза життям... Треба не  
жити, а треба зіллятися в єдине з цим розкішним  
степом, безмежним і байдужним, як вічність, із  
його квітами, курганами й долиною, і тоді буде  
добре...

Через місяць Вера вже жила на заводі.

---

## ПЕЧЕНІГ

Іван Абрамич Жмухін, козачий офіцер у відставці, що колись служив на Кавказі, а тепер жив у себе на хуторі, — колись молода людина, здорова й дужа, а тепер стара, суха, згорблена, з волохатими бровами і з сивими зеленавими вусами — якось одної гарячої днини повертався з міста до себе на хутір. У місті він говорив і писав у нотаря тестамент (два тижні тому з ним стався був легкий удар) і тепер у вагоні, поки він їхав, його не залишали всякі сумні й серйозні думки про близьку смерть, про суєту суєт, про тлінність усього земного. На станції Провалля, — а така є на Донецькій залізниці — до його вагону увійшов білявий добродій середніх літ, пухкий, із потертим портфелем, і сів напроти. Розбалакалися.

— Еге ж, — говорив Іван Абрамич, замислено дивлячись у вікно. — Женитися ніколи непізно. Я сам женився, коли мені було сорок вісім років, казали — пізно, а вийшло — непізно і нерано, а так бодай зовсім не женився. Жінка скоро набридає всякому, та, знаєте, не всякий правду скаже, бо нещасного родинного життя соромиться кожний, і ховають його. Котрий інший собі коло жінки — „Маню, Маню!“, а коли б його воля, то він би цю Маню у мішок та в воду. З жінкою — нудьга, сама дурниця. Та й з дітьми некраще, смію вас

запевнити. Я маю двох падлюк! Учити їх тут у степу ніде, віддати їх до Новочеркаська в науку—нема грошей, і живуть вони тут, як вовченята. Ось-ось когось заріжуть на шляху.

Білявий панок слухав уважно, відповідав на питання неголосно і коротко, як видко, мав тиху і скромну вдачу. Він назвався часний повірений і казав, що їде в село Дюєвку за ділом.

— Та ж це дев'ять верст від мене. Боже ти мій!— сказав Жмухін таким тоном, наче з ним хтось сперечався. Але дозвольте, на станції ви тепер не знайдете коней. На мою думку вам найкраще оце поїхати до мене і в мене переночувати, а вранці з богом поїдете моїми кіньми.

Часний повірений подумав і згодився.

Коли приїхали на станцію, сонце вже стояло низько над степом. Усю дорогу від станції до хутора мовчали: говорити заважала трусська дорога. Дрижуля плигала, вищала і, здавалось, ридала, наче ці стрибки спричиняли їй страшний біль, і часний повірений, що сидів дуже незручно, з нудьгою поглядав наперед: чи не видно хутора. Проїхали верстов із вісім, і оддалеки з'явився невисокий дім і двір, оточений огорожею з темного плитняку: дах на домі зелений, вапновання обдерлося, а вікна маленькі, вузькі, наче прижмурені очі. Хутір стояв на пригріві, і ніде навколо не видко ні води, ні дерев. Називали його сусіди-дідичі й селяни „Печенігів хутір“. Багато років тому, якийсь землемір проїздом ночував на хуторі, пробалакав цілу ніч із Іваном Абрамичем, залишився дуже незадоволений і вранці, відїжджаючи, сказав йому суворо: „Ви, добродію мій, печеніг!“ Звідци й пішло — „Печенігів хутір“, і це прізвище ще дужче закоренилося, коли підросли діти Жмухіна і почали чинити на-

їзди на довколишні сади та баштани. А самого Івана Абрамича звали „знаєте“, бо він говорив звичайно дуже багато і часто вживав оце „знаєте“.

Удворі стояли біля повітки сини Жмухіна: один років з дев'ятнадцять, а другий—підліток, обоє босоніж, без шапок; і саме, коли дрижуля в'їжджала в двір, молодший високо підкинув угору курку, що закудкудакала і полетіла, зробивши дугу в повітрі; старший стрельнув із рушниці, і вбита курка гепнулась на землю.

— Це мої вчатьсЯ стріляти налету, — сказав Жмухін.

Приїжджих у сінях зустріла жінка, маленька, худенька, з блідим обличчям, ще молода та вродлива; по одежі її можна було признати за наймичку.

— А це, дозвольтє вас познайомити, — сказав Жмухін, — мати моїх сучих синів. Ну, Любов Осіповно, звернувся він до неї, — рухайся жвавіш мати, трактуй гостя. Даси вечеряти, швидше!

Дім складався з двох половин: в одній була заля, а поруч — ліжниця старого Жмухіна — кімната з задхлим повітрям, низькою стелею, безліччю мух і віс, — а в другій половині була кухня, де куховарили, прали, годували робітників; тут же під ослонами сиділи на яйцях гуски й гиндики, тут же були й ліжка Любови Осіповни та її обох синів. Меблі у залі були нефарбовані, зроблені, як видно, теслею, на стінах висіли рушниці, ягдташі, нагаї, і все це старе сміття давно заіржавіло і здавалося сіре від пороху. Ні одної картини, в кутку темна дошка, що колись правила за ікону.

Молода баба-українка накрила стіл і подала шинку, потім борщ. Гість одмовився від горілки і став їсти тільки хліб та огірки.

— А шинки чого не їсте? — запитав Жмухін.

— Дякую, не їм, — відповів гість. — Я взагалі не їм м'яса.

— А то чому ж це так?

— Я вегетаріанець. Убивати тварин — це суперечить моїм переконанням.

Жмухін подумав трохи, потім повагом сказав, зідхаючи:

— Еге... Так... У місті я теж бачив одного, що не їсть м'яса. Це тепер така віра пішла. Що ж, це добре. Не все ж різати та стріляти, треба ж якось угамуватися і дати спокій і тварині. Гріх це — вбивати, гріх — що й казати. Інколи підстрілиш зайця, пораниш його в ногу, а він кричить, наче дитина. Значить, болить!

— Розуміється боляче. Тварини так само страждають, як і люди.

— Це правда, — згодився Жмухін. — Я все це дуже добре розумію, — продовжував він замишено, — от тільки одного не можу зрозуміти: коли припустимо, знаєте, ото всі люди перестануть їсти м'ясо, то куди тоді подінуться свійські тварини, наприклад, кури й гуси?

— Кури та гуси будуть на волі жити, мов дикі.

— Тепер розумію. Справді, живуть же гайворони й галки і обходяться без нас. Так... і кури й гуси й зайці й овечки, — всі житимуть на волі і радітимуть, знаєте, та бога хвалитимуть, і вони нас не боятимуться. Повстане мир і спокій. Тільки от, знаєте, одного не можу зрозуміти, — тягнув далі Жмухін, поглянувши на шинку. — А як же бути із свиньми? Куди їх?

— І вони так само, як і всі — тобто теж житимуть на волі.

— Так. Еге. Але дозвольте, коли ж їх не різати, то вони розплодяться, знаєте, і тоді прощайся з



луками та городами. Аджеж, коли пустити її на волю та не доглянути за нею, вона вам усе по-псує за один день. Свиня і є свиня, і недурно її прозвали свиня.

Повечеряли. Жмухін устав з-за столу і довго ходив по кімнаті і все говорив і говорив... Він любив побалакати про щось важне та серйозне і любив подумати; та й хотілося на старість зупинитися на чомусь, заспокоїтись, щоб не так страшно було вмирати. Хотілось кротости, душевної тиші й певности в собі, як от у цього гостя, що, бач, наївся огірків із хлібом і гадає, що він від цього став досконаліший; сидить він на скрині, здоровий, пухкий, мовчить і терпляче нудьгує; і в померках, коли на нього поглянеш із сіней, він схожий на камінь-дикар, якого й з міста не зрушиш. Має людина зачіпку в житті — і добре йому.

Жмухін через сіни вийшов на ганок, і потім чутно було, як він зідхав і замислено говорив сам до себе: „Так... еге...“ Уже потемнішало, і на небі сям і там з'являлися зірки. У кімнатах іще не світили вогню. Хтось безшумно, мов тінь, увійшов до залі і спинився біля дверей. Це була Любов Осіповна, жінка Жмухіна.

— Ви з міста? — спитала вона лякливо, не дивлячись на гостя.

— Так, я живу в місті.

— Може ви по вченій часті, пане, повчіть нас, будьте ласкаві, нам би треба прохання подати.

— Куди? — спитав гість.

— У нас двоє синів, добрий пане, і давно вже пора віддати їх у науку, а в нас ніхто не буває і нема з ким порадитись. А сама я нічого не знаю. Потім, коли не вчити, то вони підуть на службу, як прості козаки. Негарно, пане! Непись-

менні, гірш за мужиків і сами ж Іван Абрамич гидують, не пускають їх у кімнату. А хіба ж вони винні? Хоч би молодшого сина віддати в науку, а то, справді, такий жаль! — сказала вона протяжно, і голос у неї здригнув, і здавалось неймовірним, що в такої маленької й молодої жінки є вже такі дорослі діти. — Ох, то такий жаль!

— Нічого 'ти, мати, не розумієш, і не твоє це діло, — сказав Жмухін, з'являючись у дверях. — Не чіпляйся до гостя із своїми дикими розмовами. Іди, мати!

Любов Осіповна вийшла в сіни і ще раз там повторила тоненьким голосом:

— Ох, такий жаль!

Гостеві послали в залі на дивані, а щоб йому не було темно — запалили лампадку. Жмухін ліг у себе в ліжниці. Лежачи, він думав про свою душу, про старий вік, про недавній грець, що так його налякав, і жваво пригадав про смерть. Він любив пофілософувати, залишаючись сам із собою, в тиші, і тоді йому здавалося, що він дуже серйозна, глибока людина; і що на цьому світі його цікавлять тільки самі важливі питання. І тепер він усе думав і хотів спинитися на якійсь одній думці, зовсім неподібній до інших думок, що була б дуже поважна, щоб нею керуватися, і хотілося придумати для себе якісь приписи, щоб і життя своє обернути на щось таке серйозне і глибоке, як і він сам. От добре було б йому, старому, зовсім відмовитися від м'яса і від різних забаганок. Скоро чи пізно, а настане час, коли люди перестануть убивати один одного та тварин, і він уявляв собі цей час і самого себе, коли він житиме мирно з усіма тваринами, і раптом пригадав за свиней, і в його голові все переплуталося.

— Історія, господи помилуй, — пробелькотав він, важко зідхаючи. — Ви спите? — спитав він.

— Ні.

Жмухін устав із ліжка, зупинився на дверях в порозі в самій сорочці, показуючи гостеві свої жилаві, сухорляві, як ломаки ноги.

— Ось тепер, знаєте, — почав він, — пішли різні телеграфи, телефони і всякі там дива, одне слово, але люди не стали кращі. Кажуть, що за нашого часу, років із тридцять-сорок тому, люди були грубіші, жорстокіші, а хіба тепер не те саме? Справді, за мого часу жили без церемоній. Пам'ятаю на Кавказі, коли ми без ніякого діла простоюли чотири місяці на одній річці, — я тоді ще урядником був, — скоїлася історія, ніби роман. Саме на березі тієї річки, знаєте, де стояла наша сотня, був похований один князьок, що ми його забили були недавно. Отож ночами удова-княгиня ходила на могилку і плакала. Вже вона голосить-голосить, вже вона стогне-стогне і таку на нас журбу нагнала, що не спимо ми та й годі. Одної ночі не спимо, другої не спимо: ну й обридло. І міркуючи здоровим глуздом, не можна ж насправді не спати чорти його батька зна з-за чого, вибачте на слові. Взяли ми оту княгиню, одшмагали різками, й перестала ходити. От вам. Тепер, звичайно, вже не та категорія людей—і не шмагають, і живуть чистіш, і наук стало більше, але, знаєте, душа все та сама, ніякої переміни. От, бачите, живе в нас тут дідич один. У нього шахти, знаєте. Роблять у нього різні безпашпортові заволоки, що їм нікуди діватися. Суботами треба робітникам виплачувати, а платити не хочеться, знаєте,—грошей шкода. От він і знайшов собі такого пригінчого, також із волоцюг, хоч і в капелюсі ходить. „Ти, каже, нічого їм не плати, ані копійки; вони тебе

битимуть, ну й нехай, каже, б'ють, а ти терпи, я за це кожну суботу тобі по десять карбованців платитиму“. От увечері в суботу робітники приходять за розрахунком. Пригінчий до них: „Нема!“ Ну слово за слово, почалася лайка, бійка. Б'ють його, б'ють і руками і ногами, — знаєте, народ з голоду озвірілий — б'ють до непритомности, а потім відходять, хто куди. Хазяїн каже відливати його водою, пригінчого, потім десять карбованців йому в зуби, а той і бере та ще й радий, бо, правду сказати, так він би не за десять тільки карбованців, а навіть і за три карбованці згодився б полізти хоч і в петлю. Еге... а в понеділок приходять нова партія робітників... Приходить, нікуди діватися... У суботу та сама історія...

Гість повернувся на другий бік, лицем до спинки дивану, і щось пробуркотів.

— А ось і другий приклад, — тягнув Жмухін. — Якось тут був телій, знаєте; скотина дохла, я вам скажу, як мухи, і ветеринари тут їздили, і суворо наказано, щоб дохлу худобу заривати глибше в землю, заливати вапном і таке інше, знаєте, на основі науки. Здохла в мене коняка. З найможливішою обережністю я закопав її в землю і самого вапна вилив на неї пудів із десять. І що ж ви гадаєте? Мої молодці от, знаєте, синки мої улюблені, вночі вирили коня, здерли з нього шкуру і продали за три карбованці. От вам. Значить люди не стали кращі і, значить, як вовка не годуй, а він усе в ліс дивиться. От вам. Є про що подумати! Га, — як ви гадаєте!

З одного боку крізь щілини віконниць спалахнула блискавиця. Було задушно перед грозою. Кусалися комарі, і Жмухін, лежачи в себе і міркуючи, стогнав, кречав і говорив сам до себе: „Еге... так“ — заснути не можна було. Десь дуже-дуже далеко гарчав грім.

— Ви спите?

— Ні,— відповів гість.

Жмухін устав і пройшов через залю і сіни, стукаючи своїми п'ятами, на кухню напиться води.

— Найгірше на світі, знаєте, дурість, — говорив він трохи згодом, повернувшись із ковшем. — Моя Любов Осіповна стоїть навколішках і молиться богу. Молиться кожної ночі і поклони бухкає, знаєте, поперше, щоб дітей віддати в науку, боїться, що діти підуть служити простими козаками, а їх там лупитимуть шаблюками впоперек спини. Але, щоб учити, треба гроші, а де їх узяти? Хоч лобом підлогу пробий, а коли нема, так і нема. Подруге, молиться тому, що, знаєте, кожна жінка думає, що нещасливішої за неї нема в світі. Я людина одверта і від вас нічого не хочу ховати. Вона з убогої родини, попівна з походження, одружився я з нею, коли їй було 17 років, а її віддали за мене головно тому, що не було чого їсти, нужда, злидні, а в мене ж таки, бачите, земля, господарство, ну й хоч би що, а я таки офіцер; приємно таки було їй за мене йти, знаєте. Першого дня, як одружилися, вона плакала, і потім усі двадцять років плакала — очі на вогкому місці. І все вона сидить та думає й думає. А про що думає? — питаю. Та про що жінка може думати? Ні про що. Я жінку, в цьому признаюся, не вважаю за людину.

Часний повірений рвучко підвівся й сів.

— Вибачте, мені щось задушно стало, — сказав він. — Я вийду.

Жмухін, продовжуючи свою розмову про жінок, вийняв у сінях засув, і обидва вийшли надвір. Саме над двором плив повний місяць, і при місячному сяйві дім та повітки здавалися біліші, як удень, і по траві між чорними тінями простяг-

лися яскраві смуги світла, теж білі. Вправо — далеко видно степ, а над ним горять зірки — все таємниче, безмежно далеко, наче дивишся в глибоке провалля; а вліво над степом — навалилися одна на одну важкі грозові хмари, чорні, мов сажа, краї їх освітлені від місяця, і здається, що там гори з білим снігом на верховині, темні ліси, море; палахкотить блискавка, дається почути тихий грім, і, здається, ніби в горах іде бій...

Біля самого хутора маленька нічна сова монотонно кричить „Сплю, сплю!“

— Яка тепер година? — спитав гість.

— Початок другої.

— Одначе ще дуже далеко до світанку.

Повернувшись до кімнати, полягали знову. Треба було спати, і, звичайно, перед дощем так гарно спиться, але старому обов'язково захотілося важких та серйозних думок; хотілося йому не просто думати, але міркувати. І він міркував про те, що було б добре, проти близької своєї смерти, задля душі ради, припинити оце безділля, що пожирає його дні за днями, роки за роками; от коли б придумати для себе якусь велесправу, наприклад, піти пішки кудись далеко-далеко, відмовитися від м'яса, як от ця молода людина. І він знову уявляв собі той час, коли не коситимуть трави, уявляв ясно, чітко, виразно, наче сам переживав цей час, та раптом у голові все переплутається і все стане неясне.

Гроза пройшла мимо, але хмари захопили краєм, ішов дощ і тихо стукав по даху. Жмухін устав і, крехкаючи від старости, потягнувся і подивився в залю. Завваживши, що гість не спить, він сказав:

— У нас на Кавказі, знаєте, один полковник теж був вегетаріанець. Не їв м'яса, ніколи не по-

лював і своїм людям не дозволяв рибалчити. Звичайно, я розумію. Кожна тварина повинна жити на волі й користуватися життям; тільки не розумію, як може свиня ходити без ніякого догляду, де їй завгодно.

Гість підвівся і сів. Його бліде зім'яте обличчя мало на собі вираз досади і втоми; видно, що він змучився, і тільки лагідність і делікатність душі заважали йому висловити на словах свою досаду.

— Вже розвиднилось, — сказав він тихо. — Звель, будь ласка, мені коня дати.

— Що так? Подождіть, хай дощ перейде.

-- Ні, прошу вас, — промовив гість із благанням і перелякано. — Мені треба зараз же.

І він став поквапно одягатися.

Коли подали коняку, сонце вже сходило. Дощ доперво перестав; хмари бігли швидко, блакитних просвітів щораз більше з'являлось на небі. Внизу в ковбанях лякливо відсвічувалось перше проміння сонця. Часний повірений проходив із своїм портфелем через сіни, щоб сісти в дрижулю; в цю хвилину жінка Жмухіна, бліда, і здавалося блідіша, як учора, заплакана, дивилася на нього уважно, не бликаючи, з наївним виразом, мов у дівчинки, і було видно з її скорботного обличчя, що вона радіє його волі, — ох, з якою насолодою вона була б сама поїхала звідци! — та що їй треба сказати йому щось, либонь, спитати поради про дітей. Це не господиня, навіть не наймичка, а скорше нахлібниця, убога, нікому непотрібна родичка, нікчемність. Її чоловік метушився, не переставав розмовляти і все, забігаючи наперед, випроваджував гостя, а вона лякливо і винувато тулилася до стіни і все ждала слушної хвилини забалакати.

— Милости просимо, іншим разом!—повторював старий безнастанно.— На що багаті, тим і раді, знаєте!

Гість сів у дрижулю, поспішаючи, очевидячки, з великою радістю і, наче боявся, що ось-ось його затримають. Дрижуля по-вчорашньому заплигала, завищала; застукало несамовито відро, прив'язане до задку. Часний повірений озирнувся на Жмухіна з якимсь особливим виразом; було схоже на те, що йому так само, як колись землемірові, захотілося назвати його печеніг, або якомсь інакше, але лагідність перемогла, він утримався і нічого не сказав. Та в ворітках він не витримав, підвівся і крикнув—голосно і сердито:

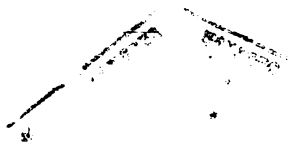
— Ви мені обридли!

І зник за ворітьми.

Біля повітки стояли сини Жмухіна: старший тримав рушницю, в руках молодшого був сірий півник із яскравим красивим чубком.

Молодший щосили підкинув півника, той злетів понад дім і перекинувся в повітрі, як голуб: старший стрільнув і півник упав, мов камінь.

Старий, збентежений, не знаючи, чим пояснити цей несподіваний вигук гостя, не хапаючись, пішов у дім. І тут, сівши до столу, він довго міркував про сучасний напрямок думання, про загальну неморальність, про телеграф, про телефон, про велосипеди і про те, як все те непотрібне, поволі заспокоївся, а потім закусив, не поспішаючись, випив п'ять склянок чаю і ліг спати.





## З М І С Т

	Стор.
Степ . . . . .	5
Мужики . . . . .	122
В яру . . . . .	160
Людина в футлярі . . . . .	207
На хуторі . . . . .	223
Рідна стріха . . . . .	234
Печеніг . . . . .	249

КООПЕРАТИВНЕ  
ВИДАВНИЦТВО Р У Х

Харків, вул. 1-го Травня, 10/11. Тел. 29-84

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

Повне видання творів у 10-ти томах

Том 1—Оповідання. Том 2—Оповідання. Том 3—Людина.  
Том 4—Царівна. Том 5—Земля. Том 6—Ніоба.  
Том 7—В неділю рано зілля копала. Том 8—Через  
кладку. Том 9—За ситуаціями. Том 10—Апостол

Гр. ГРИГОРЕНКО

(Олександра Косачева)

Повне видання творів у 2-х томах

Том 1—Оповідання. Том 2—Оповідання її драматичні  
твори

Л. ЯНОВСЬКА

Твори у 3-х томах

Том 1—Оповідання. Том 2—Повісті. Том 3—Драматичні  
твори

О. ПЧІЛКА

Вибрані твори з автобіографією авторки  
в 1-му томі

ГАННА БАРВІНОК

Твори у 2-ох томах

ДНІПРОВА ЧАЙКА

Повне видання творів у 2-х томах

МАРУСЯ ПРОСКУРІВНА

Оповідання

НАТАЛІЯ КОБРИНСЬКА

Оповідання

Повна збірка белетристичних писань

НАДІЯ КИБАЛЬЧИЧ

Оповідання

Повна збірка прозаїчних творів у 1-му томі

УЛЯНА КРАВЧЕНКО

(Юлія Шнайдер)

Твори

Збірка прози й поезії

КАТРЯ ГРИНЕВИЧЕВА

Оповідання

(Збірка)

ЦІНА 1 крб. 05 коп.

Р